

May-2018 ISSUE-I, VOLUME-VII (II)

Published Special issue

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No. 48455

Published On Date 30.05.2018

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Impact of Information Technology on Business-to-Business Relationship ----- Study of Agro Based Food Industries in Pune	Dr. Takalkar Shivaji Dhondiba & Prof. Shubhangi Vitthal Gaikwad	1-14
2	लोककला - एक संवाद माध्यम	पंकज मोहरीर & डॉ. डी. के. पोखरापूरकर	15-17
3	Dr. B.R.Ambedkar An Icon Of Modern India	Dr. Arunabha Bhaumik	18-21
4	भारत-मालदीव सम्बंध : काही मालदीव चीन की तरफ तो नहीं खिसक रहा है !	डॉ.प्रेमलता परसोया	22-29
5	Nuclear Power in India	S. K. Singh	30-34
6	भुक्कप आणि आपत्ती व्यवस्थापन	सुजाता एस. पाटील	35-39
7	आर्येत्तर संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे नाटक-‘मंदोदरी’	प्रा.डॉ.भूषण आर.बंड	40-43
8	Business organization and environment	Dr. S. B. Mohitkar	44-47
9	Right to Information Act, 2005 – An Introduction	Dr. R. P. Ingole & Ku. Madhuri J. Rakhunde	48-51
10	Weekly Markets – Gateway to Rural Consumers in India	Dr. Rajesh P. Ingole & Ms. Ujwala Jagannath Sarda	52-57
11	Book Review-Title: The Invisible Minority in Literature and Society Haunting Tragedies	Reviewer: Prafulkumar Prakash Vaidhya	58-59
12	पु.लच्या ‘पूर्वरंग’ प्रवासवर्णनातील जपान (समाज जीवन)	प्रा.डॉ.राजेश दीपटे	60-61
13	Synthesis and characterization of bipyrimidines catalyzed by metal nanoparticle phase transfer catalyst	Varsha V. Bankar & Raksha P. Dhankar	62-74
14	Marital Discord in The Color Purple and The Dark Holds No Terrors	Prafulkumar Prakash Vaidhya & Dr. Sambhaji Warkad,	75-79
15	नाला सोपारा पोस्ट बॉक्स न. २०३: थर्ड जेंडरकी कथा-व्यथा	लक्ष्मेश्वरी	80-86
16	Sons and Lovers: Contextualizing Ecology	Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan	87-91
17	भारत अमेरिका आण्विक धोरण	प्रा. डॉ. धुमाळे धोंडिराम कामाजी	92-94
18	मानवी हक्कांच्या रक्षणांमध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची भूमिका	डॉ. पी.एस.लोखंडे	95-97
19	वर्तमान युग में संचार माध्यमों की विश्वसनीयता	डॉ. नेहा कल्याणी	98-102
20	भारतीय लोकशाही आणि माध्यमांची भूमिका	प्रो.डॉ. पद्माकर प्रेमदास दारोंडे	103-106
21	विदर्भ शेती आणि सत्ताध्यांच्या भूमिका	प्रा. राजु लिपटे	107-110
22	A Study of Strategic Risk Management and Risk Productivity in Selected industrial Unit in Chandrapur District	Prof. Dr. Uttam C. Ghosare	111-115

23	बौद्धकालीन शिक्षण पद्धती	डॉ.विजया गेडाम-कांबळे	116-120
24	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय लोकशाही विचार	डॉ.प्रमोद एस.शंभरकर	121-123
25	महिलाएं एवं मानवाधिकार : संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधान	डॉ.निशा गोयल	124-129
26	संत महात्म्यांची मराठी भाषा : एक दृष्टिक्षेप	डॉ.हेमचंद्र दुधगवळी	130-131
27	मराठी कथेत बागुलांचे योगदान	डॉ. एस. के. इंदोरकर	132-136

Impact of Information Technology on Business-to-Business Relationship ----- Study of Agro Based Food Industries in Pune

Dr. Takalkar Shivaji Dhondiba

M.Com., B.Ed., G.D.C.&A., Ph.D.

Head, Department of Commerce,

Gramonnati Mandal's Arts, Commerce & Science College,

Narayangaon, Taluka-Junnar, District-Pune, 04, Maharashtra, India.

Prof. Shubhangi Vitthal Gaikwad

M.Com. M.Phil., PGDIB, PGDIBF, UGC-NET

MAEER's Arts, Commerce & Science College, Kothrude,

District-Pune, 38, Maharashtra, India.

1.1: INTRODUCTION OF THE TOPIC:

The current research study explores the ways in which the various types of communication tools affect the administration for doing Business-to-Business Relationships. The present research work tries to suggest that both the Buyers & Suppliers use Information Technology for building business relationships but manufacturers grasp IT related methods more quickly than the consumers. The intensification in IT as yet does not appear to have affected the organization of relationships much. However, in the future, it may replace older methods of communication, especially in the agricultural based food companies or industries. Therefore, Managers really need to understand the influence of the Information Technology and changes in Technology on the nature of the communication system.

The slow move from production industries to service industries in the developing economies, the rapid evolution of Information Technology (IT) because of globalization & E-commerce factors greatly affects the way business is handled & controlled, particularly, in the Business-to-Business markets. It is only may be 50-60 years ago that the first Mainframe Computer(MC) of the Country was created, 25-30 years while the manufacturing of the Personal Computer(PC) and 8-10 years since the important tool Internet was introduced, and yet their influence on Business-to-Business (B2B)operations is very crucial.

“Pune” is a highly Industrialized City, where the Agro Based Food Industries are on mounting shift. In Pune, the big & medium sized food industries as well processing units are really budding on huge size. As a result, Pune practiced a rush in its Industrial Sector especially in the Food related Services delivered by food industries. Due to this, industrial sector is definitely having a bang in its credit. The real drivers of Agro based food industries like the Big & Small Companies are confident on the Industrial Business. There are two important reasons for this. Firstly, it's now an acceptable fact that the expression of the Indian customer is swiftly altering and secondly, a very low area of risk for money laundering business because of the insight of the sums involved in it. In terms of adequacy of capital and the quality level of assets these Companies are considered to have clean and strong records in Pune.

The facts, figures and reports disclose a huge potential of bringing with it a danger that it is true for any sector of Pune which is opening up. On the other side the food & food services market is highly over-leveraged in Pune. Regarding this particular field there is always a fear of competitions mostly from local private owners to government certified firms. All the major Food Industries in Pune are focusing on offering Food Services to the customers and thereby proving to emerge as a major driver. At present taken as a whole, Food Industries in Pune are measured as fairly established in terms of production & supply, ranges of product and even its reach in rural and backward areas.

1.2: STATEMENT OF THE PROBLEM:

1. What is the impact of IT Services on the management of Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
2. Is the Industrial Sector really ready to face the different types of Challenges created by IT Sector in developing Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
3. What are the various steps taken by the Agro Based Food Industries in Pune to understand the impact of Information Technology in maintaining Business- to-Business Relationships.

4. Is there any inclusive model or a proper structure available for the Agro Based Food Industries of Pune in order to prepare the report of the initiatives undertaken in this regard.

1.3: RELEVANCE OF THE STUDY:

This topic explores the ways in which the communication tools influence the management to develop Business-to-Business Relationships with Agro Based Food Industries in Pune. The result or the research activity suggests that both the Buyer's & Suppliers use Information Technology for business relationships but suppliers adopt IT more quickly than buyers. The growth in IT as yet, does not seem to have affected the management of relationships much. However, in the future, it may put back traditional ways of doing communication, especially in agricultural based industries. Therefore, there is really a need for the managers, to be responsive about the impact of this IT culture on the nature and behavior of communication to large extent.

This study proposes to deal with the awareness issue in connection to the various issues faced by Agro Based Food Industries in general and in specific, with a particular importance to businesses of Pune. It also tries to appreciate the efforts taken by them in this connection. As such various measures are urgently needed in order to face the challenges & changes faced by suppliers and buyers at large.

1.5: OBJECTIVES OF THE STUDY:

The Objectives of the Research Study is as follows:

- To study the Progress & Growth of Information Technology on Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
- To examine the IT Devices used for maintaining Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
- To evaluate the Awareness and Perception of Customers, Dealers and Distributors about the influence of Information Technology on Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
- To analyze the Impact of IT Services on the execution of Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.

- To evaluate the Satisfaction Level of the Respondents regarding the Impact of Information Technology on Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
- To explore the Opportunities and Challenges in applying IT Devices for maintaining Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in the Research Study Area.
- To suggest certain Measures to improve the Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.

1.6: JUSTIFICATION OF THE OBJECTIVES:

Unless the core issues of IT are understood by the Business Leaders in Pune the initiatives will not be taken up by the Agro Based Food Industries where, they need to have a comprehensive reporting framework to initiate their actions in this regard. We therefore, need to build the measurement systems, reporting structures, legal norms and & infrastructure to facilitate this important and crucial work. So, the objectives of this study try to focus on these issues and provide answers for the same.

1.7: SCOPE OF THE STUDY:

- The study is restricted to the Impact of Information Technology on only Business-to-Business Relationships.
- The study is confined to the Effect of Information Technology influencing Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.

1.8: HYPOTHESIS OF THE STUDY:

Considering the growth in the IT sector and the various facilities provided by them to the Agro Based Food Industries, it is perceived that this sector will observe a definite growth in the years to come and customers will have wider options for availing food products and various services provided by Agro Based Food Industries in Pune.

STATEMENT OF HYPOTHESIS:

Keeping in view the above objectives, this study proceeds to test the following hypotheses:

- Use of Information Technology has improved the maintenance of Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
- There is a Positive Impact of IT Services on the execution of Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
- There are greater Opportunities and less Challenges in applying IT Devices in Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.

1.14: TESTING OF HYPOTHESIS:

The collected data has been tested for normalcy first and then Hypothesis were drawn thereafter. The data was then analyzed for the existence of Co-relationship between Independent and Dependent Variables. The Researcher has tried to use different types of methods having Quantitative Aspect. This research work chiefly analyses the Diverse Dimensions of the Impact of the Information Technology on Business-to-Business Relationship of the Agro Based Food Industries in Pune.

Hypothesis testing has really provided a direction to whole research. It has given a defined path to the research activity. Hypothesis testing has provided a relevant data which has helped in getting accurate results based on it. It also helps the researcher to judge whether he is right or wrong.

STATEMENT OF HYPOTHESIS:

Hypothesis testing has provided a relevant data which has helped in getting accurate results based on it like:

- Customers, Dealers and Distributors are well aware about the influence of Information Technology on Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries.
- There is a Positive impact of IT Services on the execution of Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.
- Customers, Dealers and Distributors are fully satisfied regarding IT Services for developing Business-to-Business Relationships in Food Industries in Pune.

- There are greater Opportunities and less Challenges in applying IT Devices for maintaining Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in the Research Study Area.
- To suggest certain Measures to improve the Business-to-Business Relationships in Agro Based Food Industries in Pune.

1.15: FINDINGS:

Thus, the study has thrown light on the various aspects and issues involved in Agro based food industries in Pune City. It has really helped in understanding the requirements of the customers and clients who are availing and using information technology as the main tool to build business relationships. The study has also shown a direction as to the various challenges and opportunities available to the Agricultural based Food Industries of Pune in future. It has also highlighted the huge opportunity available to these companies to really grow & do well in Pune City in the coming years. Many researchers have tried to tell us about the use of different communication methods, but nobody has even discussed about the impact of it.

Thus, the study not only is going to deal with the current use of Information technology but also with the perceived current & future usage of the various communication tools used or preferred by the business firms in their units. It also helps to understand the attitude towards IT to present a complete picture stressing the impact of it on the internal management of maintaining the business to business relationships, in connection with the agricultural industries in Pune.

On the basis of the Research Study conducted on the topic “Impact of Information Technology (IT) on Business-to-Business (B2B) Relationships—A Study of Agro Based Food Industries in Pune City” subsequent Findings can be drawn:

Findings based on Secondary Data followed by the Primary Data collected from the field:
BASED ON THE SECONDARY DATA:

1. The study has thrown light on the various aspects & issues involved in Agro Based Food Processing Units in Pune.
2. It has helped to understand the requirements of the customer's that are availing various types of foods and services from Agro Based Food Industries.

3. The study has shown a direction as to the various Challenges and Opportunities available to the Agro Based Food Units in future.
4. It has highlighted the huge opportunities available to these Industries & Units to grow in a City like Pune.
5. It has helped to know the changing face of the Indian Customers regarding using the Agricultural Based Food materials and services on large scale.
6. It has also aid to know the position of Agro Based Units in terms of their quality of Assets & Capital adequacy as well.
7. The statistical facts & figures have revealed a huge potential for the AgroBased Food Processing Units and Sectors to grow & expand in Pune City.
8. As a result the Food Services Market is highly doing well in Pune by having its growth & prosperity that too on high pace.
9. For the Business of food units the rate of competition has increased particularly from Public Food Sector to the local ones in Pune.
10. All the major Agro Based Food Units in Pune are targeting on providing well IT based new innovative services to the consumers & there by proving to emerge as major drivers of the same in the City.
11. Thus, currently the overall Food Processing sector in Pune is considered as fairly mature enough in terms of Supply, Product Range & Reach even in the Rural parts of the City as well.
12. It has also helped to prove that all the major Agro Based Food Units in Pune are focusing on maintaining good Business Relationships with their consumers & thus acting to become the main leaders of the providers of food products in the City.
13. The study has benefitted to examine the growth of food and other services provided by Agro Based Food Units.
14. It has really evaluated the Customer's Perceptions in availing the Services of Agro Based Food Industries in Pune.
15. It has helped to study the Operations & Technical aspects involved in providing food and other services provided by Agro Based Food Industries in Pune.

BASED ON THE PRIMARY DATA:

Thus, on the basis of the Questionnaire collected through the Respondents of Big &

Medium Agro based Food Companies following Findings can be drawn:

1. The study has helped to understand the Impact of Information Technology (IT) on the execution of Business-to-Business (B2B) Relationships in connection with the Agro Based Food Industries in Pune.
2. It has aid to examine the growth of IT Industries upon the Business Relationships of Agro Based Food Industries in Pune.
3. It has also assist to study the various operations involved in providing Communication Services/Tools/Methods by IT Industries influencing the management of Business-to-Business Relationships in Pune City.
4. The research work has also made it easier to evaluate the Customer's Perceptions in availing Food Services from Agro Based Food Industries in Pune.
5. Not only that it has also made it possible to inspect the various Opportunities and Challenges prevailing for the Agro Based Food Industries/Companies to grow in & around Pune City in Future.
6. The study has helped to suggest the IT Relationship Framework suitable for businesses of Industries/Companies of Pune City.
7. It has guide to build the Measurement Model suitable for Businesses of Pune to assess the Impact of Information Technology for maintaining/developing initiatives taken by them.

The following Findings are based on Open-ended Questions asked to the Respondents:

1. Introduction of Information Technology has improved the Business-to-Business Relationships.
2. It has widened the availability of food options by Agro Based Food Industries in Pune.
3. Few industries of Pune have undertaken some Business Relationship initiatives related to Information Technology.

The following Findings are based on the Relation between Two tables:

1. It has assist to identify the Impact of IT on the management of Business-to-Business Relationships in association with only the AgroBased Food Processing Units in Pune.
2. With the help of the research study it has become easy to know that the Industrial Sector of Pune is really ready to face the different types of Challenges and Changes created by various Agro Based Food Industries in Pune.
3. It has also motivated to find out the various steps taken by the Food Industries of Pune to deal with the problems of the effect of Information Technology on the running & handling of Business- to-Business Relationships.
4. The present work has also enabled to understand the Inclusive Model or a Proper Structure available for the Food Industries of Pune in order to prepare the report of the initiatives undertaken in this regard.

Thus, in conclusion finally it can be stated that considering the growth in the IT sector and unless the core issues of IT are understood by the business leaders in Pune the initiatives will not be taken up by the food industries/ sector (Corporate sector) and they need to have a comprehensive reporting framework to initiate their actions in this regard. We therefore, need to build the measurement systems, reporting structures and legal norms & infrastructure to facilitate this important and crucial work. The objectives of this study really tried to focus on these issues and tries to provide answers for the same.

Considering the growth in the IT sector and the various facilities provided by them to Agro Based Food Industries, it is perceived that this section will observe a growth in the years to come and customers will have wider options for availing food products provided by these Industries in Pune City. This research topic has helped to explore the different ways in which the communication tools influences the management to maintain Business-to-Business Relationships.

The result of the research work thus suggests that both the Buyers & Suppliers use Information Technology for Business Relationships but Suppliers adopt IT more quickly than Buyers. This growth of IT has not yet affected the management of relationships much. However, in the future, it may put back traditional ways of doing communication, especially in Agricultural Based Food Industries. Therefore, there is really a need for the

managers, to be responsive about the impact of this IT culture on the nature and behavior of communication to large extent.

The study has also motivated to deal with the awareness issue in connection to the various issues faced by Agro Based Food Industries in general and in specific, with a particular importance to businesses of Pune. It also tried to appreciate the efforts taken by them in this connection. As such various measures are still urgently needed in order to face the Challenges & Changes faced by Suppliers and Buyers at large.

1.16: SUGGESTIONS:

On the basis of the Research Study conducted on the topic “Impact of Information Technology (It) on Business-to-Business (B2b) Relationships— A Study of Agro Based Food Industries in Pune City” following Suggestions are offered:

1. The Agro Based Food Industries in Pune should also concentrate on the other sources that is, non-salaried class of people, laborer & self-employed professionals to increase their portfolio of providing services to their customers.
2. To increase the lending of this sector in a big way the Agro based Food Industries with the help of IT should implement new schemes & policies to deal with their customer's properly in order to develop Business-to-Business Relationships with them.
3. The Agro Based Food Industries in Pune should go for some new IT based innovations in order to serve their customers and make them happier.
4. The Food Processing Units of Pune should tap the Domestic Market & cover the complete Global Market place. They should also build good relations with the Foreign Food Industries to gain a foothold in the Indian Market.
5. They should also introduce some fair schemes to deliver best services for the customers. They should offer financial concessions to individual families to enable them to acquire their services through various schemes.
6. The services provided by the Food Units are easily available only in large cities & not in towns & villages where the majority of the population still lives. Therefore my suggestions to them would be that they should take care of all these things in order to

promote Business-to-Business Relationships and to deal with a larger section of population as well.

7. As compared to foreign and some of the renowned private food sectors with their superior state-of-the-art technology based services, The Agro Based Food Industries of Pune should also follow the same in going for the latest technologies so as to meet the threat of competition & retain customer base.
8. More importance should be given to Medium and Small sector food units in order to promote the various development activities in the rural areas or rural parts of the City as well.
9. The Government should make recommendations for Improving and Modernizing the operation methods, procedures & the management policies of Food Industries in the Country first and then in the State.
10. Thus, there is the necessity for evolving a uniform scheme for all types of Agro Based Food Industries of Pune to enable a Common Programme of Functions & Responsibilities in the Development of the System of the food sector in the country.
11. All the Agro Based Food Companies should review the existing arrangement relating to the recruitment, training etc. and they should make recommendations for building up prerequisite Professional Cadre of personnel at all levels of Management.
12. There is an urgent need to work out a Suitable Mechanism through which they can deal properly with their customers.
13. An arrangement should be consistently worked out with other aspects of Government policy dealing with Foreign Food Investment Policy with regard to allowing Foreign Companies to open offices in India and to spread their branches to different states and cities.
14. In respect of those companies whose operations have been profitable & which enjoy a good reputation in the markets, they could straight away approach the customers & should try to solve the various problems faced by them in respect of:
 - a. Providing services to them.
 - b. Handling their problems & giving proper solutions for that etc.

-
- c. Developing & maintaining good business relationships with them.
 - d. Serving their customers and try to retain with the firm for the longer period of time.
15. Consistent with the above mentioned suggestions, four cardinal action programs are suggested for Agro Based Food Units to improve or retain high patronage levels:
- a. The first is the need for these companies to improve their speed and efficiency of service delivery in a more secure environment.
 - b. The second is the need to improve the quality of service delivery in such areas as accuracy in customer accounts management and, excellent and cordial supplier---- customer relationships.
 - c. Thirdly, there is need for medium scale agro based food units of Pune to embark upon concerted building up of their customers, so that both the parties would flow simultaneously in the process. This would necessitate increasing credit facilities and other advisory services to the worthy customers in order to develop good patronage with them.
 - d. There is also the need for food companies to consciously cultivate the habit of treating their customers as kings. This would include provision of more and more customized services that are tailor-made to suit their individual needs and will also aim to have business-to-business relationship as well.
16. A general problem that has been found with the medium sized food companies in Pune today is that they are woefully short staffed. To achieve a long jump in the Global Competition phase would mean that the companies will have to have adequate staff strength coupled with Computerization and innovative IT techniques at a very high level. Since the food companies are not able to increase strength at the operational level, they should explore possibilities of outsourcing most of the functions of credit and services delivery system.

However, the outsourcing should be done in a manner with clear instructions as to clients, manner of handling & conduct of due diligence as well as pursuit of recovery of installments etc. Use of retired people, ex-staff & accounting

professionals could be suggested. Sensitization of the people who would be used in this task is a must.

1.17: SCOPE FOR FUTURE RESEARCH:

This research study leads to one of the most pertinent questions to have further research on it in future as per the Researcher like:

- a. How is the Personal contact via an Electronic methods similar and different to Personal contact via a Face-to-face meeting and how does it change the nature of the Business Relationships?
- b. Another aspect that can be further delved into is to take the Relationship out of the Business domain and focus the study in the context of managing Interpersonal Relationships.

1.18: CONCLUDING REMARK:

In a nut shell, it can be concluded that fundamentally all these suggestions will guide the Big & Medium Agro Based Food Industries towards the direction of Modern Marketing Philosophy. Thus, the analysis and interpretation of the study reveals that as a result of the impact of Information Technology on Business-to-Business Relationship in connection and with special reference to Agro Based Food Companies in Pune City, it is perceived that the Agriculture Sector will definitely witness a growth in the years to come and customers will have wider choices & options for availing the Agricultural Based Food Products and Services on large scale leaving no other option for them.

The effect of IT, internet and e-commerce is definitely going to happen on supplier-buyer relationships. IT based methods will become the most powerful methods of Communication by both Suppliers and Buyers, followed by internet and mobile telephone. With the advent of newer technologies the audio and video conferencing is expected to increase in future helping to have strong relationships.

BIBLIOGRAPHY:

1. Ford D, "The Development of Buyer-seller Relationship in Industrial Markets", European Journal of Marketing, Vol.14 (5/6), pp. 339-53, 1980.

2. Keen P, Shaping the Future: Business Design through Information Technology, Harvard, Harvard Business School Press, 1991.
3. Ricard, Line, Filiatrault, Pierre, Perrien, Jean, Elsevier B.V., The Industrial Marketing Management, Business, International Bank Marketing, 0019-8501, 1993.
4. Elsevier B.V., The Industrial Marketing Management, Business International, 0019-8501, 1995, Beliefs, Opinions and Attitudes, Selling, Consumers, Bankers, Attitudes.
5. Naude P. and Holland C P, "Business-to- Business Relationships", in, Buttle F, Editor, The Relationship Marketing, Great Britain, Paul Chapman Publishing, 1996.
6. Andrus D, "E-commerce Strategies and Innovative Companies", Seminar at the University of Birmingham, 2000.
7. Agrawal Anand, The icfai Journal of "Supply Chain Management", Volume III, No. 04, Hyderabad, December 2006.
8. GRK Murty, E.N.Murthy, The icfai Journal of "Supply Chain Management", Volume IV, No. 01, Hyderabad, March 2007.

Internet & Web Sources:

- www.google.com
- www.yahoo.com
- www.icfaipress.org
- <http://www.businessindia.com>

लोककला - एक संवाद माध्यम

संशोधक - पंकज मोहरीर

मार्गदर्शक - डॉ. डी. के. पोखरापूरकर

सारांश :- अभिव्यक्ति ही एक नैसर्गिक सहज प्रवृत्ति आहे. आपल्या दैनंदिन गरजा भागविण्याकरिता ज्या प्रवृत्तींचा वापर आपण नकळत करत असतो, त्यात अभिव्यक्ति आणि संवाद यात दोन प्रवृत्ती सहभागी आहेत. याचे पुरावे आपल्याला आदिमानवांनी चितारलेल्या गुंफा चित्रांपासून आजच्या मायक्रो-चिपपर्यंतच्या प्रवासात ठिकठिकाणी आढळतात. या संपूर्ण प्रवासात खूप मोठा काळ हा समूह संवादाने व्यापलेला आहे. हा समूह संवाद म्हणजे 'लोककला'.

बीजशब्द :- अभिव्यक्ति, प्रवृत्ति, संवाद, मायक्रो-चीप

प्रस्तावना :- लोकमाध्यमे म्हणजे ज्यात लोकांसाठी, लोकांमधून निर्मिती होत असे व ज्यात उपयोगही एकत्रितपणे घेता येतो. कलाअंगाने ही माध्यमे विकसित होत गेली. बदलत्या परिस्थितीनुसार या माध्यमांचे स्वरूप बदलात गेले, तरी माध्यमे निर्मितीच्या दृष्टिने साधी राहिली आणि आर्थिक अडथळ्यांविना वापरण्यासारखी राहिली आणि आर्थिक अडथळ्यांविना वापरण्यासारखी राहिली. यंत्रसामुग्री आणि तंत्रज्ञानाची गरज नसल्याने निर्मिती आणि उपयोग सुटसुटीत राहिला. उपलब्ध असलेले ज्ञान, कौशल्य, संस्कृती, निसर्ग भौगोलिक परिसर सामान्य जत्रेत होणारे कठपुतलीचे प्रयोग शैक्षणिक कार्यक्रमासाठी लागू करण्यात आले.

लोककलांचा विकास :- भारताच्या कानाकोपऱ्यात स्थिरावलेल्या विविध जाती, जमाती, भाषा वर्ण यांच्या अविष्कारातून नानाविध लोककलांचा उद्गम आणि विकास झाला. मनोरंजनाची आधुनिक माध्यमे अस्तित्वात नाहीत. अशा ठिकाणी आज ही या आदिम लोक माध्यमांचे दृढमूल अस्तित्त्व टिकून आहे तसेच आधुनिकतेला देखील अजूनही याच लोककलांचे गारुड पडते यातच त्यांचे यश समावलेले आहे. लोककलांचा वारसा हा आदिम संस्कृतीने आणि नंतर लोक संस्कृतीने थेट आणि जसाच्या तसा निसर्गाकडून घेतला म्हणूनच तो मानवाच्या सहज प्रवृत्ति आणि चित्तवृत्तींना नेमका जाऊन भिडतो. निसर्गाच्या निरंतर सान्निध्यातून जे काही प्रकटले ते ते सारेच लोक कलांचे द्योतक आहे. म्हणूनच लोककला या सरळ, सोप्या आणि सहज आहेत. सृष्टीने दिलेल्या वस्तूंमधून केलेली वादयनिर्मिती आणि निसर्गात असलेले सहज संगीत यांचा वापर लोकसंगीतात हमखास होतो.

लोककलेची वैशिष्ट्ये :- लोककलांचा अभ्यास करतांना खालील वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने जाणवतात.

- लोककलांचे भौगोलिक क्षेत्र मर्यादित असते. एका भौगोलिक विभागाची लोककला दुसऱ्या विभागात आढळेलच असे नाही तसेच ती आवडेल असेही नाही.
- सादर केल्या जाणाऱ्या लोककलांची भाषा आणि रचना ही वैशिष्ट्यपूर्ण असते आणि सादरीकरणाच्या पध्दतीला धार्मिक रीतीरवाजांप्रमाणे महत्व दिले जाते. परंपरेच्या आणि रुढींच्या मर्यादित राहूनच नाविण्य आणण्याचा प्रयत्न केल्या जातो.
- कोणती लोककला केवळ स्त्रियांनी, कोणती केवळ पुरुषांनी आणि कोणती दोघांनी मिळून सादर करायची याविषयीचे नियम देखील पाळले जातात.

-अनेकदा लोककला व्यवसायिक पातळीवर सादर करणारे लोककलावंत संबंधित लोककला ही वंशपरंपरेने सादर करीत असतात. पूर्वी त्या त्या लोककला सादर करणाऱ्या कलावंतांना समाजात विशिष्ट असे अधिकार असत व त्या अधिकारानुसार त्यांना बिदागी (मोबदला) मिळत असे.

-ग्राम्य संस्कृतीच्या स्वयंपूर्णतेचे लोककला हे एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

-लोककला या पूर्णपणे मौखिक परंपरेवर आधारित संवाद प्रणालीचा वापर करतात.

पूर्वी प्रसार माध्यमाचे जाळे आजच्या प्रमाणे पसरले नव्हते. केवळ मुठभर लोक तंत्रज्ञान युवा प्रसार माध्यमांचा वापर करीत होती. परंतु इतर लोक आपल्या मनोरंजनाकरता किंवा श्रम परिहार म्हणून अशा कारणाकरिता काही कार्यक्रम करायचे. त्यात दंवडी हे सर्वात पहिले लोककला व प्रसार माध्यम होय. नंतर वासुदेव, तमाशा गण, गोंळण, लावणी कथा, दंडार, मुखकाव्य अशा प्रकारचे काव्य विकसित होत गेले. त्या कलेला एक महत्वाचे रूप ग्रामीण जीवनात प्राप्त झाले. पारंपारिक माध्यमे आणि त्यावरिल झालेला अभ्यास पूर्वी संवाद माध्यम आणि त्याचा प्रसार आज सारखा झाला नव्हता. त्यामुळे लोकांमधून निर्माण झालेल्या अनेक बौद्धिक साधनांच्या आधारे जनसंवाद साधल्या जातो. तसे किर्तन, वासुदेव, तमाशा, भजने, पथनाटये, भारुडे, दंडार याद्वारे समाज प्रबोधन केले जात असे.

लोककलेचे प्रकार :-

- १) वासुदेव - यात एका विशिष्ट प्रकारची वेशभूषा करून गाण्याच्या माध्यमातून संवाद साधल्या जात असे.
- २) तमाशा - हा महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध माध्यम आहे.
- ३) वग - एखादी कथा संवाद रुपाने सांगणे त्याला वग असे म्हणतात. त्यात गीताचाही समावेश केला जातो.
- ४) किर्तन :- नारदाला त्याच्या उगमकर्ता म्हणतात. किर्तनातून मोठ्या प्रमाणावर जनसंवाद साधला गेला.
५) नौटंकी, ६) कळसूत्री, ७) यक्षगान, ८) गोंधळ, ९) लावणी, १०) दंवडी, ११) दंडार, १२) भजनी भारुड, १३) बहुरूपी, १४) भवाई.

एकंदरीत लोककलेची निर्मिती समाजाच्या भावनिक मानसिक गरजेतून झाली. कारण मानव हा समाजशील प्राणी आहे आणि म्हणून त्याला संवादाची गरज भासते. संवादाशिवाय माणूस जगूच शकत नाही. अर्थात संवाद हा मानवाची प्राथमिक गरज आहे.

जनसंवाद या शब्दामध्ये जन आणि संवाद हे दोन शब्द आहेत. परस्पर संवाद आणि मान्यता प्राप्त कार्यपद्धती नुसार जनमत प्रभावित करण्यासाठी केलेला योजनाबद्ध प्रयत्न म्हणजे जनसंवाद होय. संवाद ही मानवाची गरज आणि जनसंवाद ही सर्व समाजाची अत्यावश्यकता आहे. त्यामुळेच लोककला ह्या जेव्हापासून उदयास आल्या आणि विकसित झाल्या. तस-तसे त्या जनसंवादाने प्रभावी झाल्या. अशाप्रकारे लोकसमुदायासमोर ज्या कला सादर होत त्या जनसंवाद घडवून आणत म्हणूनच लोक एकत्र येत संवाद घडून असे त्यालाच लोककलेतून साधला जाणारा जनसंवाद म्हणतात.

संशोधनाचे निष्कर्ष :-

- १) लोककला ह्या समाजाचा भाग असल्याकारणाने संवादी आहेत.
- २) लोककला सर्वस्तरापर्यंत पोहचल्या.
- ३) लोककला आर्थिक मिळकतीबरोबरच जनसंवादाचा सुध्दा भाग होत.

- ४) विविध क्षेत्रातील लोककला त्या लोकांना समजत म्हणून अधिक प्रभावी ठरल्या.
५) लोककलेला पूर्वी राजाश्रय आणि आज सरकारचा आधार मिळाल्याने अधिक प्रभावी ठरल्या.

संदर्भग्रंथ-

गोळवलकर पोटदुखे रमा ; जनसंवाद सिध्दांत आणि व्यवहार ; श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर,
जोशी श्रीपाद भालचंद्र ; संवादशास्त्र ; संभव प्रकाशन, नागपूर,
मोरजे गंगाधर; पारंपारिक तमाशा पंढरीनाथ; लावणी वाडमय

DR. B.R.AMBEDKAR AN ICON OF MODERN INDIA

Dr. Arunabha Bhaumik

Associate Professor In Commerce

Contai P.K. College, Purba Medinipur, West Bengal

Phone No. 9733792607

Email arunabha-bhaumik100@rediffmail.com

ABSTRACT

Dr. Ambedkar was social and political changer, philosopher, patriot, and progressive writer. He thought about always human progress in India. For to do the welfare of the human being, he always took the significant role and he struggle continued about the division of caste based superiority and social discrimination up to his death. He was the main pillar of the making of Indian Constitution.

Main Text:

INTRODUCTION:

So many people have born in India with talented; Dr. B.R.Ambedkar is one of them. Dr. Ambedkar was social and political changer, philosopher , patriot, and progressive writer. He thought about always human progress in India. For to do the welfare of the human being, he always took the significant role and he struggle continued about the division of caste based superiority and social discrimination up to his death. He was the main pillar of the making of Indian Constitution. So all the Indian remember him with gratitude for his pioneering work in the field of human caste discrimination.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To know about the struggle for human being against caste discrimination.
2. Role as a progressive India
3. Women empowerment in India:
4. Main pillar in making Indian Constitution

METHODOLOGY:

The present study on “Dr, B.R. Ambedkar an icon of modern India” is mainly based on history of India. There are so many primary and secondary data on Dr. Ambedkar available. His writings Federation vs freedom (1939), The problem on rupee; its origin and its solution (1925), Annihilation of caste (1936), Castes in India; Their Mechanism and development (1918), Who were the Shudras (1946), The Untouchables; Who were they and why they became Untouchables (1948) and so many secondary data on him are also assimilated for this study.

The struggle for human being against caste discrimination:

Dr.Ambedkar at his school life had faced so many incidents about his low caste. Where the other students drank water from the Tube well, unfortunately he had no scope for to drink water, as his caste was low. In this way not only drinking water but also in other so many cases he had been deprived to avail it due to his birth at low caste family. Form his child hood he promised

that if he gets chance in future, he will try to change the motive that the birth is not the assessable mater of a human being but his work will be the main discussing mater in future. For this he made a path for legal rights to enact the laws in connection with progress of dalits which could positively change their lives.¹ Ambedkar said to his followers that the untouchables will be abolished if they be educated and do hard work in life, proceed for helpless for help and rely upon them. This idea encouraged them and made a revolutionary change in the life of dalits.

Ambedkar said, "You can change your lot, but do not flock to temples hoping for justice to come to you in heaven. There is justice to be found on earth if you can fight for it." A courageous statement about self respect had never known to them before Dr. Ambedkar. His motive in Constitution drafting showed a new path to the millions of down trodden people in this earth. In conclusion it can be said that Dr. Ambedkar gave a new massage to the dalit communities. According to Raja Sekhar Vundru who calls Dr. Ambedkar as other father said, "Dr. Ambedkar gave millions of untouchables an identity of their own.... is now regarded as a great Indian, a person relevant for all times to come." This proves that Dr. Ambedkar was a great revolutionist against caste discrimination.

Ambedkar belonged to the Mahar caste. This caste were trated as untouchables and were subjected to socio –economic discrimination in society. Every body hateed them and were called to them as 'Harijans' or 'Dalit'. Their paths, residents, wells and temples were separate, and everybody discarded them in every step of life. The doors of the temples & schools were separate. This caste system resembled to Dr. Ambedkar. He was born and brought up in this society. After completion his education, he fought against it and launched himself politically for the rights of the depressed classes and against inequality in the society. He set up himself as crusader of social equality and justice. His struggle for injustice carried forward up to the drafting the Indian Constitution.

He was a great social reformer. His principles were Justice, equality and fraternity. Thus the idea of justice, equality, liberty and fraternity was the crux of his activities(Malik, 2011).His whole life was for the upliftment of the poor and exploited untouchables in the Indian society. Dr. Ambedkar was inspired by Rousseau, who wrote "Man is born free, but everywhere he is in chains" His three words as equality, liberty and fraternity changed a great revolution in France in 1789. Dr. Ambedkar also wanted social and economic equality before political equality.

Chief Justice of India, P.b. Gajendragadkar, said, "Ambedkar is the law maker of the 20th century and modern Manu, But unlike old Manu the new Manu favoured human equality and social justice" (Pact, n.d.)

Role as a progressive India:

Dr. Ambedkar processed his life for Progress of India. Nation building was his outstanding idea for the human being. He was dead against to engage in hero worship. He was afraid that the people of India would lay their liberation at the feet of someone they worshipped or entrust them with limitless powers. He also gave the importance of creating not just a political democracy, but also a social and economic one (Sahadevudu). He was one of the founders of Employment Exchange

in our country for employments to the unemployed educated young generations. He established National power grid, Central water Irrigation for to fulfill his dream for green India & sufficient production of food grains, Navigation Commission, Damodar Vally Corporation for to protect flood in the Damodar river and work of multidimensional welfare work of the society in India through making barrage on Damodar. Also he played a vital role for the same safe guard and protect flood and motivating green revolution in the Hirakud Project and Sone river project.

Women empowerment in India:

Dr. Ambedkar created awareness of social justice along with women education, and fight against the child marriage and devdasi system. Ambedkar wanted to give rights to the women in the political vocabulary in Indian Constitution. Dr. Ambedkar believed in the strength of women and their role in the process in the social reform.(Singariya).Dr. Ambedkar addressed in the meeting of 3000 women, “ I measure the progress of community by the degree of progress which women achieved. Let, every girl who marries stand by her husband, claim to be her husband’s friend and equal, and refuse to be slave. I am sure if you follow this advice, you will bring honour and glory to yourselves.”

Dr. Ambedkar resigned from the cabinet expressing his discontent over non acceptance of women’s right by the parliament. He also took the safe side of Muslim women, which is called ‘Purdah’(Veil). For this purpose Ambedkar tried to include in the Constitution of India. I.e.

Article 14-Equal rights and opportunities in political economic and social sphere.

Article-15- Prohibits discrimination on the ground of sex.

Article-15(3)- Affirmative discrimination in favour of women

Article-39- Equal pay for equal work

Article-42- Maternity relief. etc.

In the above discussion, it can be said that all the women, irrespective of their religion, casts and class, Dr. Ambedkar had a voice against all sorts of injustice towards women.

Main pillar in making Indian Constitution:

In drafting Indian Constitution, kept his mark of talent and vision. Ambedkar keeping in mind the parliamentary system, he described the role of President as “ He is the head of the state but not the executive. He represents to nation but does not rule the nation. He is the symbol of the nation. His place in administration is that a ceremonial device on a seal by which the nation’s decisions are made known.... The President of Indian union will be generally bound by the advice of the ministers. He can do nothing contrary to their advice nor can he do anything without their advice”²(Jadhav Narendra) He introduced Dual polity in the Constitution. This means that Centre and the States at the periphery each endowed with Sovereign powers to be exercised. It framed to work as a federal system.

Lastly, he remarked as “It is workable, it is flexible and it is strong enough to hold the country together with both in peace time and in war time.

Conclusions: Dr, Ambedkar was really talented, brilliant and intellectual in 20th century. He fought for up gradation of Indian society about social discrimination, women education and all round development of the country.

Referances:

1. Gunjal V.R.2012. Dr.Babasaheb Ambedkar and women Empowerment, social work, Vol. XI(1),pp 84-85.
2. Singariya M.R.2013 “Dr. b.R.Ambedkar: As an economist” International journal of Humanities and Social Science Invention, Vol.2. Issue(3), pp24-27.
3. B.R. Ambedkar, What Congress and Gandhi have done to the Untouchables, 135-136(2008)
4. JadhavNarendra, Ambedkar; Awakening India’s social conscience, Konarak publishes, New Delhi, 453,454, 463 (2014)
5. Badal sarkar, B,R,Ambedkar’s theory of state Socialisim, International Research Journal of Social sciences,2, (2013)Arya,Sudha,(200) Women Gender Equalityand the state, deep and Deep Publications, New Delhi.

भारत—मालदीव सम्बन्ध : कहीं मालदीव चीन की तरफ तो नहीं खिसक रहा है !

डॉ. प्रेमलता परसोया

एसो.प्रो. — राजनीति विज्ञान

राज. कला कन्या, महाविद्यालय,
कोटा (राज.)

Email: plpraj73@gmail.com

मालदीव दक्षिण एशिया में भारत का प्रमुख पड़ोसी राष्ट्र है जिससे हमारे कई दशकों से मधुर सम्बन्ध निरन्तर बने हुए हैं। भारत की विदेश नीति का एक महत्वपूर्ण आधार है पड़ोसी राष्ट्रों से मैत्रीपूर्ण सम्बन्धों की स्थापना करना और किसी प्रकार का विवाद उत्पन्न होने पर आपसी बातचीत द्वारा उसे सुलझाना। 1947 से ही भारत अपनी इस नीति पर पूर्णतः कायम है। मालदीव पर अति प्राचीन समय से भारतीय संस्कृति का प्रभाव है। मालदीव को भारत की आजादी के 18 साल बाद 1965 में अंग्रेजों से आजादी मिली और भारत ही वह पहला राष्ट्र है जिसने सम्प्रभु राष्ट्र के रूप में मालदीव को मान्यता दी थी। भले ही आज यह चर्चा हो कि मालदीव, भारत की अपेक्षा चीन के अधिक निकट होता जा रहा है परन्तु वास्तविकता यह है कि भारत ने 1972 में ही मालदीव में अपना दूतावास खोल लिया था जबकि चीन ने मालदीव की आजादी के 46 साल बाद अर्थात् सन् 2011 में अपना दूतावास मालदीव में खोला था। इससे यही प्रतीत होता है कि भारत के मालदीव के साथ निःस्वार्थ सम्बन्ध हैं जबकि चीन ने आज हिन्द महासागर में अपने हितों की पूर्ति के लिए मालदीव से सम्बन्धों का विस्तार किया है।

भारत और मालदीव ने अपनी समुद्री सीमाओं का निर्धारण 1976 में ही कर लिया था और ये कार्य बिना किसी तनाव के सौहार्द्रपूर्वक सम्पन्न किया गया था और अपवाद स्वरूप, मात्र एक बार सीमा विवाद दोनों के बीच एक मसला बनकर उभरा परन्तु अतिशीघ्र विवाद समाप्त भी हो गया। सीमा निर्धारण के पाँच-छः साल बाद मालदीव तत्कालीन राष्ट्रपति अब्दुल गयूम के भाई ने यह दावा किया कि भारतीय क्षेत्र लक्षद्वीप का मिनिक्काय द्वीप मालदीव का हिस्सा है। परन्तु इस दावे पर अधिक बात इसलिए नहीं बढ़ी, क्योंकि मालदीव ने तुरन्त ही इस दावे को खारिज कर अपनी सदाशयता का परिचय दिया और भारत के साथ महत्वपूर्ण द्विपक्षीय सम्बन्धों में अपनी रुचि प्रदर्शित की। तब से अभी तक दोनों के सम्बन्ध मधुर बने हुए हैं तथा भारत के लगभग सभी प्रधानमन्त्रियों ने मालदीव की यात्रा भी की है।

भारत, मालदीव की जरूरतों के समय मित्र साबित होता रहा है। 1988 में मालदीवियाई राजनीतिक नेतृत्व तथा व्यापारियों के इलम समर्थ समूह ने भाड़े के सैनिकों की सहायता से प्रजातान्त्रिक रूप से चुनी हुई सरकार को गिराकर वहाँ की सत्ता को हथियाने की कोशिश की थी, भारत ने तत्काल सेना भेजकर विद्रोहियों को काबू में किया तथा तत्कालीन राष्ट्रपति माँमून गयूम की सत्ता को जारी रखने में मदद की।¹ भारत का मालदीव के साथ केवल राजनीतिक सम्बन्धों का रिश्ता ही नहीं है अपितु आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्र भी सम्बन्धों के दायरे में शामिल हैं, इसीलिए वर्ष 1981 में ही दोनों ने आपसी व्यापार के लिए भी समझौता सम्पन्न कर लिया था। भारत ने 1988 में मालदीव की मदद की, उसे 'ऑपरेशन कैक्टस' नाम

दिया गया था। ऑपरेशन कैक्टस की कार्यवाही के बाद दानों के द्विपक्षीय सम्बन्धों में और अधिक सुदृढ़ता आई और भारत के इस सहायता रूपी कदम की नेपाल, बांग्लादेश सहित यू.के., यू.एस.ए. और यू.एस.एस.आर. ने काफी सराहना की और इसे क्षेत्रीय शान्ति के लिए एक महत्वपूर्ण कदम कहा गया।

भारत ने मालदीव को आर्थिक-सामाजिक क्षेत्र में अत्यधिक सहायता पहुँचाई है। मालदीव की राजधानी, माले में इन्दिरा गाँधी मेमोरियल हॉस्पिटल भी खोला गया है जिसका उद्घाटन भारत व मालदीव के राष्ट्रपतियों ने संयुक्त रूप से किया था। मालदीव के छात्रों के लिए छात्रवृत्तियाँ शुरू की गईं। बहुत सारे छात्र भारत में अध्ययनरत भी हैं। मालदीव के आर्थिक विकास एवं विस्तार के लिए स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया द्वारा लगभग पाँच सौ मिलियन डॉलर की सहायता दी थी। दो दशक पूर्व भारत द्वारा दक्षिण एशिया के देशों को दिये जाने वाले सहायता कार्यक्रम पर दृष्टि डालने पर पता चलता है, विदेश मन्त्रालय के वार्षिक प्रतिवेदन के अनुसार, वर्ष 1998 में मालदीव को 8.00 करोड़ रुपये तथा वर्ष 1999 में 5.00 करोड़ रुपये की आर्थिक सहायता दी गई थी।

भारत, वैसे भी दक्षिण एशिया का दाता राष्ट्र है जो अपने पड़ोसियों की हर संभव मदद करता है। आज दक्षिण एशिया के राष्ट्र सार्क (SAARC) के तहत क्षेत्रीय एकीकरण के लिए सभी तरह का सहयोग विकसित कर रहे हैं। 1995 के बाद सार्क देशों ने व्यापार को बढ़ाने के लिए 'दक्षिण एशिया मुक्त व्यापार' अवधारणा पर विचार करना शुरू कर दिया था तथा इस अवधारणा पर मालदीव की राजधानी माले में आयोजित शिखर सम्मेलन के दौरान ही सहमति अधिकारिक तौर पर बनी थी।

सन् 2004 में आई सुनामी के समय भारत, पहला देश था जिसने मालदीव को भौतिक सहायता के साथ ही 37 करोड़ रु. की वित्तीय सहायता प्रदान की थी। इसके बाद के दो वर्षों में भी प्रतिवर्ष रु. 10 करोड़ की बजटीय सहायता प्रदान की गई। मालदीव में सुनामी राहत कार्यों के लिए भारत सरकार की ओर से सबसे बड़ा अभियान चलाया गया था जिसमें लगभग 16,000 सैनिक, 32 नौसैनिक पोतों, 41 हवाई जहाजों तथा कई चिकित्सा दलों के अलावा एक सचल अस्पताल को तैनात किया गया था।²

परन्तु पिछले कुछ वर्षों में मालदीव, भारत की अपेक्षा चीन के प्रति अपना झुकाव बनाए हुए है, इसके पीछे चीन की सोची-समझी चाल भी हो सकती है या फिर मालदीव का अतिवादी लालच वाला दृष्टिकोण भी हो सकता है। चीन का पिछले 1 दशक से एक मात्र यही प्रयास है कि दक्षिण एशिया में भारत को घेरकर यहाँ अपनी कुत्सित चालों को अन्जाम देता रहे। मालदीव ने अभी-अभी चीन के साथ मुक्त व्यापार समझौते कर लिया है। 777 पृष्ठ के इस समझौते को संसद ने सिर्फ 10 मिनट में बिना बहस हरी झण्डी दे दी।³ इसी तरह जुलाई, 2015 में संसद ने एक ऐसा कानून आनन-फानन में बना दिया, जिसके तहत कोई भी विदेशी सरकार या व्यक्ति मालदीव के द्वीपों को खरीद सकता था। ये दोनों सुविधाएँ चीन के लिए की गई हैं ताकि वह वहाँ अपना सैनिक अड्डा बना सके।⁴ हालांकि भारत-मालदीव के बीच कुछ खास तनाव या खराब सम्बन्ध नहीं कहे जा सकते। मालदीव का भारत के लिए ही नहीं बल्कि श्रीलंका, चीन और दक्षिण एशियाई देशों के लिए भी अत्यधिक सामरिक महत्व है और यही सामरिक महत्व हिन्द महासागर क्षेत्र के लिए भी है। भारत के लिए ज्यादा महत्व इसलिए है क्योंकि भारत के लक्षद्वीप से मालदीव की सीमा मात्र 700 किलोमीटर ही है और हिन्द

महासागर में अपनी सैन्य ओर व्यापारिक पकड़ मजबूत करने के लिए मालदीव एक महत्वपूर्ण स्थान है। चूँकि मालदीव का लोकतन्त्र नया है इसके स्थायित्व हेतु तकनीकी एवं क्षमता निर्माण सहायता की जरूरत है और भारत के लिए मालदीव में शान्ति स्थापित होने की अति आवश्यकता है।

मालदीव की सुरक्षा करना भारत ने अपनी नैतिक जिम्मेदारी माना हुआ है और भारत की सुरक्षा हेतु भी मालदीव की सुरक्षा अति आवश्यक है। जब से चीन ने अपने कदम मालदीव की ओर बढ़ाये हैं तब से भारत की सुरक्षा के लिए भी चिन्तनीय स्थिति बनी हुई है। यद्यपि ये सत्य है कि भारत ने बिना किसी स्वार्थ के अपने पड़ोसी राष्ट्रों की सदैव सहायता की है और 'गुजराल सिद्धान्त' इसका जीता-जागता उदाहरण ही कहा जा सकता है, जिसमें भारत द्वारा अपने पड़ोसियों को इकतरफा रियायत देने की बात शामिल है। भारत केवल अपनी सुदृढ़ता में विश्वास नहीं करता अपितु सम्पूर्ण दक्षिण एशिया को विकसित और सुदृढ़ करने के प्रयत्न में लगा हुआ है और भूटान, नेपाल तथा मालदीव को खासकर सहायता प्रारम्भ से ही देता आया है जबकि चीन ने आज एकमात्र अपने स्वार्थ के खातिर मालदीव की तरफ दोस्ती के कदम बढ़ाये हैं ताकि भारत को चारों तरफ से घेरा जा सके और हिन्द-महासागर में अपने हितों की पूर्ति भी हो सके।

2006 में एक अफवाह मालदीव से चलकर भारत पहुँची कि मालदीव, चीन को एक द्वीप पट्टे पर देने जा रहा था, ताकि चीन हिन्द महासागर में अपना रणनीतिक अड्डे का निर्माण कर सके। भारत ने तुरन्त संकेत दिये कि मालदीव के द्वीपों की सुरक्षा भारत की जिम्मेदारी है। भारत ने शीघ्र ही मालदीव के जल रक्षा के लिए आइ.एन.एस. टीलंचेज बुलाया और 260 टन वाले फास्ट अटैक क्राफ्ट की पेशकश कर दी।⁵

नवम्बर, 2009 में भारतीय कम्पनी सुजलोन इनर्जी ने 40 मिलियन अमेरिकी डॉलर के निवेश से 25 मेगावाट बिजली उत्पादन करने के लिए मालदीव के दक्षिणी प्रान्त में एक वायुफार्फ की स्थापना के लिए एमओयू पर हस्ताक्षर किये। जुलाई 2010 में भारत की कम्पनी बोमिडाला इन्फ्रास्ट्रक्चर ने ऊपरी दक्षिण प्रान्त में 25 मेगावाट बिजली उत्पादन करने वाली सोलर परियोजना के लिए समझौते पर हस्ताक्षर किए।⁶

इसी क्रम में अगस्त 2009 की प्रतिरक्षा सहयोग सन्धि का उल्लेख करना आवश्यक होगा, जो भारतीय रक्षा मन्त्री ए.के. एन्टनी के माले दौरे के दौरान सम्पन्न की गई थी। इसकी व्यवस्थाओं के अनुरूप भारत जल्दी ही मालदीव के 26 छोटे टापुओं पर रडार लगाकर संजाल स्थापित करेगा, जिसका सम्पर्क भारतीय तटरक्षक कमान से रहेगा। इसमें वायुसैनिक अड्डे का विकास किया जायेगा, जहाँ से डॉर्नियर विमान निगरानी उड़ानों पर निकल सकेंगे।⁷ यद्यपि कई तरह की परेशानियाँ भारत के पड़ोसी राष्ट्रों के साथ उत्पन्न हो जाती हैं परन्तु यह सत्य है कि मालदीव भारत का जाँचा-परखा पुराना मित्र राष्ट्र है ऐसे में भारत के विदेश नीति निर्माताओं द्वारा बहुत धैर्यपूर्वक तरीके से सम्बन्धों का संचालन किया जाता है। वर्ष 2009 से भारत और मालदीव प्रत्येक वर्ष 'एकुवेरिन' नाम से संयुक्त सैन्य अभ्यास भी कर रहे हैं जिसका लक्ष्य आतंकवाद का मुकाबला करने के लिए अपनी क्षमताओं का विकास करना है। आतंकवाद और पर्यावरण संरक्षण आज समूचे विश्व की समस्या बना हुआ है। मालदीव भी पर्यावरणीय समस्याओं के प्रति बेहद संवेदनशील है तथा ग्लोबल वार्मिंग जैसी चुनौतियों को समाप्त करने

में वह भारत की सक्रिय और महत्वपूर्ण भूमिका चाहता है। इसी क्रम में मालदीव के राष्ट्रपति भारत में राजकीय यात्रा पर आते रहे हैं।

भारतीय पड़ोस की स्थितियों को देखकर यह प्रतीत होता है कि भारत के चारों तरफ पड़ोसी राष्ट्र राजनीतिक व आर्थिक अस्थिरताओं के दौर से गुजर रहे हैं और भारत के बहुत अधिक आर्थिक सहायता की अपेक्षा करते हैं और भारत के विशालकाय अस्तित्व से अनजाना भय भी बनाये रखते हैं और इसी भय के कारण ये कभी-कभी चीन की तरफ अपना झुकाव बना लेते हैं और चीन इसी फिराक में रहता है कि कब और कैसे भारत के पड़ोसियों को अपनी तरफ मिलाया जाये ताकि भारत को कमजोर करने में ये पड़ोसी राष्ट्र चीन की सहायता कर सकें। मालदीव भी ऐसा ही भारत का पड़ोसी है जो भारत के साथ-साथ चीन से भी आर्थिक मदद लेकर चीन की तरफ झुकता जा रहा है। इसी कारण से भारत और मालदीव के द्विपक्षीय सम्बन्धों में तनाव भी उभरता रहा है, इसी का उदाहरण 2012 में देखने को मिला जब मालदीव के पूर्व राष्ट्रपति मोहम्मद वाहीद ने लगभग 511 मिलियन डॉलर के हवाई अड्डे के प्रोजेक्ट को रद्द कर दिया था। यद्यपि भारत ने सदैव अपनी उदारवादी नीति के फलस्वरूप पड़ोसी राष्ट्रों की हरकतों को माफ करता आया है परन्तु एक सीमा के बाद भारत पड़ोसी राष्ट्रों के नापाक इरादों को कभी माफ नहीं करेगा।

अब मालदीव को अगर भारत का सहयोग और समर्थन चाहिए तो उसे अपनी आन्तरिक व्यवस्था, नीतियों के साथ-साथ अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्धों को लेकर भी मैत्रीपूर्ण संकेत देने होंगे। चीन की सर्वविदित नीति यह रही है कि वह आर्थिक सहायता का लालच देकर राष्ट्रों को आर्थिक कर्ज के चक्र में फंसा लेता है और फिर उनसे अपने स्वार्थों के अनुसार विदेश नीतियों का निर्माण करवाता है। मालदीव भी चीनी कर्ज में डूबा हुआ एक राष्ट्र है इसलिए उसका वर्तमान में चीन की ओर झुकाव बढ़ता जा रहा है। इसी कारण मालदीव में चीनी पर्यटन भी बढ़ने लगा है जो वर्ष 2017 में मालदीव आये लगभग 3 लाख पर्यटकों की संख्या से प्रमाणित होता है।

चीन ने मालदीव में सन् 2013 में सरकार बनाने में मदद देकर अपनी पकड़ बनाना शुरू कर दिया था। यामीन के राष्ट्रपति बनने में चीन की तरफ से मदद दी गई थी तो स्वाभाविक ही था कि यामीन राष्ट्रपति यामीन राष्ट्रपति बनकर चीन को सहयोग और समर्थन दे। मालदीव के राष्ट्रपति यामीन ने सत्ता संभालते ही मेरीटाइम सिल्क रूट का समर्थन किया, जिसका कि भारत वर्षों से विरोध करता चला आ रहा था। यहीं नहीं चीन ने पाकिस्तान की तरह ही मालदीव से भी फ्री ट्रेड समझौते पर हस्ताक्षर किए हैं। यह भी सर्वविदित है कि चीन की दोस्ती अधिकांश उन्हीं देशों के साथ होती है जिनसे उसे बहुत अधिक आर्थिक या सामरिक फायदा मिलता हो और भारत कभी भी मैत्रीपूर्ण सम्बन्धों में लाभ-हानि के समीकरण नहीं देखता हैं। जहाँ कहीं भी विश्व शान्ति या मानवता संरक्षण की दृष्टि से भारत की सहायता की अपेक्षा की जा रही हो, भारत पीछे नहीं हटता है अपितु यथासंभव सहयोग आवश्यक रूप से देता है।

राष्ट्रपति यामीन ने अभी दिल्ली दौरे के समय भी कहा था कि मालदीव, भारत को एक सशक्त मित्र के रूप में देखता है और भारत के भरोसे पर पूर्ण विश्वास करता है। यामीन ने यह भी कहा कि भारत और मालदीव मिलकर कट्टरपंथ को रोकने का प्रयास

करेंगे और मालदीव की सुरक्षा, भारत से बहुत गहराई से जुड़ी हैं। साथ ही भारत ने भी हर कदम पर उसके साथ खड़ा होने की बात कही।

अभी हाल ही में मालदीव में एक बार फिर राजनीतिक संकट ने दस्तक दे दी। मालदीव में पहली बार लोकतान्त्रिक तरीके वर्ष 2008 में मोहम्मद नशीद राष्ट्रपति चुने गये थे। 2013 के चुनावों में अब्दुल्ला यामीन ने मो. नशीद को चुनावों में हराया और राष्ट्रपति पद ग्रहण किया। मो. नशीद को वर्ष 2015 में आतंकवाद के आरोप में 13 वर्ष की सजा सुना दी गई और वो तब से मालदीव से निर्वासित है। इस दौरान राष्ट्रपति यामीन ने अपना तानाशाही स्वैया अख्तियार कर लिया। मीडिया पर पूर्ण रूप से पाबन्दी लगा दी गई कि वह सरकार के खिलाफ कुछ नहीं लिखे। फरवरी, 2018 में सर्वोच्च न्यायालय ने फैसला सुनाया कि मो. नशीद के खिलाफ जो कार्यवाही, चल रही थी वह असंवैधानिक थी। साथ ही अन्य राजनैतिक कैदियों को रिहा करने का आदेश भी कोर्ट द्वारा दिया गया। पूर्व में जिन 12 सांसदों की सदस्यता खत्म कर दी गई थी उनकी पुनः सदस्यता बहाल के आदेश भी दिये गये। इन सांसदों की सदस्यता बहाल होते ही विपक्षी पार्टी का संख्या बल बढ़ा तो अब्दुल यामीन ने स्वयं पर आते ही संकट को भांपकर 3 फरवरी 2018 को संसद को ही स्थगित कर दिया, अनिश्चित काल के लिए और आपातकाल की घोषणा कर दी गई।

जब मालदीव में ये राजनीतिक संकट उत्पन्न हुआ तो विश्व के अधिकांश राष्ट्रों व मालदीव के पूर्व राष्ट्रपति मो. नशीद ने भारत के हस्तक्षेप की अपेक्षा की क्योंकि भारत ने पूर्व में मालदीव में आये राज. संकट के समय सहायता दी थी परन्तु इस समय भारत द्वारा किसी भी प्रकार की प्रत्यक्ष कार्यवाही को मालदीव में अन्जाम नहीं दिया गया, बस पूरे घटनाक्रम पर निगरानी अवश्य रखी गई। चूँकि भारत एक सशक्त व समर्थ देश है परन्तु वह किसी राष्ट्र के आन्तरिक मामलों में हस्तक्षेप नहीं करना चाहता। इस संकट के पीछे एक कारण अब्दुल्ला यामीन को चीन का समर्थन दिया जाना भी माना जा रहा है। यह भी संभावना प्रतीत होती है कि इसी वजह से भारत के प्रधानमंत्री की 3 साल पहले मालदीव यात्रा रद्द कर दी गई थी। मालदीव के कुछ निर्णयों/कार्यों से भी यह प्रतीत होता है कि वह भारत से दूरी बनाना चाहता हो। राष्ट्रमण्डल की सदस्यता त्यागना भी भारत को अच्छा नहीं लगा। वास्तव में मालदीव के आचरण में परिवर्तन की वजह चीन की ओर झुकाव ही माना जा सकता है।

इसी वर्ष जैसा कि भारतीय नौसेना के प्रमुख एडमिरल सुनील लाम्बा ने यह जानकारी दी थी कि मालदीव ने नौसेना के युद्ध अभ्यास 'मिलान' में शामिल होने के भारत के न्यौते को ठुकरा दिया। हर दो साल में होने वाले नौसेना युद्ध अभ्यास 'मिलान' में 15 देशों ने शामिल होने की मंजूरी दी थी। यह 6 मार्च से अगले आठ दिनों तक चलना था।⁸ इसी तरह से कुछ समय पूर्व ही मालदीव ने तीन काउन्सिलर्स को भारत के राजदूत

अखिलेश मिश्रा से मिलने पर सस्पेंड कर दिया। वहाँ के सरकार समर्थक अखबार ने भारत के प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी की आलोचना भी की और भारत को दुश्मन बताया। यद्यपि मालदीव के राष्ट्रपति ने इसी समय कहा कि यह सरकार का नजरिया नहीं है अपितु वह भारत को सबसे करीबी सहयोगी ही मानते हैं। जनवरी 2018 में ही मालदीव के विदेश मंत्री ने भारत का दौरा किया और भारत में अपने समकक्ष से विभिन्न मुद्दों पर बातचीत की। मालदीव आज पर्यावरण, पर्यटन.....जैसी विभिन्न समस्याओं से जूझ रहा है और भारत की ओर से सहायता तथा मित्रता पाने की लालसा भी रखता है क्योंकि उसे पूरा विश्वास है कि भारत कभी भी बिना स्वार्थ सहायता देने को तत्पर मिलेगा और हिन्द महासागर में दोनों के बीच साझी सामरिक और सुरक्षा हित भी एक बड़ा मुद्दा है परन्तु आजकल वह चीन की चालबाज नीतियों का शिकार बनता जा रहा है इसलिए वह भारत की अपेक्षा चीन की तरफ अधिक खिसकता प्रतीत हो रहा है।

अन्ततः यही कहा जा सकता है कि भारत का दक्षिण एशिया में सर्वोच्च स्थान है और साथ ही वह विश्व स्तर की महाशक्ति का दर्जा प्राप्त कर चुका है। ये स्थिति दक्षिण एशिया के पड़ोसी राष्ट्रों के लिए अत्यधिक गौरवान्वित करने वाली होनी चाहिए परन्तु वर्तमान स्थिति इससे विपरीत ही अधिकतर देखने को मिलती है। भारत के ये निकटतम पड़ोसी राष्ट्र भारत के विशालकाय अस्तित्व से अनजाना भय महसूस करते हैं कि कहीं भारत उनके स्वतन्त्र अस्तित्व के लिए कभी खतरा न बन जाए। यद्यपि भारत का रवैया इन पड़ोसी राष्ट्रों के प्रति सदैव उदारता व सदाशयता वाला ही रहा है और इन पड़ोसियों की भारत ने हमेशा मुक्त हाथ से आर्थिक सहायता भी की है और प्रतिफल के रूप में किसी तरह की कोई अपेक्षा नहीं रखी है। कई देशों की तो सुरक्षा की पूर्ण रूप से जिम्मेदारी ले रखी है, जैसे भूटान। पाकिस्तान की तरफ से कई बार भारत पर युद्ध थोपे और हमने जीतकर भी सदा उसे माफ किया परन्तु भारत के इन निकटतम पड़ोसीयों ने भारत की सहानुभूति एवं सहायता का लाभ उठाया लेकिन बदले में भारत के प्रति सहयोग की भावना का अभाव ही बनाये रखा। भारत दक्षिण एशिया में बिग ब्रदर की भूमिका निभाता आया है परन्तु दूसरे राष्ट्रों ने इसका सकारात्मक प्रत्युत्तर नहीं दिया है।

भारत का एक निकटतम पड़ोसी चीन भी है जो कि अत्यधिक महत्वकांक्षी व भारत का प्रतिद्वन्द्वी है। चीन पूरी दुनिया में वर्चस्व बनाना चाहता है इसके लिए उसने 'चारा और छड़ी' की नीति का सहारा लिया है। दक्षिण एशिया के राष्ट्रों को चीन ने आर्थिक सहायता का लालच देकर उन्हें अपने जाल में फंसा लिया है। चाहे पाकिस्तान के ग्वादर की बात की जाए या श्रीलंका के हम्बन्टोटा की, उसने भारत को चारों ओर से घेरने के लिए दक्षिण एशिया के राष्ट्रों को एक माला रूप में पिरो लिया है, जिसे 'मोतियों की माला' नाम से जाना जाता है। अब समय आ गया है कि भारत को अपनी विदेश नीति में यथार्थवादी तत्व को प्रमुखता देनी होगी और राष्ट्र हितों के साथ किसी भी शर्त में समझौता नहीं किया

जाए। मालदीव के संदर्भ में हमें ओर भी संभलकर कदम उठाने होंगे। मालदीव वैसे भी राजनीतिक मूल्यों की स्थापना में अभी तक संक्रमण के दौर से गुजर रहा है इसलिए वह अपनी सहायता के लिए भारत के साथ-साथ चीन की ओर भी लालायित है। भारत को मालदीव के प्रति घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित करने वाली नीति ही अपनानी चाहिए क्योंकि यह कूटनीतिक स्तर पर भी अच्छी होगी और अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर भी बतौर बढ़ती प्रतिष्ठा के लिए अच्छी होगी।

भारत के लिए यह कदापि उचित नहीं होगा कि वह मालदीव से दूरी बढ़ाए, क्योंकि ऐसा करने से वह चीन की तरह सहायतार्थ झुकेगा जिसकी सदैव से वह चीन को तलाश रहती है। इस स्थिति से भारत के रणनीतिक हितों को भी चोट पहुँचेगी और दक्षिण एशिया के अन्य राष्ट्रों के साथ सम्बन्धों पर भी नकारात्मक प्रभाव पड़ सकता है। जहाँ कहीं मालदीव को भारत की सहायता की अपेक्षा हो, उसे तुरन्त प्रदान की जानी चाहिए, क्योंकि अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर भारत की छवि से सभी परिचित है कि वह बिना किसी स्वार्थ और प्रतिफल के अपने पड़ोसीयों की सहायता करता है चाहे इसमें आर्थिक सहायता की बात हो या सामरिक सहायता की बात हो। चूँकि दक्षिण एशिया का सर्वाधिक जिम्मेदार राष्ट्र भी भारत ही है अतः इस क्षेत्र की विश्व स्तरीय प्रतिष्ठा स्थापित करने के दृष्टिकोण से भारत को अपनी विदेश नीति और द्विपक्षीय सम्बन्धों का संचालन करना होता है।

भारत को यह भी ध्यान रखना होगा कि मालदीव इस्लामिक आतंकी समूहों या समुद्री डाकुओं को पनाह देने वाला नहीं बन जाए क्योंकि उक्त समूह किसी भी प्राकृतिक या राजनीतिक आपदा के समय धर्मार्थ सेवा के माध्यम से किसी देश में अपनी जगह बनाते हैं और धीरे-धीरे अपने पाँव पसारने लगते हैं। मालदीव में अभी लोकतन्त्र भी शैशवावस्था में ही कही जा सकता है ऐसों में लोकतन्त्र की जड़ें गहरी करने के लिए भारत राष्ट्र को अपनी तरफ से पूरी कोशिश करनी चाहिए और इसके लिए आवश्यक हो तो अन्य परम्परागत लोकतान्त्रिक राष्ट्रों की सहायता भी ली जा सकती है। भारत के पड़ोसी राष्ट्रों में लोकतन्त्र एवं शान्ति की स्थापना होगी तो यह अन्ततः भारत के लिए भी लाभदायक सिद्ध होगा। विशेषरूप से भारत को चीन की नीतियों की ओर चौकन्ना रहना होगा क्योंकि वह आजकल भारत के पड़ोसी राष्ट्रों के समक्ष आर्थिक सहायता का टोकरा लिए ही प्रस्तुत रहता है ताकि वह दक्षिण एशिया के माध्यम से एशिया महाद्वीप में अपनी स्थिति को सुदृढ़ बना सके।

यह सत्य है कि जब भी मालदीव में किसी प्रकार का संकट आया हो भारत ने तुरन्त उसे सहायता प्रेषित की है, यह बात मालदीव को अच्छी तरह पता है परन्तु अब आवश्यकता इस बात की है कि मालदीव अपने आचरण में भी इस सत्य को दर्शाए कि भारत उसका सबसे अच्छा जाचौं-परखा मित्र है और किसी भी कीमत पर उसके साथ सम्बन्धों के ग्राफ को नीचे नहीं गिरने दिया जाएगा।

सन्दर्भ :

1. दिनेश अहिरराव का लेख – पड़ोसी सबसे पहले : भारत के साथ भूटान तथा मालदीव के सम्बन्ध, वर्ल्ड फोकस, नवम्बर 2016 पृष्ठ-125
2. राजेन सिंह लाइश्राम – मालदीव-भारत : सकारात्मक सम्बन्धों की अनिवार्यताएँ, वर्ल्ड फोकस, 1 नवम्बर – 2 दिसम्बर 2011, पृष्ठ-71
3. दैनिक भास्कर, 10 फरवरी 2018, संपादकीय पृष्ठ
4. दैनिक भास्कर, 10 फरवरी 2018, संपादकीय पृष्ठ
5. देबांजना चक्रवर्ती – भारत-मालदीव के द्विपक्षीय सम्बन्धों का विकास, वर्ल्ड फोकस मार्च 2014, पृष्ठ-94
6. देबांजना चक्रवर्ती – भारत-मालदीव के द्विपक्षीय सम्बन्धों का विकास, मार्च 2014, पृष्ठ-94
7. डॉ. प्रेमलता परसोया – भारतीय विदेश नीति बदलते अन्तर्राष्ट्रीय परिवेश में, पृष्ठ-305
8. दैनिक भास्कर, 28 फरवरी, 2018, पृष्ठ-15

Nuclear Power in India

S. K. Singh

Associate Professor
Head of the Department
Adrash Arts & Commerce
College, Desaiganj

India has a largely indigenous nuclear power program. The Indian government is committed to growing its nuclear power capacity as part of its massive infrastructure development program. The government has set ambitious targets to grow nuclear capacity. At the start of 2018 six reactors were under construction in India, with a combined capacity of 4.4 GWe. Because India is outside the Nuclear Non-Proliferation Treaty due to its weapons program, it was for 34 years largely excluded from trade in nuclear plant and materials, which hampered its development of civil nuclear energy until 2009. Due to earlier trade bans and lack of indigenous uranium, India has uniquely been developing a nuclear fuel cycle to exploit its reserves of thorium. Since 2010, a fundamental incompatibility between India's civil liability law and international conventions limits foreign technology provision.

“Nuclear energy, in terms of an overall safety record, is better than other energy”.

-Bill Gates

Nuclear energy is one of the cheapest, highly efficient and environment-friendly sources of energy of the current generation. Of late, there has been a newly found enthusiasm in the generation and use of nuclear energy because of its importance in varied sectors. The nuclear energy pioneers of the world include the US, France, Germany, Russia amongst others. The importance of nuclear energy in India too is on the rise.

Basically, nuclear energy is the energy in the nucleus of an atom that holds the neutrons and protons. Nuclear reactions (the reactions that change the number of protons and neutrons) release nuclear energy. The best example of nuclear energy or energy from nuclear reactions is the inexhaustible energy of the Sun. The fundamental processes of nuclear energy production include-Fission and Fusion.

Nuclear fission is a nuclear reaction that splits the nucleus of an atom into smaller parts and often leads to the production of free neutrons and gamma photons and releases a very large amount of energy. Almost all the operative commercial nuclear power plants in the world today

use nuclear fission to generate heat that produces electricity. On the other hand, nuclear fusion is a nuclear reaction in which two or more atomic nuclei come close enough to form one or more different atomic nuclei or subatomic particles. These reactions can release more energy than fission, without producing as many radioactive by-products, but have not been successfully and commercially developed yet.

When we discuss the issue of use or abuse of nuclear energy, the most evident instance that instantaneously comes to our mind is its use in nuclear warfare and nuclear weaponry that can cause immense destruction in a short period of time and have everlasting effects and can also lead to nuclear winter that can last up to several centuries. Thus, nuclear weapons and nuclear energy abuse threaten the world with a nuclear holocaust. There is no doubt that weapons of mass destruction can release vast amounts of energy-around millions of tons of trinitrotoluene. However, it is important to note that humanity can derive benefits, too, through peaceful application of nuclear energy in different fields.

Nuclear power is the fourth-largest source of electricity in India after thermal, hydroelectric and other renewable sources of electricity and India expects to have 20 GW of nuclear capacity by 2020. The Indo-US nuclear deal is also expected to facilitate India in meeting its goal of 25,000 MW of nuclear power capacity through imports of nuclear reactors and fuel by 2020.

‘Nuclear medicine’ is a medical speciality involving the application of radioactive substances in the early diagnosis and treatment of diseases in a safe and painless way, provided it is used in the correct prescribed dose. It is worth mentioning that elements can be made radioactive by bombarding them with neutrons. The atoms of the elements so bombarded, capture these neutrons, thus forming a different nuclei called radioisotope, which dissipate excess energy in the form of gamma and other rays. In nuclear medicine, medical professionals inject a tiny amount of radioisotope into the patient’s body and a specific organ picks up the radioisotope, enabling a special camera to take a detailed picture of how that organ is functioning. For example, bone scans can detect the spread of cancer 6-18 months earlier than X-rays do. According to the cancer registry released by the Indian Council of Medical Research (ICMR), cancer cases and its incidence in India are estimated to grow by 25% by 2020, with more than 1300 Indians succumbing to the dreaded disease everyday. In this context, nuclear medicine is an easy way forward for early detection and treatment of cancer of all types. Moreover, given the

pathetic and deplorable conditions of hospitals and nursing homes in India, radiations can also be used to sterilize medical equipments to prevent the further spread of diseases.

Radioisotope Thermal Generators (RTGs) power space missions. Voyager Space Probes,; the Galileo mission to Jupiter and the latest Mars rover, Curiosity are best examples of RTGs powering space missions. The heat generated by the decay of a radioactive source, often Plutonium-238, is used to generate electricity. RTGs could be a stepping stone to ISRO's future extraterrestrial explorations like Mangalyaan-2, Venus exploration, Jupiter and solar exploration programmes.

Nuclear energy can also help in ameliorating global safe drinking water woes, given the dwindling supply of fresh water and climate change concerns. Currently, the use of nuclear energy is being explored for some desalination efforts that can also help to cut down the use of the commonly used fossil-fuel-based desalination, which is quite expensive because processing saline water into fresh water is extremely energy-intensive. The Nuclear Desalination Demonstration Plant (NDDP) located at Kalpakkam, Tamil Nadu, is the world's largest hybrid seawater desalination plant, couple to an existing nuclear power plant, Madras Atomic Power Station and it deploys both multi-stage flash (MSF) evaporation and reverse osmosis (RO) membrane separation technology. The total capacity of NDDP is around 6.3 million litres per day.

Nuclear technology can also help in preventing food spoilage, caused by microbes and pests, through food irradiation which involves raw foods being exposed to high levels of gamma radiation that would kill the microbes and bacteria pathogens, without affecting the nutritional value of the food and facilitate storage for a long time. In Mali, irradiation of Sorghum and rice seeds has produced more productive and marketable varieties which are more resistant to pests and adaptable to harsh climatic conditions as prevalent in India.

Apsara Research Reactor, designed and built in India with assistance and fuel from UK, was India's as well as Asia's first nuclear reactor. The second nuclear reactor was Canadian Indian Reactor Uranium System (CIRUS), supplied by Canada. It was a 40 MW reactor that used natural uranium as fuel and heavy water as moderator. Pokhran I (codenamed as Smiling Buddha by the Government of India) was India's first successful nuclear bomb test, detonated on an army base, Pokhran Test Range, Rajasthan by the Indian Army and India became the first country, after the five permanent UNSC members, to carry out such a test.

The Atomic Energy Act of 1948 focussed on peaceful development of nuclear programmes. India is not a member of NPT and has to develop its technology and fuel sources domestically and India has been making considerable advances in the field of thorium-based fuels and developing fast breeder reactors which maximize plutonium production. India's inclusion in NSG would not only provide India with a better market to export and import nuclear-related products and access to clean nuclear energy source but will also put India on a firm footing to propose the idea of plutonium trade for its thorium programme.

As a December 2016, India has signed civil nuclear agreements with 14 countries of the world. Post the 123 Agreement, the US approached the NSG to grant a waiver to India to commence civilian nuclear trade and India became the first non-signatory of NPT to carry out nuclear commerce with the rest of the world, with France being the first country to sign a civilian nuclear agreement with India in 2008. This has also eased India's uranium imports as India's uranium reserves are infinitesimal.

However, it is undeniable that nuclear energy has its fair share of risks and dangers- catastrophic accidental consequences, unauthorized and illegal access that we cannot afford to overlook. Over the past three decades, the risks have escalated. The nuclear bombing of Hiroshima and Nagasaki of Japan during the final stage of World War II is the only use of nuclear weapons for warfare in the human history till date. Currently, as North Korea has speeded up its nuclear programme, the West, particularly the US has also escalated its efforts, with the former claiming to have successfully miniaturized nuclear warhead, the credentials of which have not been independently verified. Under such circumstances, the apprehension of another world war looming large cannot be ruled out a nuclear world war.

The Chernobyl disaster and the Fukushima Daiichi nuclear disaster are perfect examples of catastrophic nuclear accidents and are classified as level 7 event (the maximum classification) on the International Nuclear Event Scale. Every country, particularly India needs to pay heed to the safety measures to prevent the loss of human and animal lives and property; we cannot even imagine a Bhopal Gas Tragedy-like event in our wildest dream.

Undoubtedly, the peaceful application of nuclear energy benefits the society but humanity cannot co-exist alongside the abuse of nuclear weaponry and only the safe and authorised use of nuclear energy for peaceful civilian purposes holds the key to a brighter tomorrow.

References :

-
- 1) Subramanian, T.S. (20 March 2011). "Massive uranium deposits found in Andhra Pradesh". news. Chennai, India: The Hindu. Retrieved 8 August 2016.
 - 2) Bedi, Rahul (19 July 2011). "Largest uranium reserves found in India". The Telegraph. New Delhi, India.
 - 3) [http://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/TE 1450 web.pdf](http://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/TE_1450_web.pdf)
 - 4) "Nuclear Power in India". world-nuclear.org. Retrieved 4 May

भूकंप आणि आपत्ती व्यवस्थापन

सुजाता एस. पाटील,

एम.ए., एम.फिल, समाजशास्त्र,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

भूकंप हा आपत्तीचा एक घटक आहे. कोट्यावधी वर्षांपूर्वी आपली पृथ्वी म्हणजे तप्त वायू आणि धूळ यांचा प्रचंड गोळा होता. पुढील कालावधीत त्यात विविध भौतिक बदल होत गेले आणि त्याच भौतिक बदलातून अकल्पित अशा घडामोडींचे उद्रेक होत गेले. ते उद्रेक म्हणजेच भूकंप, त्सुनामी, महापूर, वादळे, झंझावात, दरडी कोसळणे, वणवे, अग्नीप्रलय, बॉम्बस्फोट, अपघात, अण्विक, जैविक, रासायनिक अपघात, अपघातजन्य किरणोत्सर्जन इत्यादी.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने 'आपत्ती म्हणजेच अशी घटना की, ज्यामुळे अगदी अकस्मिकपणे प्रचंड जीवित हानी व अन्य प्रकारची हानी संभवते.' अशी आपत्तीची व्याख्या केली आहे. आपत्तीला नैसर्गिक व मानव निर्मित अशा दोन प्रकारात ढोबळपणे विभागण्यात आले आहे.

भूकंप आपत्ती :

भूकंप ही नैसर्गिक आपत्ती आहे. ही आपत्ती निर्सगाच्या असमतोलामुळे होते. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे.

- १) भूपृष्ठाला तोलून धरणा-या भु-तबकाच्या हालचाली होताना त्याला जे तडे पडतात. त्याच्या अनुषंगाने एखाद्या बिंदू जवळ मोठ्या प्रमाणात उर्जा मुक्त होते. हा ऊर्जा मुक्तीचा बिंदू म्हणजेच भूकंपाचे केंद्र होय.
- २) केंद्राकर्षी, केंद्रोत्सारी आणि समांतर अशा गतीमधून भुभागात प्रचंड शक्ती निर्माण होऊन त्यामुळे भूपृष्ठाला हादरे बसतात. त्यातून काही वेळेस लावरसही थोड्या प्रमाणात पडतो. या भूपृष्ठांना बसणा-या हाद-यानाच भूकंप असे म्हणतात.
- ३) भुगर्भाची रचना ही अनेक स्तराची मिळून झालेली आहे. ज्यावेळी या स्थरांना घड्या पडतात. त्यावेळी भूकंप हा घडून येतो.

वरिल कारणांमुळे भूकंप आपत्ती घडते. या कारणांमुळेच पृथ्वीवर विनाश होत असतो.

भूकंप आत्तीचे परिणाम :

ज्या कारणांमुळे भूकंप होतो. त्या कारणातुनच भूकंप आपत्तीचे प्रतिकूल परिणाम भुपृष्ठावर होतात. ते परिणाम पुढीलप्रमाणे.

१) भुपृष्ठावरील दोन घड्या जर एकमेकांकडे खेचल्या गेल्या तर त्या जाग्यावरील भुपृष्ठ उचलले जावून उंचसखल क्षेत्र निर्माण होते. जमिनीखालचे खडक भुपृष्ठावर येतात. परिणामी नद्या, नाल्यांच्या प्रवाहाची दिशा बदलून प्रचंड नुकसान होते.

२) या दोन घड्या एकमेकांवर आदळल्या तर त्यातुन भुपृष्ठ उचलले न जाता, त्याच्या रचनेत बदल होतो.

३) जेव्हा घड्या समांतर दिशेने सरकतात. त्यावेळी दरडी कोसळणे, भुपृष्ठाला भेगा पडणे, जमिनीखालील पाणी उसळून वर येऊन वाहत राहणे.

४) जमिनीखालच्या हालचालीमुळे परस्परांना समांतर अशा भेगा भुपृष्ठावर पडतात.

५) भूकंपामुळे इमारती व बांधकामे कोसळून त्यांचा पाया खचतो व माती आणि दगडमातीच्या ढिगाऱ्यात माणसे गाडली जातात. उदा. १९९३ मध्ये किल्लारी येथील भूकंपामध्ये अनेक इमारती कोसळून त्याखाली अनेक माणसे गाडली गेली.

६) दरडी कोसळून त्याखालील बांधकामे उध्वस्त होऊन प्रचंड नुकसान होते.

७) मोठ मोठे वृक्ष मूळापासून उन्मळून पडतात.

८) भूकंपाने धरणाने तडे जावून धरणे फुटतात. जलाशयात साठवलेले पाणी धरणाखालील प्रदेशात प्रलय घडवते. भूकंपामुळे जर रासायनिक कारखाने, अणुभट्यांना तडे गेल्यास प्रचंड होणी होते. मोठ्या प्रमाणात जीवित हानी होत असते.

भूकंपाच्या परिणाचा विचार केल्यानंतर आपणास असे आढळून येते की, भूकंपामुळे जिवित हानी होते. रोगांना समोर जावे लागते इत्यादी.

वैशिष्ट्ये :

भूकंपाचे मोजमाप, त्यात कोणत्या प्रकारे बदल केले जातात. याचा वापर पुढीलप्रमाणे.

१) भूकंपाचा सर्वात मोठा धक्का बसल्यानंतरही एका बंधिस्त ठिकाणी गोळा झालेल्या ऊर्जेचा संपूर्ण निचरा होईपर्यंत लहान मोठे धक्के हे त्यानंतरच्या काळात बसतात.

२) भूगर्भ शास्त्रज्ञ भूकंपाचे मोजमाप करण्यासाठी सेस्मोमीटर नावाच्या उपकरणाचा वापर करतात. आणि रिश्टर स्केल या परिणामाद्वारे भूकंपाची तीव्रता मोजली जाते.

३) भूकंपाच्या वैशिष्ट्याप्रमाणे भूपृष्ठाखालील बाजूस केंद्रबिंदूच्या ठिकाणी निर्माण झालेल्या ऊर्जेच्या लहरी वर्तुळाकार होतात व भूपृष्ठाला धडक देतात. त्याची तीव्रता प्रचंड असते. प्रतिसेकंदाला ३.८ पासून ६.८ किलोमीटर या वेगाने त्या भूपृष्ठाकडे सरकतात. त्या लहरी म्हणजे, अ) अंगभूत लहरी :

या लहरी भूपृष्ठाला वर ढकलतात. याचा परिणाम भूपृष्ठाला भेगा पडतात. या भेगामुळे हानी होते. या लहरीतुन भूपृष्ठावरील लहरीचा उगम होते.

ब) भूपृष्ठावरील लहरी :

या लहरी लोव्हेलहरी आणि रेली लहरी अशा दोन प्रकारच्या असतात. त्या लहरींमुळे इमारती व बांधकामाचे प्रचंड नुकसान होते. या वरच्या लहरींची ताकद सुद्धा मोठी असते.

४) भूकंप हे अचानक घडणारे संकट आहे. त्याविषयी कोणत्याही प्रकारच्या भाकिताचे पूर्वअंदाज बांधण शक्य नसते. तसेच ते केव्हा आणि कोठे घडतील व त्यात किती हानी होईल. याविषयी काहीच सांगता येत नाही.

५) जमिनीतुन निर्माण होणारी ऊर्जा एकदाच तडकाफडकी बाहेर पडत नाही. त्याआधी भूपृष्ठाला लहान मोठे हादरे टप्प्याटप्प्याने बसतात. व नंतर भूकंपाचा मोठा धक्का बसतो. भूकंपाचा सामना करण्यासाठी घ्यावयाची काळजी :

१) आपण जर तळघरात किंवा जमिनीवरील मजल्यावर असाल तरच इमारतीपासून दूर पळा.

२) आपल्या डोक्यावर कठीण आवरण, धातुचे भांडे, हेल्मेट वगैरे ठेवा.

३) नाकभोवती पातळ फडके बांधून धूळीपासून बचाव करा.

४) मुख्य बटन बंद करून विद्युतप्रवाह बंद करा.

५) पडझड पूर्ण झाल्याची खात्री करून घ्या व त्यानंतरच अतिशय संधगतीने तेथून बाहेर पडा.

६) स्वयंपाकघरातील गॅस रेग्युलेटर बाहेर पडण्याआधी बंद करा.

७) मोठ्या भूकंपानंतर पाठोपाठ बसणाऱ्या हादऱ्याने जास्त पडझड होते. तेव्हा एक तासापर्यंत तरी तेथेच थांबा. त्यानंतरच सुटकेसाठी बाहेरच्या दिशेन पुढे सरकत रहा.

८) ओठांना व घशाला कोरड पडणार नाही. याची काळजी घ्या.

हे करू नका :

१) गोंधळून, गडबडून जाऊ नका.

- २) लिफ्टने जाऊ नका, जिन्याचा वापर करा.
- ३) वरच्या मजल्यावर असल्यास खाली रस्त्यावर जायची घाई करू नका.
- ४) गच्ची, बालकणी, जिने याठिकाणी आश्रय घेऊ नका.
- ५) विजेच्या दिव्याचे बटन चालू करू नका.
- ६) मौल्यवान परंतु वजनदार गोष्टी उचलायचा, हालवायचा प्रयत्न करू नका.
- ७) एका जागी अवघडलेल्या स्थितीत जास्त वेळ बसू नका. शारिराची थोडीफार हालचाल करा.
- ८) वेगाने श्वास घेऊन दमछाक करू नका.

भूकंप आपत्ती आल्यावर हे करू नका किंवा हे करायला पाहिजे. या घटकांचा विचार करूनच समोरे जायला पाहिजे.

भूकंप आपत्ती व्यवस्थापन :

- १) आज वास्तुविशारदांनी बांधकामाचे भूकंप प्रतिबंध तंत्र विकसित केलेले आहे. त्यामुळे इमारती थरथरतील, धक्के बसतील परंतु त्या कोसळणार नाहीत. याची काळजी घेतलेली आहे.
- २) इमारतीची पूर्णरचना करताना विस्तार अधिक व उंची कमी असणाऱ्या व भूकंप प्रतिबंधक तंत्रानुसार इमारती बांधायला प्राधान्य द्यावे.
- ३) विकसीत तंत्रामुळे आपत्तीची पूर्वसूचना दिली जाते.
- ४) भूकंपामुळे नुकसान झालेल्या घटकांना आपत्तीचे निवारण पूर्णवसनासाठी राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निधी उभारले जातात.
- ५) भूकंप या आपत्तीचे प्रभावी निवारण होण्यासाठी साधन सामुग्रीची उभारणी व वाटप केले जाते.
- ६) भूकंपामुळे पिडित, अपघाग्रस्त लोक आहेत. त्यांना मोफत वैद्यकीय सुविधा आणि अॅम्ब्यूलन्स गाड्याची सोय करणे.
- ७) भूकंप पिडितांसाठी शैक्षणिक पूर्णवसन केंद्राची स्थापना करणे लातूर (किल्लारी) भूकंप पिडित १२०० मुले याच केंद्रात वाढवली व त्यांचे संगोपण, शिक्षण मोफत केले.
- ८) मदत व बचाव पथके स्थापित करून त्यांना प्रशिक्षण देणे.
- ९) आपत्ती व्यवस्थापनाशी निगडित असलेल्या अधिकारी, कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन सक्षम बनविणे.
- १०) भूकंप या आपत्तीवेळी अत्यावश्यक वस्तू खात्रीशिररित्या उपलब्ध व्हाव्यात, यासाठी मेणबत्त्या, काडीपेटी, तंबू, ताडपत्र्या, खाद्यपदार्थांचे साठे करणे आवश्यक असते.
- ११) नाशवंत आवश्यक वस्तू असलेल्या बिस्किट, ब्रेड इतर खाद्यपदार्थ आपत्तीची सूचना

मिळाल्यानंतर लगेच उपलब्ध करून द्यावेत व साठवून ठेवण्याचेही निर्देश दिले पाहिजे.

१२) आपत्तीची सूचना लोकांना देण्यासाठी भारतीय हवामान विभाग, अवकाश संशोधन, केंद्रीय जलआयोगाचा वापर होतो.

१३) भूकंप या आपत्तीची जनजागृती करण्यासाठी पत्रके तयार करणे, वृत्तपत्र, रेडिओ, दूरदर्शन, पथनाट्य, कार्यशाळा, प्रदर्शन, चर्चासत्रे, भित्तीपत्रके व माहिती पुस्तिका तयार करून वितरण करणे.

वरिल भूकंप या आपत्तीचा विचार करताना भूकंपाची कारणे, वैशिष्ट्ये, परिणाम, भूकंप आपत्ती आल्यावर घ्यावयाची काळजी, अपायकारक घटकांना टाळणे आणि आपत्तीचे व्यवस्थापन करणे, यासर्व घटकांचा विचार भूकंप आपत्तीमध्ये केला जातो.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) सकाळ दैनिकालतील लेख.
- २) महान्यूज: महाराष्ट्र सरकार
- ३) आपत्ती व्यवस्थापन : कर्नल प्र.प्र. मराठे, प्रा. व्ही.जे. गोडबोले
- ४) प्रतियोगिता दर्पण मासिक
- ५) internet : www.appatheewyawasathapan

आर्येतर संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे नाटक – ‘मंदोदरी’

प्रा. डॉ. भूषण आर. बंड
यशवंतराव गुड्डे (पाटील) महाविद्यालय
जयताळा, नागपूर.

डॉ. मनोहर रोकडे यांचे ‘मंदोदरी’ हे नाटक पौराणिक विषयातून सामाजिक विषयाची उकल करणारे तत्त्वप्रधान नाटक आहे. डॉ. रोकडे यांना नाटयलेखनाबद्दल अ. भा. नाटयपरिषदेचा कै. राम गणेश गडकरी पुरस्कार २००० प्राप्त झाला. त्यात या नाटकाचा सिंहाचा वाटा आहे. डॉ. रोकडे यांच्या सहस्रचंद्रदर्शन सोहळयानिमित्त त्यांना अर्पण केलेल्या मानपत्रात नागपूर व अमरावती प्राध्यापक मित्रमंडळाने अर्पण केलेल्या मानपत्रात म्हटले आहे, ‘मंदोदरीसारख्या नाटकाने प्रागैतिहासिक लेखनाची दृष्टी दिली.’

‘मंदोदरी’ नाटक दोन अंकांचे आहे. पहिल्या अंकात प्रेयसी ‘मंदोदरी’, माता मंदोदरी आणि सम्राज्ञी मंदोदरी असे तीन प्रवेश आहेत आणि दुसऱ्या अंकात प्रेरक विचारवंत मंदोदरी व तत्त्वज्ञ मंदोदरी असे दोन प्रवेश आहेत.

मयासुर व हेमा या दांपत्याला मंदोदरी, मायावी व दुंदुभी अशी तीन अपत्ये आहेत. एकदा मयासुर कमलपुष्प आणायला सरोवराकडे गेला असताना इंद्राने हेमाला एकटी पाहून पळवून नेलं. तिची मागणी करायला मयासूर इंद्राकडे गेला असताना इंद्राने त्याचा वज्राने पराभव केला. तेव्हापासून मयासुराने मुलांना लंकेत पाठवून मंदोदरीला घेऊन रानावनात राहत असे. एकदा इंद्र मयासुराच्या झोपडीत आला. त्याच्या येण्याचा मंदोदरीला संशय आला. तेव्हा हेमाची मुलगी म्हणजे आमचीही मुलगी. तुला संशय घेण्याचं काहीच कारण नाही, असे इंद्र तिला म्हणतो. त्यावर ती म्हणते, “देवराज, आपला संशय कोणत्या स्त्रीला येणार नाही? पुण्यशील नळराजावर दमयंतीचं पराकोटीचं प्रेम. पण हे माहीत असूनही कपटनीतीनं तिला भ्रष्ट करायला आपण धारण केलेलं फसवं रूप...गौतमाच्या अपरोक्ष अहल्येशी केलेलं जार कर्म...आपण सोमरसाचं अतिरिक्त पान करणारे...भित्रे, मत्सरी आणि विषयासक्त असा आपला त्रिखंडात लौकिक!”^१ इंद्राच्या तोंडावर त्याचा धिक्कार करणारी मंदोदरी अतिशय निर्भय आहे.

इंद्र निघून गेल्यावर काही वेळानंतर पाणी प्यायला म्हणून दशानन व बिभीषण तेथे येतात. पाणी प्यायल्यावर आपला परिचय करून देतांना दशानन सांगतो की मी लंकेश्वर दशानन आहे. लंका आम्हा राक्षसांची पण आमचे पराक्रमी मातामह सुमाली यांना इंद्र वज्राच्या भतीने आजवर सागरात दडून बसावे लागले होते. तस्मात इंद्र हा आमच्या कुलाचा कलंक आहे. त्यामुळं सुडभावनेनं मी पेटून उठलो आहे. जो पुरुष अन्याय झाल्यावरही तडफडत नाही, सुडभावनेनं भडकत नाही, जो कुळाला लागलेला कलंक आपल्या पराक्रमानं पुसत नाही, तो पुरुष पुरुषच नव्हे. इंद्र आपला शत्रू आहे तसाच दशाननाचा शत्रू आहे हे ऐकून मंदोदरील आनंद होतो. त्याच्या पुरुषार्थामुळे ती त्याची प्रेयसी बनते आणि नंतर त्यांचे मीलन होते.

आर्य संस्कृतीत स्वयंवराच्या निमित्ताने वधू पराक्रमी पुरुषाला वरमाला घालते तर आर्येतर संस्कृतीत समविचार हे विवाहाचे अधिष्ठान असते. हे आर्येतर संस्कृतीचे दर्शन या नाटकाने घडवले आहे.

राक्षस कोण होते? समुद्रमंथनाच्या वेळी समुद्रातले पाणी आटू लागले. पाणी आटले तर आमचे काय होणार याची जलचरांना चिंता पडली. ते ब्रम्हदेवाकडे गेले. ब्रम्हदेवांनी त्यांना म्हटले, “घाबरू नका. समुद्राचे पुजन म्हणजे यक्षणा करा आणि राक्षस करा.” ज्यांनी समुद्राचे यक्षणा केले ते यक्ष झाले आणि राक्षस केले ते राक्षस झाले. अशी रामायणात राक्षसांची व्युत्पत्ती सांगितली आहे. राक्षस म्हणजे भयावह, विद्रुप, अक्राळविक्राळ अशी कल्पना जेते आर्यांनी रूढ केली असली तरी वास्तवात तसे नव्हते. मंदोदरी अतिशय सुंदर होती. सीतेचा शोध घ्यायला हनुमान रावणाच्या अंतःपुरात जातो. तेव्हा त्याला गौर वर्णाची अतिशय लावण्यसंपन्न स्त्री दिसली. वाल्मीकीने वर्णन केले आहे, “रूप यौवनसंपन्न आणि वस्त्रालंकारांनी विभूषित झालेली अत्यंत मनोहर मंदोदरी हनुमंताला दिसली तेव्हा ती सीताच आहे असे त्या पवनकुमाराला वाटले. तेव्हा वानरश्रेष्ठ हनुमंताला अत्यंत हर्ष झाला व तो आनंदमग्न झाला. त्याला इतका आनंद त्याने आपले पुच्छ जोराने आपटून त्याचे चुंबन घेतले. तो आनंदाने नाचू लागला, खेळू लागला, गाऊ लागला.”^२

विवाहोत्तर मंदोदरीला मुलगा झाला. त्याचं नाव मेघनाद. तरूण होईपर्यंत मंदोदरीनं त्याला उत्तम घडवलं. तिला त्याच्याकडून इंद्राचा पराभव करून घ्यायचा होता. तो तरूण झाल्यावर दशानन आणि मेघनाद यांनी प्रचंड पराक्रम करून संपूर्ण पृथ्वीतलावर आपलं अधिराज्य निर्माण केलं. देवलोकावर स्वारी केली. सर्व देव भीतीनं पक्षांचं रूप घेऊन लपून बसले. ते युद्धात गुंतले असताना त्यांच्या विजयासाठी मंदोदरी शंकराची आराधना करीत होती. भक्ती हा उपासना मार्ग आणि शिव हे दैवत ही आर्येतरांची आहेत^३

युद्ध जिंकून आल्यावर मेघनाद आपल्या मातेला सांगतो की प्रत्येक राज्याला जिंकत जिंकत आम्ही पुढे गेलो. केवढाही पराक्रमी राजा असला तरी आमच्यापुढं तो विलाप करून रडायचा. त्यामुळं ते त्यात दशाननांना रडवडणारा म्हणजे रावण म्हणू लागले. दशाननाचा रावण झाला. आम्हाला कालत्रयी कुणीही जिंकू शकत नाही. मंदोदरी त्याला म्हणते, “वत्सा, आम्हाला तुमचा अभिमान वाटतो. पण विजयानं धुंद होऊ नका. कारण धुंद होतात ते अखेर पराभव पावतात. अशा वेळी सगळ्या पराभूत शक्ती एकत्र येतात आणि विजेत्याविरुद्ध एकवटून उभ्या राहतात. बिभीषणाला लंकेचा राजा होण्याची इच्छा आहे आणि यामुळं हा घरभेदी दशानन—मेघनाद युद्धावर गेले असताना इंद्राला मदत करत हेही ती दशाननाच्या कानावर घालते. पण बंधुप्रेमाने दशानन तिकडे दुर्लक्ष करतो.

आता इंद्रावर स्वारी करण्याची तयारी सुरू होते. मंदोदरी मेघनाथाला सांगते, पुष्पक विमान हे आपले विज्ञानभूषण आहे. विज्ञानाची उपासना सोडू नकोस. आपला चैत्यप्रासाद हे विश्वातील शिल्पनवल आहे. संस्कृति संवर्धनाची उपेक्षा करू नकोस. शिवाची उपासना चालू ठेव. यज्ञायागापेक्षा आपला भक्तिमार्गच अधिक योग्य आहे. भक्तिमार्गानेच राक्षसांनी वर मिळवले आहेत. मेघनाद ‘ॐ नमः शिवाय’ चा जप करत उभा राहतो. आकाशात मेघांचा गडगडाट होतो. वीज लखलखते. मंदोदरी म्हणते, “मेघनाथ, इंद्र व्यत्यय आणतो आहे. अविचल राहा.” तो मंत्रोच्चार करत अविचल उभा राहतो. मेघांचा गडगडाट थांबतो.

आर्य संस्कृती यज्ञ संस्कृती होती. रामाचा जन्म, सीतेचे अग्निदिव्य, अश्वमेध या साऱ्यांचे अधिष्ठान यज्ञ आहे. भक्ती, पूजा हा आर्येतरांचा उपासनामार्ग आहे. असे संस्कृतिदर्शन यातून घडते.

रावणानं सर्व देवांना जिंकलं पण तो इंद्राला जिंकू शकला नाही. इंद्राला मेघनाथाने जिंकले आणि तेव्हापासून मेघनाद ‘इंद्रजित’ या नावाने ओळखला जाऊ लागला. इंद्राला जेरबंद करून ‘इंद्रजित’ त्याला लंकेत आणतो. त्याला सन्मानाने सोडून द्यावे अशी विनंती बिभीषण रावणाला करतो. एव्हाना बिभीषणाची फितुरी रावणाच्या लक्षात आलेली असते. रावण त्याला सांगतो, पद्मावनातील गजसमूह विहार करत होत्या. तेवढ्यात हातात फासे घेऊन व्याध तेथे आले. त्यांना पाहून गजराज उद्गारला, ‘आम्हाला व्याधाची भीती वाटत नाही. क्रूर श्वापदांचीही नाही — वणव्याचीही नाही — आम्हाला भीती वाटते केवळ आमच्या स्वजनांची, बंधूंची कारण तेच आमच्या शत्रूला आमच्या विनाशाचा मार्ग दाखवतात. हे संकट इतर कोणत्याही संकटापेक्षा भयावह व भीषण असतं.’

इंद्रजित इंद्राला रावणाच्या प्रासादात आणतो. इंद्राला म्हणतो, “देवाधिराज, आमच्या मातापित्यांना दंडवत घाला.” तोच मंदोदरी म्हणते, ‘देवेंद्रा, तू केवळ रणांगणातलाच आमचा शत्रू नाहीस तर आमच्या मातेचं अपहरण करणारा आमचा वैरीही आहेस... म्हणून नाक घासायचं ते मयासुरांपुढं. त्यांच्या पुढं पदर पसर. त्यांना क्षमायाचना कर. वाटलं तर त्यांनी क्षमा करावी अन्यथा शिरच्छेदही करावा.’ इंद्र मयासुराच्या पाया पडून क्षमायाचना करतो. मयासुर म्हणतो, “इंद्रा, क्षमायाचना करायची ती मंदोदरीची कारण जिथं राजकुमारी म्हणून मिरवायची तिथं तुझ्यामुळं ती वनवासिनी झाली. इंद्र तिला लोटांगण घालतो. ती दूर सरकते. तो म्हणतो, ‘मी तुला क्षमेची याचना करतो आहे मंदोदरी’. ती म्हणते, ‘पित्याला क्षमा करण्याचा मुलीला अधिकार नाही.’ तेव्हा इंद्र म्हणतो, ‘महाराणी, मी आपली क्षमायाचना करत आहे. तेव्हा मंदोदरी म्हणते, इंद्रजिता, इंद्राला सांग की त्यानं केलेल्या अन्यायाचा सूड उगवून त्याचा गर्व धुळीला मिळवणाऱ्या इंद्रजिताच्या आम्ही माता आहोत आणि इंद्राच्या विजेत्याची माता — इंद्राची सम्राज्ञी — या नात्यानं आम्ही त्याला जीवदान देत आहोत.

येथे पहिला अंक संपतो.

दुसरा अंक सुरू होतो तेव्हा सीताहरणाची घटना घडून गेली. रावणानं सीतेला अशोकवनात राक्षसिणीच्या पहाऱ्यात ठेवलं आहे. हनुमानानं सीतेची भेट घेतली आहे. मंदोदरी सेवक शंखासुराला सांगते की रामानं शूर्पणखेचं नाक कापलं, त्याची बायको पळवून आम्ही त्याचं नाक कापलं. तिला पळवण्यात इंद्रासारखी वासना नव्हती.

हनुमंताला पकडून रावणाकडे आणलं आहे. त्याला मुक्त करण्याबद्दल बिभीषण रावणाकडे रद्दबद्दली करतो. त्यामुळं हनुमंताला ठार मारण्याचा विचार बदलून रावण त्याच्या पुच्छाला आग लावून त्याला मुक्त करण्याची आज्ञा देतो. पण नंतर मात्र बिभीषण रावणाला स्पष्टच सांगतो की 'रामाच्या पराक्रमाचा आधार घेऊन लंकेच्या राजगादीवर बसण्याची आमची महत्वाकांक्षा आहे.' असे म्हणून तो तडक चार राक्षसांना सोबत घेऊन रामाकडे निघून जातो.

या घटनेने रावण खचतो. त्यावेळी आदर्श पत्नी म्हणून मंदोदरी त्याला म्हणते, हताश होण्याचं काहीच कारण नाही. आपण कुबेराला, वरूणाला, यमालाही जिंकलं आहात. महापराक्रमी कुंभकर्ण आणि इंद्रजित तुमच्या पाठीशी उभे आहेत. पुन्हा एकदा जगाला दाखवून द्या की लंकेश्वर अजित आहे, अजेय आहे, अजिंक्य आहे.

पाचव्या प्रवेशात रामानं लंकेवर आक्रमण केलं आहे. युद्ध सुरू झालं आहे, रामानं कुंभकर्णाला ठार केलं. पण त्याला सर्वात जास्त भीती इंद्रजिता कडून होती. कारण यज्ञातून वर आलेल्या रथावर इंद्रजित आरूढ झाला की तो अवध्य होणार होता. म्हणून त्यापूर्वी त्याचा वध करणे आवश्यक होते. ती जागा बिभीषणाने लक्ष्मणाला दाखवली. बिभीषणाला ना आपल्या मातीची चाड होती, ना स्वबांधवाबद्दल प्रेम होते, ना कुळाचा अभिमान होता, ना कुकर्माची खंत होती. आपल्या बहिणीचे नाककान याच लक्ष्मणाने कापले हे ही तो स्वार्थापोटी विसरून गेला होता. लक्ष्मणाने बाणाने इंद्रजिताचा शिरच्छेद केला. रावणाला मानव सोडून इतर सर्वापासून अवध्य असा वर मिळाला होता. रावण मानवाला तुच्छ समजत होता. पण मंदोदरी मात्र टाहो फोडून जगाला सांगते की माणसाला क्षुद्र समजू नका – तृणवत् तुच्छ लेखू नका. यापुढं देव संपतील, दानव संपतील आणि राहतील फक्त मानव. ही काळाची हाक पुढच्या पिढीला ऐकवणं एवढंच ही पराभूत मंदोदरी करू शकते.

यानंतर रावण युद्धावर जायला निघतो. मंदोदरी त्याला सामर्थ्याचं स्मरण करून देते व त्याला विजयतिलक लावते. तेवढ्यात इंद्र तेथे येतो. विकट हास्य करतो. त्याची अपेक्षा असते की रावण जीवदानासाठी आपली क्षमायाचना करेल पण मंदोदरी सांगते, 'आम्ही राक्षसकुलातले आहोत. क्षमायाचना, जीवदान, शरणागती हे शब्द तुमचे, आमचे नव्हेत.

रणांगणात राम रावणाला ठार करतो.

मंदोदरी शेकभावनेतून स्वतःला सावरते, वक्रलतेला म्हणते, "वेडे शोक तरी करायचा कुणासाठी? दशाननासाठी? ती तर होती एक व्यक्ती जी कधीतरी जाणारच होती – जिथं कालांतरानं आपणही जाणार आहोत. मग शोक कशाकरिता? आम्ही पराभूत झालो म्हणून? पण आम्ही तर पराभूत झालोच नाही. आम्ही जिंकलो आहोत. हरतात ते जे शस्त्रानं जिंकूनही तत्त्वानं पराभूत होतात. जिंकतात ते जे मृत्यु पत्करूनही तत्त्वासाठी अखेरपर्यंत लढत राहतात. शौर्याची पूजा, अपमानाचा प्रतिशोध आणि न वाकणारा स्वाभिमान ही तत्त्वपूजा रामाइकतीच स्वामींनीही केली. ज्या तत्त्वासाठी रामानं युद्ध केलं त्याच तत्त्वासाठी रावणानंही केलं. म्हणून राम अमर आहे तोवर रावणही अमर आहे आणि पृथ्वीच्या पाठीवर विजेत्या सीतेला स्थान असेल तेवढाच महनीय मान जित मंदोदरीचाही राहील." आणि खरोखरच पापनाशिनी पंचकन्यांमध्ये सीतेप्रमाणे मंदोदरीचही नाव आहे. अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारा, मंदोदरी अशा पंचकन्या स्मरे नित्यं सर्व पातकनाशनम्॥'

डॉ. राजन जयस्वाल म्हणतात, "आर्येतर संस्कृतीचे दर्शन हा नावीन्यपूर्ण वेगळा दृष्टिकोन ठेवून रामायणावर नाटक लिहिणारे डॉ. रोकडे हे पहिलेच नाटककार असावेत."

सौ. प्रतिभा कुलकर्णी म्हणतात, "एक तडफदार राजकन्या, नंतर रावणासारख्या बलाढ्य सम्राटाची विद्वान महाराणी, इंद्रजिताची प्रोत्साहन देणारी आई. प्रेमळ माता रोकडेनी शब्दांच्या सामर्थ्याने उभी केलेली आहे."

अशा प्रकारे 'मंदोदरीतून' आर्येतर संस्कृतीचे सूक्ष्म, विविधांगी, मनोज्ञ दर्शन घडते.

संदर्भ टिपा

१. डॉ. मनोहर रोकडे – मंदोदरी

पृ. ७

प्रभा प्रकाशन, नागपूर

-
२.	त्र्यं. रा. पांडे — श्रीमद् वाल्मीकिरामायण
मराठी गद्य रामायण समिती, नागपूर	पृ. २३
३.	मा. प. मंगुडकर — शिंदे लेखसंग्रह	पृ. २४
४.	डॉ. राजन जयस्वाल — वाङ्मयातील वैचारिकता
विजय प्रकाशन, नागपूर — २००७	पृ. ९७
५.	सौ. प्रतिभा कुळकर्णी — विदर्भातील नाटककार
रीशा बुक्स इंटरनॅशनल, मुलुंड मुंबई २००७	पृ. ६६

Business organization and environment

Dr. S. B. Mohitkar

Arts, Commerce, Science College,
TukumChandrapur

Abstract:

A business organization and its environment are mutually interdependent-interacting with one another continuously. Environment is the supra- system of the business organization which is a small sub-unit or a system. A business organization exists in the world of resources, opportunities and limits. It can survive and thrive and only when the environments desire its outputs of goods and services and it's prepared to approve and endorse its activities.

Key words: business, environment, technology, organization and social responsibility.

Introduction:

An organization does not exist in a vacuum. It lives with its environment which provides resources and which lays down limits on its activities. An organization can survive and grow only when it continuously adapts and responds in time to its environment. Please note that the environment of the organization is ever changing. Change is the essence of life. If there is anything constant, it is change. Change also implies progress. We are living in a dynamic world. The chief cause of failure of an organization is absence of adaptability to its environment.

Business environment:

The basic business environment surrounds every company, market and economy. It ultimately changes in the demand for every product and service. Business environment usually covers:

- Social environment describing the “people” situations, social attitudes and social behavior.
- Economic environment describing changes in competition, changes in demand, changes in life style, changes in consumer attitudes and behavior.
- Political environment dealing with regulation and legislations pertaining to business operations.
- Technological environment reflecting the development of science and technology and technological innovation.

In short business environment is the sum of all the factors outside the control of management of a company-the factors which are constantly changing and which can make or mar the future of business.

Broadly speaking, business environment involves four dimensional approaches:

- Economic factors insisting on economic forecasting.
- Technological factors demanding technological forecasting.
- Political factors involving political forecast.
- Social factors requiring social forecast.

Business planning requires adequate knowledge of present and future environmental forces. Environmental forecast in all four directions enable us to secure up- to- date information about the probable future situation and help us to locate opportunities as well as discover threats in the near future.

Elements of business environment:

Business environment has many environmental forces. A passive firm will usually respond to these forces by adapting it business accordingly. But an aggressive firm may affect, shape and try to modify some of the elements of the business climate.

The major environmental forces influencing the firm and its business are:

- Demographic and economic environment.
- Social and cultural environment.
- Political and legal environment.
- Technological environment.
- Ecology or natural environment.
- Customer demand.

Demographic and economic environment:

Markets mean people with money and inclination to spend their money to satisfy their demand. A business unit is directly interested in demography i.e., the study of population. Demographic analysis deals with quantitative elements of consumers such as age, sex, education, income, occupation, social class life cycle of consumer, etc. demographic analysis is employed in the market segmentation and formulation of marketing mix for each segment or subdivision of the entire market.

Social and cultural environment:

Social and cultural forces usually influence the welfare of a business concern in the long run. We have ever-changing society. New demands are created and old ones are lost in due course. A business unit is called upon to make necessary adjustments in its marketing plans to fulfill new social demands.

Political and legal environment:

Political and legal forces are gaining considerable in business activities and operation of business enterprise. Business systems are affected by government monetary and fiscal policies, import-export policies, customs duties. Legislation controlling physical environment, i.e. anti-pollution laws, also influences business plans and policies.

Science and technology:

Unprecedented development of science and technology since 1940 has created a phenomenal impact on our life. We have witnessed in one generation radical changes in our life-styles, in our consumption pattern as well as in our economic welfare. Strongest technological developments are occurring in transportation, energy, life-extension research, new materials, instrumentation, automation, computer system, electric cars, and electronics.

Ecology or natural environment:

In the wider concept of marketing, ecological environment has assumed a unique importance in production and marketing in modern economics. Environment experts are vigorously advocating the preservation and survival of our entire ecological system. It is said that pollution is an inevitable by-product of high consumption economic system prevalent in the advanced countries. The marketing system of an enterprise has now to satisfy not only the buyers of its products but also social wants which may be adversely affected by its activities and then only it is entitled to achieve its profit objective. In future, business executives will have to pay due attention to the quality of our life and environment.

Customer demand:

Under the market-oriented business philosophy, customer needs and desire act as the center of marketing universe. In fact, business system must respond to the customer needs and desire in all respects. Business policies, programmes and strategies are planned, organized and executed with the main objective of customer satisfaction and service.

Conclusion:

The business enterprise is an open adaptive system with its own environment. It does not exist independent of the environment. It has interaction and interdependence with economic, social, political, legal, technological and cultural and ecological forces. These environmental variables define the resources, opportunities and threats available to and facing the enterprise. Obviously all of the input factors for processing must come from the external environment.

References:s

1. Chopra R. K., Business Environment.
2. Sherlekar S. A.- Principles of business management.
3. Sherlekar S. A, Sherlekar V. S. –Modern business Organization and Management.
4. Chopra R. K. - office Organization and Management.
5. Hicks and Gullett: Management of Organization.
6. Mayer: Production and operation Management.
7. Batty: Industrial Administration and Management.

Right to Information Act, 2005 – An Introduction

Guide

Dr. R. P. Ingole

Principal S. P. College, Chandrapur

Researcher

Ku. Madhuri J. Rakhunde

Abstract : Right to Information Act, 2005 is an effective tool in the hand of general public of India. This Act provides transparency and accountability in the work of government officials. The Act based on the Article 19 (1) (a) of Constitution which is the fundamental right to freedom of speech and expression which gives right to general public to receive and collect information from government officials. Also this act check on the corruption in the government officials.

Key words : RTI, PIO, APIO.

Being a democratic country it is very essential to give the real democracy to the peoples. That is, by invoking them to enquire & approach to every sphere of executive & administrative machinery of nation. Thereby, facilitating the people to check the abuse of power and ruling. The Right to Information Act passed by the Parliament on 15th June 2005 and came into force on 13th October 2005. This act is based on the Article 19(1)(a) of the Constitution which guarantees the fundamental right to freedom of speech and expression. The main element for enjoying this right is knowledge and information. The absence of true information on matters of public interest will only encourage wild rumours and speculations and avoidable allegations against individual and institutions. Therefore, the Right to Information becomes a constitutional right as a part and base of the right to freedom of speech and expression which includes the right to receive and collect information. Because the information is indispensable for the functioning of a true democracy.

The Right to Information Act, 2005 is an Act of the Parliament of India “to provide for setting out the practical regime of right to information for citizens”. On 21st June 2005 The Right to Information Act applicable to all states and union territories of India except the State of Jammu and Kashmir. Jammu and Kashmir has its own act called Jammu and Kashmir Right to Information Act, 2009.

Objectives of the RTI Act

To promote transparency and accountability in the working of every public authority and

1. To set up a practical regime for giving citizens access to information that is under the control of public authorities.

Right to Information Movement

In the early 2000s Anna Hazare led a movement in Maharashtra State which forced the state government to pass a stronger Maharashtra Right to Information Act. This Act was

later considered as the base document for the Right to Information Act 2005(RTI) which is enacted by the Union Government. On 20th July 2006 the Union cabinet amended the Right to Information Act 2005 to exclude the file noting by the government officials from its purview. Anna Hazare began his fast unto death on 9th August 2006 in Alandi against the proposed amendment. He ended his fast on 19th August 2006, after the government agreed to change its earlier decision.

Scope:

The Act covers whole of India except Jammu & Kashmir. It is applicable to all constitutional authorities including the Executive, Legislature and Judiciary. Any institution or body established or constituted by an act of parliament or a State Legislature. Private bodies are not within the acts ambit directly. Bodies or authorities established or constituted by order or notification of appropriate government including bodies “owned, controlled or substantially financed” by government, or non-government organizations “substantially financed, directly or indirectly by funds” provided by the government are also covered in it. Privatized public utility companies continue to be within the RTI Act and their privatization notwithstanding.

Right to Information: The act empowers every citizen to

- 1) Ask any question from government or obtained any information in the form of floppies, tapes, videos, cassettes or in any other electronic mode;
- 2) Take copies of any governmental documents;
- 3) Inspect any government documents;
- 4) Inspect any government works;
- 5) Take samples of materials of any governmental work.

Though the act empowers the citizens with right but it is usually observed that the peoples are hesitate to use their right or they are not bothering about it. They hesitate due to the lengthy procedure observed by the government officials and due to the unnecessary interference of the political leaders. Yet there is the need to expand the scope and ambit of the act.

Therefore to study the impact of this act on various government departments and institutions and to study the right opinion of the employees and public about this act, I decided to study this aspect analytically.

Process

Under the act, all authorities covered must appoint their Public Information Officer (PIO). Any person may submit a request to the PIO for information in writing. It is the duty of PIO's to provide information to citizens of India who request information under the Act. If the request belongs to another public authority, it is the PIO's responsibility to transfer the concerned portions of the request to a PIO of the other within 5 working days. In addition, every public authority is required to designate Assistant Public Information Officers (APIOs) to receive RTI requests and appeals for forwarding to the PIOs of their public authority. The

applicant is not required to disclose any information or reasons other than his name and contact particulars to seek the information.

The Act specifies time limits for replying to the request:

1. If the request has been made to the PIO, the reply shall be given within thirty days from receipt of application.
2. If the request has been made to an APIO, the reply shall be given within thirty five days from receipt of application.
3. If the PIO transfers the request to another public authority, the time allowed to reply is 30 days but computed from the day after it is received by the PIO of the transferee authority.
4. Information concerning corruption and human rights violation by scheduled security agencies is to be provided within 45 days but with the prior approval of the Central Information Commission.
5. However, if life or liberty of any person is involved, the PIO is expected to reply within 48 hours.

For Central Departments, there is a fee of Rs.10 for filing the request, Rs.2 per page of information and Rs.5 for each hour of inspection after the first hour. If the applicant is a below poverty card holder, then no fee shall apply. Such BPL card holders have to provide a copy of their BPL card along with their application to the Public Authority, States Government and High Courts fix their own rules.

Power to make rules

The Central Government, State Government and the Competent Authorities are empowered to make rules to carry out the provisions of the Right to Information Act, 2005.

Operational Definitions:

“Appropriate Government” means in relation to a public authority which is established, constituted, owned, controlled or substantially financed by funds provided directly or indirectly-

- i) by the Central Government or the Union Territory Administration, the Central Government.
- ii) By the State Government , the State Government

“Information” means any material in any form, including records, documents, memos, e-mails, opinions, advices , press releases, circulars, orders, logbooks, contracts, reports, papers, samples, models, data material held in any electronic form and information relating to any private body which can be accessed by a public authority under any other law for the time being in force.

“Public Authority” means any authority or body or institution of self-government established or constituted-

- a) By or under the Constitution;
- b) By any other law made by parliament;

- c) By any other law made by State Legislature;
- d) By notification issued or order made by the appropriate.

“Appropriate Government” means in relation to a public authority which is established, constituted, owned, controlled or substantially financed by funds provided directly or indirectly-

- iii) by the Central Government or the Union Territory Administration, the Central Government.
- iv) By the State Government , the State Government

“Record” includes

- a) any document, manuscript and file;
- b) any microfilm, microfiche and facsimile copy of a document;
- c) any reproduction of image or images embodied in such microfilm and
- d) any other material produced by a computer or any other device.

“Right to Information” means the right to information accessible under this act which is held by or under the control of any public authority and includes the right –

- i) inspection of work, documents, records;
- ii) taking notes, extracts or certified copies of documents or records;
- iii) taking certified samples of material;
- iv) obtaining information in the form of diskettes, floppies, tapes, video, cassettes or in any other electronic mode or through printouts where such information is stored in a computer or in any other device.

Conclusion

RTI Act 2005 is determined as an important Act. Recently every person who work as an PIO or a general public think that an act is an effective tool. With the application of RTI Act 2005, official work should done properly and also administrative work become more transparent which is beneficial for the public welfare. The main aim of this act is to control the corruption in administrative department and also the involvement of general public in the administrative decision. For this, the motive of government, employees and public should be pure and transparent but does not seen. A changes and improvement should be made in the said act and such changes should be progressive in nature.

Reference:-

1. Government Gazette
2. www.rti.com

Weekly Markets – Gateway to Rural Consumers in India

Dr. Rajesh P. Ingole
Principal, Sardar Patel Mahavidyalaya
Chandrapur
Dean of Commerce & Management,
Gondwana University, Gadchiroli

Ms. Ujwala Jagannath Sarda
Student of Ph.D.
Sardar Patel Mahavidyalaya,
Chandrapur

Abstract:

The economic liberalization happened in 1990's had opened up the market in India. Triggering the attention of many foreign brands to enter the country with so many opportunities and to grab such a big market place. However, the rural part of India remained untraced due to low income of people, lack of distribution channel and strong presence of unorganized sector. In the coming years, it is expected that the annual consumption growth in rural India will be more as compared to that in the urban consumption growth. Rural Indian households are now spending more on consumer goods like durables, health and personal care, food and beverages and services than that a few years ago. This untapped potential of rural market can now be served with a look at weekly markets to act as a gateway to rural consumers in India.

Keywords: Weekly Markets, Economic liberalization, Rural Part of India, Consumer

Introduction:

Weekly bazaars represent the traditional way of retail markets. These weekly bazaars are held all over India from more than a century. Even in today's 21st century, these markets play a very significant role in day to day life of rural and semi-urban population of India. These markets are quite popular among the lower and middle income groups. These markets offer a diverse range of commodities from garments and footwear to utensils and spices.

As per the Indian census 2011, 68.8% of Indian population still lives in rural areas while 31.7% people in India lives in the urban areas. If we talk in terms of numbers about 83.3 crore (833 million) people live in rural areas while 37.7 crore (377 million) live in urban parts of India. Major section of this rural population in India depends upon these weekly markets for their daily needs. Hence these markets are receiving a special attention from the product manufacturers.

In India, weekly markets mainly serve the rural consumers for their daily needs and a major portion of these daily needs are part of FMCG products. In this paper, we will discuss about how these markets are rising and how they can be treated as a gateway to reach and serve the rural population of India as well as how these markets are grasping the attention of international players to tap the untapped rural market of India.

Impulse to go Rural:

There are many factors that are attracting companies to knock the doors of rural consumers in India. Some of these factors are considered here:

1. Market size and its expected growth:

The rural markets in India are growing at a very fast pace. In particular, FMCG products consumption is the fastest growing sector in rural India. All the FMCG companies are planning

strongly to take hold of this market and increase their presence in this market. The Indian FMCG sector has grown from \$31.6 billion in 2011 to \$52.4 billion in 2017, expanding at a Compound Annual Growth Rate (CAGR) of 8.8 per cent. The sector is further expected to post explosive growth of more than 20 per cent CAGR to cross the \$100 billion by 2020. It is estimated that the rural FMCG market would grow to \$220 billion by 2025.

FMCG's urban segment, which contributes 55 per cent of revenues, is expected to post a steady revenue growth at 8 per cent CAGR in the near term, while the rural segment is expected to grow at mid-to-high teens on the back of good monsoon, GST implementation, improving infrastructure, distribution channels and reach of manufacturing and FMCG companies.

2. Large Population Means Big Consumer Base:

Below are the details of the size of rural population in India and their contribution in total income of overall Indians:

- Nearly 70% of Indian population lives in rural parts of the country
- Rural population has the 56% share of total income of Indians
- 46% of Indian expenditure is from rural India

Considering the population of rural India, no business opportunist would like to miss the wagon with so much of potential and consumer base. India with a rural population of 833 million people provides a potentially large market for growth. This triggers the tremendous opportunity for companies to capture this market space and grow their business multi fold with the sectors that are expected to see the exponential consumption growth among rural parts of India.

The rural population in India is not only growing but is also young and dynamic. This population has a greater capacity of expenditure and is tech savvy. With increased use of cell phones and internet, the rural consumers are not far away from their urban counterparts. They are also recognizing the brand value and strive to use the branded products. This opens up the doors of international companies to increase their presence in these markets and to capture the market share in their products.

3. Improvements in Rural Consumer Prosperity

Incomes of rural population are growing at a very fast rate. The per capita income has been growing consistently from 11 years at a rate of approximately 8 percent. Even though the per capita income of India is still very much on the lower side compared with the developed countries, but it is growing rapidly.

As per a report from BCG (Boston Consulting Group), the total consumption spends in India would rise three-fold to ₹4 lakh crore by 2025. It is more than the double of the global rate over the coming years.

With increase in the incomes, a major portion of the Indian population is moving from poverty to sustainable life. Middle class people in India are expected to be increased multiple times in the coming years. From 5 crore middle class population in 2007, it is expected that it will reach to 58.3 crore by 2025.

4. Rising Literacy Rates

The overall literacy rate in India is increasing significantly. With this rising literacy rate, the people become aware of the things that they consume. They get the idea of brand value and brand position in market. They will strive to consume the branded products from the market.

Rising income, improved literacy rate and increase in awareness will fuel expenditure on health, education, communication, transport and entertainment. Thus, household, personal care, health care, food and beverages sectors are expected to receive a significant boost in the coming years.

Considering all the these factors, business houses should treat it as an opportunity to enter and place themselves and to capture the market share among this potentially untapped rural weekly markets.

5. Opportunities for business

As the rural population in India is growing, they are also improved upon their literacy rates, income levels and expenditure capacity. Overall these markets are now opened up for the investors to capture them and position themselves in these markets. Rural market in India provides tremendous opportunity for the domestic as well as international companies to get hold of this big market space.

In the years to come, it is expected that India's rural consumer market will grow at a much faster rate than that of urban consumer market. With the large population still living in rural parts of India, this can be considered as an opportunity to place the products among this large customer base and create a brand value out of this product among this population.

The future of Indian consumer market seems to be belonging to the rural parts of our country. Now it's upon the companies to grab this opportunity and take a market lead in this large market space.

Role of Weekly Markets to act as Gateway for rural Consumers:

Weekly Markets can provide an already existing, ready to use platform for the companies to utilize. Weekly markets serve to majority of the rural population for their daily needs which includes foods, beverages, FMCG items etc. As a large number of rural people visit these markets on a regular basis, these markets can be utilized as an entry point for companies to deal with the rural population in India.

These markets can also provide the platform for the companies to know the purchasing style and expenditure fashion of rural population. With the increase in awareness about the brands through different advertisement channels like TV, Radio, internet etc., the rural consumer may already know the product he wants to purchase. Companies may need a ground where they can reach to this part of the country's population. Weekly markets can provide this platform for such companies.

Though weekly markets are very much popular in rural India, they provide some opportunities and they also have some challenges which need to be discussed here:

Opportunities Provided by Weekly Markets in India:

1. Infrastructure:

• Development of retail marketing strategy in rural area

As weekly markets represent the traditional way of retail markets, it can be used as the medium to develop the retail marketing strategy in rural part of India. A retail marketing strategy refers to

how a store and its products sell goods to its target customers. Each type of retail business has to make decisions about all the details of its marketing mix. A marketing mix consists of the product, price, place, promotion and packaging.

- **Penetration of products to root level**

In India, weekly markets are very common phenomenon in rural parts. A weekly market, in general, serves to approximately 10-50 villages. Hence people from the close proximity villages of market place visit to the weekly market for their daily needs. Due to this advantage of weekly market, the products which are available in these markets get consumed by the root level of population as well. This provides the opportunity for the manufacturer to check the penetration of the product in rural part of India.

- **Market size & its potential**

A weekly market not only serves to the village/town where is it conducted but also serves to the nearby villages. This clearly indicates the size and potential of these markets with reference to the number of consumers it attracts from the number of villages/towns. These markets are held all over India and in all parts of India i.e. Urban, Semi-urban, Rural & Tribal. As these markets are held at a place which is convenient to the nearby villages, targeting these markets for the sale of products provides unlimited potential for the manufacturer & businessmen.

2. Distribution channel system

- **Easy accessibility to the end users**

Weekly markets provide the best way to access the rural population in India. Usually these markets are held in a comparatively bigger village providing the opportunity for the traders to sale products to all the consumers from nearby smaller villages as well. Hence without directly reaching to the smaller villages, manufacturers can sale their products to the people living in these villages.

- **Reduction in distribution channel system**

To sale any product in the current market a proper distribution system, for the product to reach to all parts of the country, is required. Weekly markets can reduce the distribution channel for the products and in turn increases the profit. If a manufacturer targets these markets directly, with few / without any intermediaries, it will benefit to the customers as well as the manufacturer. Hence weekly markets provide the opportunity for the manufacturers to reach the customers with the minimal distribution system.

Challenges Faced by Weekly Markets in India:

1. Infrastructure

- **Space constraint**

There is always a space constraint associated with the weekly markets. These markets usually are held at the center place or on the main road of a town/village so as the people coming from other villages should easily reach to the market place. These markets often have more than 100 small shanty shops hence making the space too small to accommodate them. This clearly shows the difficulty in managing the space for weekly markets.

- **Obstruction to other activities in the area**

The Weekly markets, more often, are conducted at a central place/road in a town/village to provide the easy access to the people visiting from nearby villages. This part of the town is usually a busy place and due to the number of people visiting the weekly markets, it becomes too crowded, affecting the day to day function of the place/road. Some of examples of such inconvenience are traffic jams, loud noise for the nearby residents etc.

- **Lack of basic facilities**

There is always a deficiency when it comes to the basic facilities provided for the weekly markets. The basic facilities required are: Toilets, Drinking water, Drains, garbage pits, boundary wall / fence, covered platforms for the seller's huts, parking space etc. Ordinarily, majority of these basic facilities remain either missing or not in a usable condition. There is a very need of improvement in this section for weekly markets across the country.

2. Distribution channel system

- **Accessibility of market place**

Weekly markets are held at the center place or a market road in a village. The rural, semi-urban and sometimes urban part of India still has the narrow road network within city. This creates challenges for the bigger vendors to reach their products to the actual market place using trucks / tractors. For the betterment of these markets, in future, these should be held at a place in the town which is easily accessible for the bigger vendors as well.

- **Geographical location of town/village**

The road network in India is not yet developed to the best possible extend. Sometimes this makes it difficult to reach to such a weekly market place location. Hence accessibility for the market place of weekly markets still has the troubles which have to be overcome with improvements in infrastructure.

Conclusion:

1. Weekly markets provide an opportunity to develop the retail marketing strategies in rural India.
2. Weekly markets can be utilized to reach to the end customers with minimal / no distribution channel system.
3. There are many challenges lying with the weekly markets related to infrastructure, basic facilities, location and accessibility of these markets.
4. With the current setup of weekly markets, they can be developed to act as an entry point for the companies to reach out to the rural consumers
5. With the growing income, literacy rate and expenditure capacity of rural consumers, rural markets in India are expected to be growing at an exponential rate in coming decade.

Suggestion:

As the rural markets in India are not yet traced to their full capacity, weekly markets with their existing setup needs to be developed to act as a gateway to reach out to the rural consumers. These markets are very famous among the rural population of India and hence can be considered to understand the buying style of rural consumers. Weekly markets can play a pivotal role in overall development of rural markets and consumers if they can be utilized properly for the betterment of rural parts of India.

References:

1. C. K. Prahalad and Stuart L. Hart, "The fortune at the Bottom of the Pyramid", Wharton School Publishing, August, 2004
2. Dr.N.Rajan Nair, Sanjith R. Nair, "Marketing", Educational Publishers, New Delhi.
3. Mr. Puneet Bansal, Ms. Veerpaul Kaur Maan, Mr. Mandeep Rajora "Rural Retailing in India – A Changing Paradigm", in International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering, Nov. 2013, Volume 3, Issue 11, pp-532-535
4. Vikram Singh, Astha Bajaj, "Role Of Haats In The Development Of Rural Markets", in International Journal of Research in Finance & Marketing, Feb. 2012, Volume2, Issue2, pp-628-638
5. Rural urban distribution of population - Census of India Website. [Online]. Available: http://censusindia.gov.in/2011-prov-results/paper2/data_files/india/Rural_Urban_2011.pdf
6. <https://economictimes.indiatimes.com>
7. <https://www.slideshare.net>

Book Review

Reviewer: Prafulkumar Prakash Vaidhya
Title: The Invisible Minority in Literature and Society
Haunting Tragedies
Author: Dr. Mohd. Shamim, Dr. Noor Fatima
Publisher: Vangamaya Books (Aligarh)
No. of Pages: 194
Price: Rs. 500 (Hardcover)
Year: 2016 (First Edition)
ISBN: 978-93-82485-78-0

The book explores the gender discrimination to LGBTs. It traces out its root cause and unfolds culture that determines their behaviors and ways of life in the society. It is the so called cultured society that governs their roles which marginalizes them.

Readers must credit to the great efforts of Dr Shamim and Dr Fatima to compile the research articles, (22 in numbers) from the different parts of the state, India, on 'Kinnar or Hijra's life as well as on the LGBTs community. It explicitly upholds that sex and gender are two aspects of a same coin. Sex is a natural product while gender is a social one and LGBTs is like a coin. Sex refers to male and female while man and woman refer to gender. The problem and dilemmas are born when man adorns masculinity and woman femininity. This gender behavior belongs to culture and gender belongs to society which develops the concept of inequality among human society.

One can hopefully observe from the book after reading it thoroughly that cultural point of view for both man and woman are equal but from gender they are unequal because man centric society has been dominating over matriarchal society since the dawn of civilization and made the norms for women and transgender. It is feminism supporter and some activists who are in opposition to patriarchal system of the society. Some essays in the book disregards social gender which creates social distance, equality like caste and stands firmly in support of natural sex which brings individuals closer, social equality, love, peace and harmony in human society.

It incorporates the simplification of the concept 'Transgender' which is a umbrella term: includes those who identify as being transsexual, crossdressers, androgynous, bi-gender, no-gender, multi-gender, genderqueer, and a growing number of people who do not identify as belonging to many gender category at all.

One of the research articles in the book through lights on the census of 'Hijra' community's population and literacy rate in urban and rural area of different parts of the country, India. It also shows the number of hijras who registered themselves in election commission's application form for voting as a third gender.

It covers the Hindu myth about third gender and throws light on God and Goddesses of his community. It narrates the position of Hijras in epic like the Ramayana and the Mahabharata and sangam literature, Koovagam Festival and Indian history. It includes the

information on the traditional occupation of hijras and other sources of earning. At the same time it touches upon the sensibility of hijras in that profession and the public reaction to them.

The book is quite informative and covers wide range of issues of LGBTs community. It talks of feelings and emotions of being hijra and the treatment received of being so. It covers various problems of hijras and the initiatives taken by various activists and organizations to overcome the problems of this community. It

The book pinpointed on the societal issues of third gender people. It zero in on the relevance of the problems of LGBTs in modern society to ponder over and solve it. It also contains some initiatives taken by some NGOs and organization and activists. Some post-modern philosopher's arguments in favour sexuality and sexual orientation are incorporated in it.

Few research articles dealt with literary pieces like novels and dramas in English from third gender point of view. Attempt has been made by the researchers to show the reality of the sophisticated society against third gender. It portrays the fact that "Hijras" are 'invisible' and 'others' in the society. They are the lowest of the low on the steps of social hierarchy and are the victims of Nature and society. It pinpoints the role of society particularly men and how they designed, determined and framed gender roles for their personal benefits and closed the doors of choice to LGBTs for living a normal life or the life with respect, honour and dignity.

It recommends to the Educational institutions through one of its research paper that there is a need to identify students with transgender orientation and make space for acceptance and discourage any kind of abuse. Gender empowerment can never be possible by excluding the third sex. The example cited in the book of is: Recent initiative taken by Jorhat College, Assam to allow transgender students' admission is a small step towards the right direction. In one of its chapter, it narrates the guidelines of the Supreme Court in favour of third gender and Hijras. This will help readers to acquaint with new norms set for the LGBTs against the norms primitively set by the society.

For those seeking a very brief introduction to hijras and LGBTs life and thoughts, meticulous reading of this ought to do the trick. This book is stronger on LGBTs thought than their life. Nevertheless, this book does a remarkable job of doing just that. For the beginners no other book can do a full justice to its subject, but in terms of quality of writing and variety of topics on LGBTs life and work this comes as close as this format allows it. A must book for novice to have a clear idea about the LGBTs and their position in society.

पु.लच्या 'पूर्वरंग' प्रवास वर्णनातील जपान (समाज जीवन)

प्रा.डॉ. राजेश दिपटे

एम.बी.पटेल महाविद्यालय साकोली,
जि.भंडारा

प्रस्तावना :-

पु.ल. देशपांडे हयांचे पूर्वरंग, अपूर्वाई, जावे त्यांच्या देशा, वंगचित्रे हे 4 प्रवासवर्णनं प्रसिध्द असून हया प्रवासवर्णनाच्या निमित्ताने त्यांनी विभिन्न देशातील समाज, कुटुंबसंस्था, चालीरिती, धर्मश्रद्धा, निसर्ग, ग्रामीण शहर परिप्रेण्य, इ. चे सुक्ष्म निरीक्षण केले आहे. जपान देशातील बौध्द धर्मीय समाज व कुटुंबाचे त्यांनी जे निरीक्षण केले आहे. प्रवासाच्या सुरवातीलाच पु.ल. आपली प्रवासा बदलची भूमिका विशद करतात. "माझे मन चारचौघासारखे सामाजीक आहे. प्रत्येक माणसात राग, लोभ, द्वेष, प्रेम जिज्ञासा हे भाव खोलवर दडलेले असतात. त्या माणसामध्ये जशी वैयक्तिकता असते तशी सामाजिकताही असतेच. पु.ल. चे जीवन एका कलावंताचे, नटाचे, लेखकाचे, असल्यामुळे त्यांच्या या समाज निरीक्षकाला अत्यंत महत्वाचे ठरते.

हे समाज निरीक्षण करीत असताना जीवनाच्या विविध ठिकाणी वावरणारे भारतीय समाज मनाशी तुलना करतात. एखादया मोठया पदावर काम करणारा भारतीय अधिकारी, कर्मचारी सर्वसामान्यांशी वागण्याची त्यांची तऱ्हा, याविषयीच्या अनेक चर्चा आपण वर्तमान पत्र, दूरदर्शनवर वाचतच असतो. आशिया खंड व तेथील माणसांविषयी अनेक समज व गैरसमज या विषयी भाष्य करताना पु.ल. म्हणतात. "आशिया म्हणजे मागासलेला खंड असाच सार्वत्रीक समज आहे." 1 जागतिक पातळीवर जपान सोडले तर साऱ्या आशिया खंडातील समाज-माणसाबद्दल विशेष आकर्षण कुणालाच नाही, असेच दिसून येते.

आपल्या मध्यमवर्गीय समाज जाणीवा, किती खुळया आहेत हे पाहून पु.ल. मन निराश होते. भारतीय अधिकारी, हमाल, पोलीस, ऑटोवाले, गार्ड, लोकांशी कसे टर्बाजी करतात. या मानसिकतेचा जगातून पर्यटक म्हणून आलेल्या लोकांच्या मनावर काय प्रतिक्रिया उमटत असतील? एका बाजूने आपल्या देशाची इश्रत सांभाळणारा जपान देश, तेथील माणसे व आपला समाज यात किती मोठा मानसिकतेचा परिणाम आपल्याला दिसू लागतो?

आपल्या भौतिक, सांस्कृतिक, सामाजिकतेचा आदर्श जगापुढे घालून देणारा जपान देश तेथील माणसे व व्यवस्था संपूर्ण जगात आदराचा विषय आहे. विमानतळावरील कस्टम साहेबांनी कमरेत वाकून केलेले अभिवादन पाहून पु.ल. म्हणतात "गणवेशातील माणसे अशी गोड वागली की, माझे भारतीय मन भरून येते"2 आपला देश, सभ्यता, समाज, शिस्त, त्याग, स्वालंबन, संपत्ती यासोबतच आपल्या पर्यटकावर प्रेम करणाराहा समाज पाहून पु.ल. मनभरून येते ओळख नसतानाही अभिवादन करणाराहा समाज पु.ल. ना गोड वाटतो. हॉटेल, सार्वजनिक कार्यालय इथे कुठेही अतिरिक्त पैसे मोजावे लागत नाही. देशातील टॅक्सी वाल्यापासून तर सेवकापर्यंत कुणीही टिप घेत नाही. आपली परंपरा, श्रम, यावर प्रेम करणाराहा समाज पु.ल.ना मोठा आकर्षित करतो. त्यांची सरबराई करण्याची पध्दत, आदर्श वागणे पाहून पु.ल.ना भारतीय माणसाचे वागणे, बोलणे, प्रतिक्रिया किती टोकाच्या असतात याची आठवण येते. आपण सारे भारतीय माझे बांधव आहोत असे म्हणताना वास्तव जीवनातही प्रार्थना पाळतो काय? पुढे गेलेला माणूस मागच्याकडे दुकूनही पाहत नाही. व्यापार, नौकरी सर्वच क्षेत्रात भावनाशून्य झालेला समाज आपल्याला सर्वत्र दिसतो.

आपली बुध्द मंदिरे, शिल्पकला, सांस्कृतिक, सण व सर्वत्र राष्ट्रीय संपत्तीवर प्रेम करणारा समाज पु.ल.ना इथे दिसतो. भारतीयांना वैयक्तिक स्वच्छता महत्वाची तर सार्वजनिक स्वच्छतेच्या बाबतीत उदासिनता सर्वत्र दिसते. जपान मध्ये सर्वांगावर प्रेम करणारीही मानसिकता, शहर ग्रामीण सर्वत्र दिसते. पण या समाजाची दुसरीही बाजू आहे. तंत्रज्ञान, भौतिक सुखाचा शोध लावणारा, हा माणूस श्रद्धा व अंधश्रद्धेचा आहारी गेलेला दिसतो. झाडांना दोर बांधणे, जोतिष्य, या गोष्टीवरही त्यांची श्रद्धा आहे. आपल्या लोककथा, शिटो मंदिर, जत्रा, यात्रा, यांना महत्त्व देणारा जपानी समाज असून इंग्रजी शिवाय त्यांचे काहीही अडत नाही. सकाळ मोशीमोशीने सुरु करणारा हा माणूस रात्र 'सायोनारा' ने संपवितो.

या जपानी समाजाच्या त्याग, समर्पण याची स्तुती करताना "युध्दात बेचिराख झालेला हा देश कसा फिनिक्स पक्षासारखा त्या राखेतून दुप्पट उत्साहाने उठला. "3 स्वाभीमान, व राष्ट्र भावनाही या देशाने स्वीकारलेली आयुधे असून 'रांधा,

वाढा व खरकवटे जमा करा' अश्या मानसिकतेच्या केव्हाच बाहेर निघालेला हा देश आहे. पन्नास साठ वर्षोपूर्वी अस्पृश्यशात पाळणारा हा देश असून आज इथे गरीब श्रीमंत ओळखणे कठीण आहे. हा जपानी समाज केवळ वस्तू उत्पादनाच्याच बाबतीत पुढे आहे असे नाही तर कलानिर्मिती करण्यातही पुढे आहे. या जीवनाचे थोडे अमेरिकन होतना पाहून पु.ल. मन खिन्न होते. बदलत्या समाजाचे एक दृश्य चित्रित करताना पु.ल. म्हणतात की, "शाळकरी वयाच्या मुलामुलींचा एका तांडा दारू पिऊन, बेहोश होऊन रस्त्यातून धुमाकुळ घालत निघालेला पाहिला. चौदा-पंधरावर्षांची पोरपोरी! रस्त्यातूनही मुले इतक्या वीभत्सलीला करीत झिंगत निघाली होती की, ते दृश्य पाहून माझ्या अंगावर शहारे आले मला पहायचे होते ते हे जपान नव्हे! ळी म्हणजे लंडन, पॅरीस, न्यूयॉर्कची जपानी आवृत्ती" 4

एखादया प्रवासवर्णनकरा मध्ये आवश्यक असणारा तटस्थतेचा गुण पु.ल. च्या जशी अंगी दिसतो. कोणत्याही समाजाची बलस्थाने अशी असतात, तश्या मर्यादाही असतातच जपानी समाजात राजाविषयी असणारे स्थान परमेश्वराचे असून राजाचे व राज पुत्राचे नाव न उच्चारण्याची परंपरा या देशात आहे.हा देश अनेकांना गोंधळात टाकतो." एका बाजूला सही-सही इंग्लंड, अमेरिकेची नक्कल, तर दुसऱ्या बाजूला संपूर्ण जपानी आचारधर्म" 5 स्त्री-पुरुषांना कामे करताना सारखीच मजुरी देणारा, इमानाने राबणारा यासोबतच वक्तशीरपणा मग तेथल्या ट्रेन असोत की दुकाने बंद करण्याची वेळ आणि कमालीचा स्वच्छपणा हया समाजाने जोपासला आहे.

झायव्हरलाही या देशात लायसन्स मिळविण्यासाठी खडतर परीक्षा दयावा लागतात. त्यांची शान मात्र विमानाच्या पायलटसारखी असते. एवढेच नव्हेतर देशासाठी श्रम करणाऱ्या प्रत्येकच माणसाला त्यादेशात समाजात आदराचे स्थान आहे. गुन्हेगारीचे प्रमाण नग्न आहे. रात्री बेरात्री मुली एकट्या-दुकट्या फिरू शकतात. अपराजिपणा हा व्यावसायातील असो खेळाच्या स्पर्शेतील, कुठेही हारण्याची प्रवृत्ती न स्वीकारणारा हा समाज असून पु.ल.ना हया देशात कुठेही भिकारी दिसत नाही. मी गरीब आहे असे उच्चारण करणारी माणसेही दिसत नाही. देशाच्या मालमत्तेची काळजी वाहणारा, संपकाळात ही आपल्या देशाच्या मालमत्तेची काळजी घेणारा समाज त्यांना सर्वत्र दिसतो.

हया समाजाला भारताविषयी असणाऱ्या आकर्षणामागे दडलेली रहस्ये सांगताना पु.ल. ना ही त्यांच्या बुद्धाची भूमी वाटते. भारतीय दार्शनिकांनी त्यांना दिलेल्या अध्यात्माचा कणा हेही आहे. जपानात हॉटेलमध्ये कधी खोल्यांना कुलूप लावू देत नाही. टेबलावर पैसे पडलेतर झाडायला येणाऱ्या बाई नेते पैसे सुरेख पुरचुंडीत बांधून ठेवले. शेवटी मनुष्य स्वभावाचे उत्तर सांगणारे गणित कुणी मांडावे.

जपान डोळे भर पाहिल्यानंतर पु.ल. या देशाचे निरोप घेताना निक्को वाटेवरच्या एकाला कडीकोरीव सामानाच्या दुकानातील देखणी चतुर तरुणी आमच्या गळ्यात खूप वस्तू बांधून गेली होती. तिचा 'सायोनारा' तर एखादया धुंद मैफलीतल्या आर्त भैरवीतल्या सरत्या स्वरासारखा आज देखील एखादया क्षणी बेचैन करतो. एका भाषेला एकेका शब्दाचे काय देणे मिळालेले असते! सायोनाराही चारच शब्दाची विराणी आहे यातल्या 'ना' वर एक हेलकावा असतो की त्याला जबाब नाही" 6

निष्कर्ष :-

- 1) पु.ल. चे हे निरीक्षण एका कलावंताचे, तटस्थ प्रवासवर्णनकाराचे असून त्यांना मराठी प्रवासवर्णनकारात अत्यंत मानाचे स्थान आहे.
- 2) संस्कृती, सभ्यता, शिस्त, वक्तशीरपणा, देशाभिमान,स्वालंबनही हया समान विकासाची आयुधे आहेत.
- 3) विज्ञान, तंत्रज्ञान, या सोबतच आपली शिल्पकला, बुध्दमंदिरे, भाषा, व राष्ट्रीय संपत्तीवर प्रेम करणारा हा समाज आहे.
- 4) सान्या जगाला इंग्रजी भाषा, सभ्यता, संस्कृत, खादयपदार्थ याविषयी आकर्षण असताना त्यांचे अनुकरण करण्याची जणू जगात सर्वत्र स्पर्धा सुरू असताना जपानी समाज हया बाहय इंग्रजी आकर्षणामागे कधीही भाळला नाही.

संदर्भ :-

- 1) देशपांडे पं. ल. : "पूर्वसंग" श्री विदया प्रकाशन, शनिवारपेठ पुणे 30, विसाची आवृत्ती, 1 ऑगस्ट 2000 पृ. 137
- 2) तत्रैव :-पृ. 178
- 3) तत्रैव :-पृ. 207
- 4) तत्रैव :-पृ. 221

6) देशपांडे बालशंकर- 'असे हे पु.ल. प्रकाशक मंदाकिनी टेकाडे, अभ्यंकर बिल्डींग, मुंबई प्र.आ. 1968 पृ. 134.

Synthesis and characterization of bipyrimidines catalyzed by metal nanoparticle phase transfer catalyst

Varsha V. Bankar¹, Raksha P. Dhankar^{1*}

Department of Chemistry, Centre for Higher Learning and Research,
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra, 442402, India

ABSTRACT:

A green, simple, convenient and facile approach has been carried out towards synthesis of bi-pyrimidines using TBAB as conventional phase transfer catalyst and MNPTC (Metal nano- particle phase transfer catalyst)TBAB-AgNPsC were synthesized using TBAB as common stabilising agent and respective metal salt as their precursor. The formation of these metal nano-particle irrespective of metal catalyst was confirmed by FT-IR, UV-VIS, SEM, TEM and X-RD analysis. The entire synthesized compound was evaluated for its antimicrobial activity. The synthesis of bi-pyrimidines by silver metal nano-particle phase transfer catalyst has merit of being short reaction time, an environmentally friendly and simple operation, convenient work up and resulting in good excellent yield.

KEYWORD: Bi-pyrimidines, Green protocol, metal nano-particle phase transfer catalyst

1 INTRODUCTION:

The development and applications of catalytic reactions is nowadays worldwide documented and discussed. In recent years there has been a phenomenal increase in the use of catalysts in synthesis of pharmacologically important organic compounds especially hetero-cycles. But currently, chemists have used to carry out green synthesis by using solvents and catalysts, which is not harmful to the environment. Recently, organic reaction in water have attracted much attention, because of its usefulness as a cheap, safe and environment friendly solvent.¹

The phase transfer catalyst (PTC) has been considered as a potent and versatile synthetic tool due to its simplicity and low cost not only in organic chemistry.² but also in inorganic chemistry, analytical application, electrochemistry, photochemistry and polymer chemistry and the method has found universal adoption.^{3,4,5} Metal nano-particles have an ideal size which is responsible for the building blocks in the field of nanotechnology and are of great importance because they exhibit unique electronic, optic, photonic and catalytic properties.⁶ Nanotechnology is an important field modern research dealing with synthesis strategy and manipulation of particles structure ranging from approximately 1 to 100nm in size. research on nano-particle science and engineering is mainly devoted to the fabrication of advanced integrated functionalized materials with nano-particles for different applications⁷. In particular, these metal nano-particles are playing

a vital role in the preparation of homogenous and heterogeneous catalysts because of its effective utilization including the expensive transition metal field of catalysis⁸ Especially, preparation of metal nano-particle catalysts silver⁹ have been studied very often with different matrices because of their easy preparation, good stability and some interesting properties.

Synthesis of silver nano-particles is of much interest to the scientific community because of their wide range of application. Generally, nano-particles are prepared by a variety of chemical and physical methods which are quite expensive and potentially hazardous to the environment which involve use of toxic and perilous chemicals that are responsible for various biological risks¹⁰. The development of biologically-inspired experimental processes for the syntheses of nano-particles is evolving into an important branch of nanotechnology¹¹.

In the present investigation aims on synthesis metal nano-particle phase transfer catalyst and synthesis of bi-pyrimidines using nano-particle phase transfer catalyst. we are focusing the preparation of homogenous metal nano-particle catalysts using TBAB as a common stabilizing agent and AgNO₃ as metal precursors which is the simplest and efficient way of synthesis. However, to bridge these ideas, the PTC technique was rejuvenated by introducing the nano-catalyst (MNPTC) in the place of conventional one (PTC). Further, this study is also described the catalytic activity of metal nano-particles in synthesis of bi-pyrimidines derivatives.

2 MATERIAL AND METHODS:

Substituted Aldehydes, guanidine hydrochloride, TBAB, silver metal, sodium borohydrate, PEG 400, β -cyclodextrin, di-chloromethane, ethanol, ethyl acetate, and n-hexane were obtained from Qualigen India Ltd. Mumbai.

2.1 Apparatus

Thin layer chromatography was performed on silica gel G. I.R spectra were recorded using Shimadzu FT-IR spectrometer using KBr pellets. Melting points of compounds were determined by open capillary method. Proton and NMR spectra were recorded on a Bruker AVII FT-NMR spectrometer operating at 400MHz for the entire sample. GC/MS analysis was carried out using GC model: Shimadzu gas chromatograph coupled with QP5050 spectrometer at 1-1.5eV.

2.2 Characterization of Ag Nano phase transfer catalyst:-

The characterization of AgNP was carried out by FTIR, NMR, UV and XRD. A Perkin Elmer Fourier Transform Infrared (FTIR) Spectroscope was used to identify the possible functional groups involved in the synthesis of AgNPs. UV-vis spectroscopy was used to monitor the color

changes of the mixture after 5, 10, 15, 20, 30, and 60 minutes. The UV-vis spectra in the wavelength region of 200–700 nm were recorded on a UV-2450 Shimadzu UV spectrophotometer. To observe the morphology of the synthesized AgNPs, images were obtained by a FESEM (HITACHI SU-6600 model) instrument.

2.3. Preparation of TBAB stabilized metal nanoparticles (TBAB-MNpsC):

50mL round bottom flask was taken in which 5ml of stabilizing agent viz, TBAB ($5 \times 10^{-3} \text{M}$) was added in vial and allowed to dissolve in double distilled (DD) water under stirring for about half an hour. AgNO_3 is used as metal precursor, were prepared for about 5mL by fixing the concentration as ($5 \times 10^{-3} \text{M}$) using DD water and added to the round bottom flask containing TBAB solution. Then TBAB metal nanoparticle solution mixture were stirred for about half an hour. To this solution ($0.6 \text{ml } 1 \times 10^{-2} \text{M}$) of ice-cold aq. SBH was added in aliquots to the mixture under stirring and was continued until the metal gets reduced into zerovalent states as shown in figure 1. The appearance of the dark green from dark brown colour was noticed TBAB stabilized silver nanoparticles. (TBAB-AgNpsC) as shown in figure 1 confirms visually the formation of silver nano phase transfer catalyst.

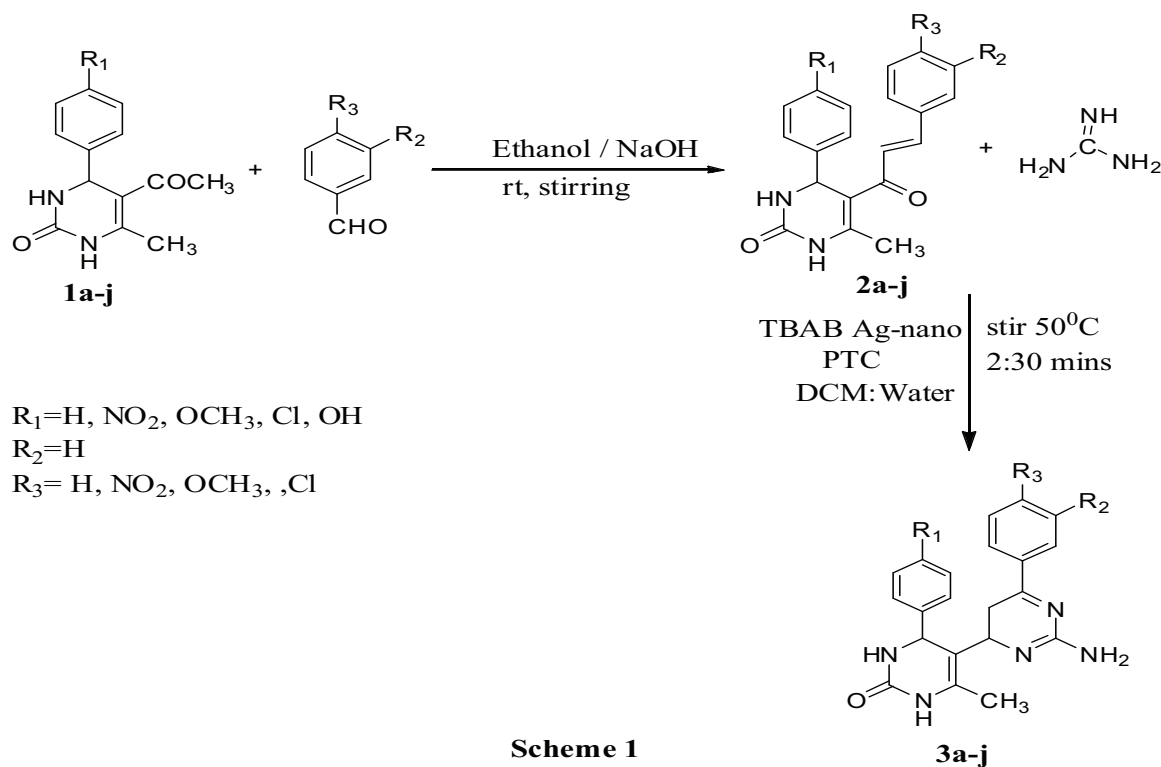
2.4.1 General procedure for synthesis of 5-cinnamoyl-6-methyl-4-phenyl -3,4-dihydropyrimidine 2(1H)-one (2a-j):-

The synthesis of chalcone was carried out via Claisen –Schmidt condensation. A mixture of 5-acetyl-6-methyl-4-phenyl-3,4 di-hydropyrimidine -2(1H)-one (1mmol, 0.214g) and benzaldehyde (1mmol, 0.106 mL) was added in 40% NaOH with constant stirring for 90 mins at room temperature and kept this reaction mixture overnight. The reaction mixture was neutralised by adding dil. HCl was added to neutralised reaction mixture and monitored by TLC. The product was filtered and re-crystallized by ethanol.

2.4.2 General procedure for Synthesis of 2-amino-6-methyl-4 substituted -3', 4, 4', 5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3a-j) :

5-cinnamoyl-6-methyl-4-phenyl-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one, (0.01M) guanidine-hydrochloride (0.02 M) were subjected to a 50mL round bottom flask. To this dichloromethane and water in ratio of 2:1 was added slowly and stirred for 5 minutes. Then to this solution Ag-nano PTC (10 mole % 0.028g) was added with constant stirring and the reaction mixture was placed over a hot plate at 50°C . This was stirred for 2:30 min. The extent of the reaction was monitored by TLC. After the completion of the reaction, the reaction mixture was worked up in ice –cold water. The product was separated out was filtered. The filtrate was evaporated to

remove water leaving Ag- nano PTC behind The same Ag- nano PTC was utilised for further synthesis.

3.1 Synthesis of TBAB Ag nano-particle

Based on experiment the yield of Ag nano-particle phase transfer catalyst was found to be 85%. The product obtained having 99% purity. The purity of product was analysed by UV-Visible spectroscopy, FTIR, XRD, SEM and TEM.

Figure: 1 synthesized Ag nano phase transfer catalyst.

Characterization of Ag nano-particle phase transfer catalyst

3.1.1 Visual Analysis:-

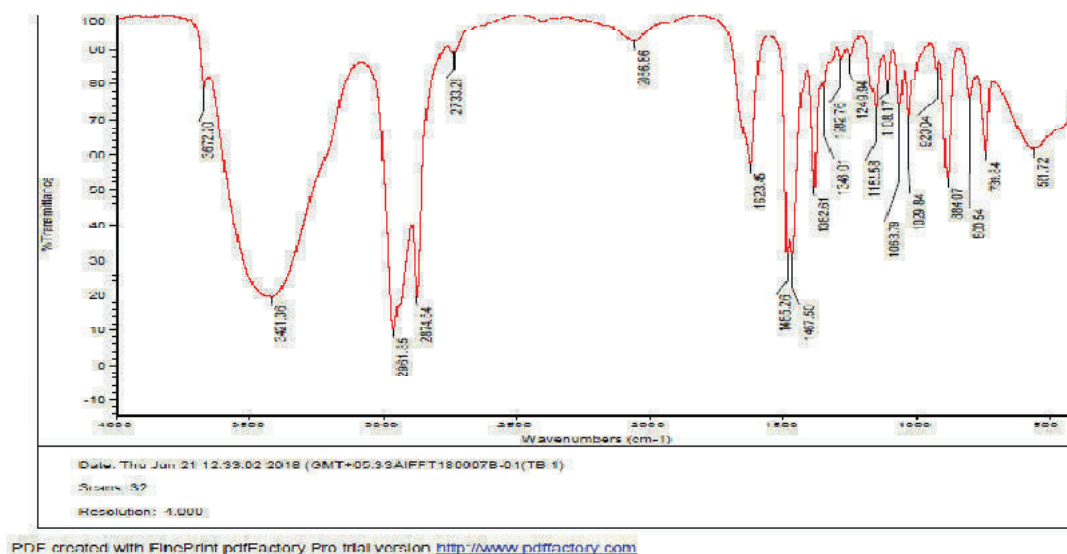
In the preparation of catalyst, after addition of sodium borohydride to the solution a characteristics colour changes were observed in homogeneous nano-particle catalyst. The colour changes dark green from dark brown indicates formation of nano-particle catalyst. In order to confine this observation further these catalyst was again examine by different analytical techniques.

3.1.2 UV-Visible Spectral Analysis

A study of UV-vis spectra carried out in the range of 200-700 nm to determine surface plasmon resonance of the synthesized Ag-nano particle .The colour of the reaction mixture of TBAB Ag-nano particle was changes dark green from dark brown colour indicates formation of TBAB Ag-nano phase transfer catalyst.The synthesized TBAB-Ag-nano particle have SPR value in the range of 410-450 nm. The Past studies revealed that SPR value for Ag-nano particle was in range 410-450 nm attributed to the spherical Ag-nano particle.

3.1.3 FTIR Spectral Analysis Of TBAB-Ag Nano PTC

In IR spectrum of TBAB Ag-nano-particle spectrum reveals peaks at 2960cm^{-1} corresponding the C-H stretching vibrations. The ammonium ion bending is seen at the corresponding absorbance band at 1472cm^{-1} The frequency corresponding to the 1582cm^{-1} relates to the H-C-H bending vibration medium bands at 1027cm^{-1} are due to the -C-N stretching vibration of the amine. The IR spectrum also shows distinct bands at 1384cm^{-1} and 1267cm^{-1} which are due to carbon dioxide and nitrate like impurities absorbed from atmospheric air during the storage. TBAB Ag – nano PTC was shows broad band at 473cm^{-1} .

3.1.4 X-ray diffraction (XRD) Studies Of TBAB-Ag Nano PTC

Analysis through X-ray diffraction was carried out to confirm the crystalline nature of the particles, and the XRD pattern showed numbers of Bragg's reflections that may be indexed on the basis of the face centered cubic structure of silver. A comparison of our XRD spectrum with the standard confirmed that the silver particles formed in our experiments were in the form of nano-crystals, as evidenced by the peaks at 2θ values of 44.39, 64.55 and 38.21 corresponding to (111), (200), (220) respectively Bragg reflections of silver. The X-ray diffraction results clearly show that the TBAB silver nano- phase transfer catalyst formed.

The average size of silver nano-particles was found to **21.71 nm** from XRD pattern by using **Debye-Scherrer formula**.

$$D = K\lambda / \beta \cos \theta$$

Where D = the crystallite size of AgNPs particles

λ = the wavelength of x-ray source (0.1541 nm) used in XRD

β = the full width at half maximum of the diffraction peak.

K = the Scherrer constant with value from 0.9 to 1. θ = the Bragg angle.

Peak position of 2θ ($^{\circ}$ C)	FWHM ($^{\circ}$ C) (size)	β	Peak Position of θ ($^{\circ}$ C)	Cos θ	D= $K\lambda/\beta\cos\theta$	Average D (nm)
44.39	0.377	0.006	22.19	0.92	19.84 nm	21.73nm
64.55	0.389	0.006	32.27	0.84	18.12 nm	
38.21	0.335	0.005	19.10	0.94	27.23 nm	

The presence of structural peaks in XRD patterns and average crystalline size around **21.73nm** clearly illustrates that AgNPs synthesized by our green method were nano-crystalline in nature. The XRD patterns displayed in this work are in good agreement with the earlier research reported for green synthesis of silver nano-particles.

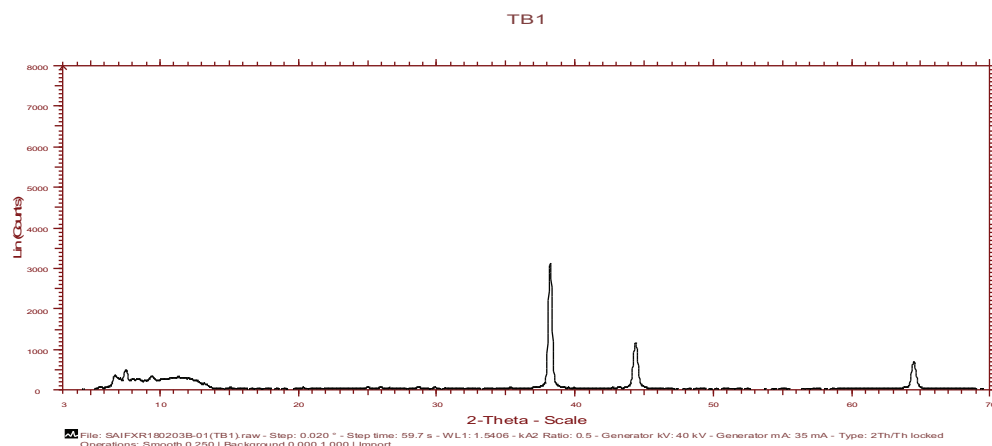

Fig 3 XRD Analysis of nanoparticles

3.1.5 SEM analysis of TBAB-Ag nano PTC:

The suspended TBAB silver nano-particles in sterile distilled water were used for scan electron microscope analysis by fabricating a drop of suspension onto a clean electric stub and allowing water to completely evaporate. The SEM image of nano-particles **figure 4** showed cubical and relatively uniform shape of nano-particles formation with diameter range 5-100 nm. The larger silver particles may be due to the aggregation of the smaller ones, due to the SEM measurements.

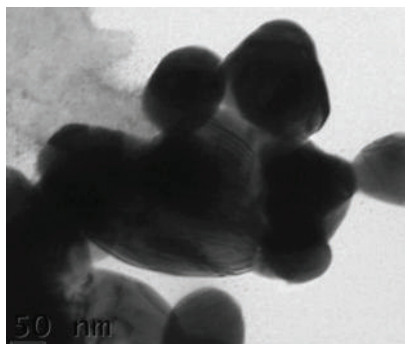

Figure 4: SEM analysis of synthesized silver nano-particles

3.1.6 TEM analysis of TBAB-Ag nano PTC

In order to confirm nano-particles using TEM, the sample preparation was carried out by dropping the solution on the carbon coated copper grid and allowed in dry air Figure 5 shows the TEM image of TBAB AgNPs phase transfer catalyst which predominates with spherical triangle, truncated triangles, and decahedral morphologies with an average size of 20nm. Most of the AgNPs were roughly circular in shape with smooth edges.

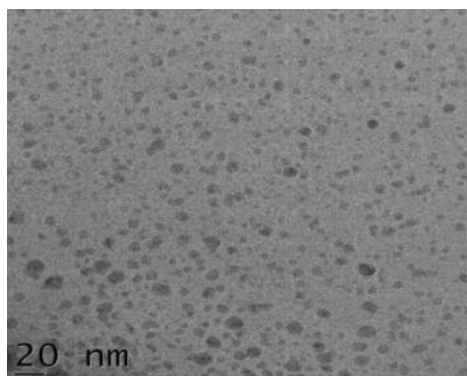

Figure 5: TEM analysis of synthesized silver nano-particles

Synthesis of 2-amino-6-methyl-4,6 di-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bi-pyrimidine]-2'(1H)-one : (3a).

Yellowish; Yield 89% ; m.p.= 198°C [C₂₁H₂₁N₅O] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3422,1697 cm⁻¹ ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm)= δ 2.33(s,3H-CH₃),2.48-2.50(d,2H-CH₂)(J=8Hz)3.2(t,1H-CH),3.85(s,2H-NH₂),5.57(s,1H-CH),6.8-7.8(m,10H-Ar-H)8.5(s 1H-NH),8.7(s,1H-NH). MS (70 eV): m/z = 359.17[M⁺], found: 359.17; Anal. Calcd. for C₂₁H₂₁N₅O 359.17: C, 70.17; H, 5.89; N, 19.48; O,4.45. Found: C, 70.15; H, 5.86; N, 19.45; O, 4.43. ¹³C NMR (CDCl₃):δ =15.23,35.80,40.91,58.65,114.45,120.96,127.10,128.75,131.02, 139.92,141.85, 149.55, 153.67.

Synthesis of 2-amino-6-methyl-6-(4-nitrophenyl-4-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one: (3b)

Light yellowish; Yield 79% mp = 195°C[C₂₁H₂₀N₆O₃] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3420,1696cm⁻¹ ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = δ 2.33(s,3H-CH₃),2.48-2.5(d,2H-CH₂)(J=8Hz) 3.2(t,1H-CH),3.85(s,2H-NH₂),5.57(s,1H-CH),7.1-7.9(m,9H-Ar-H),8.5(s 1H-NH),8.7(s,1H-NH)MS (70 eV): m/z =404. found: 404.16; Anal. Calcd. for C₂₁H₂₀N₆O₃ 404.14: C, 62.37; H, 4.98; N, 20.78; O,11.87. Found: C, 63.65; H, 4.97; N, 20.75; O,11.85. ¹³C NMR (CDCl₃):δ =14.65,35.80,40.35,56.04, 58.7,115.1 ,123.28,125.20,128.8,141.7, 145.5 149.9, 154.3,164.7.

Synthesis of 2-amino-6-(4-methoxyphenyl)-6-methyl-4-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one : (3c).

Dark brown; Yield 74% mp= 190°C [C₂₂H₂₃N₅O₂] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3419,1690cm⁻¹ ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = δ 2.33(s,3H-CH₃),2.48-2.50(d,2H-CH₂)(J=8Hz) 3.2(t,1H-CH),3.85(s,2H-NH₂),5.57(s,1H-CH),7.1-7.9(m,9H-Ar-H),3.2(s,3H,-OCH₃)8.5(s 1H-NH),8.7(s,1H-NH).MS (70 eV): m/z =389.19 Anal. Calcd. for C₂₂H₂₃N₅O₂ 389.14: C, 67.85; H, 5.95; N, 17.98; O,8.22. Found: C, 67.83; H, 5.93; N, 17.96; O, 8.20. ¹³C NMR (CDCl₃): δ =

14.6,35.12,40.43 ,56.7, 58.8 ,113.1 ,115.0 ,124.7 ,126.1,128.5, 133.6 ,141.3, 149.8 ,152.3, 163.1 ,165.1.

Synthesis of 2-amino-4',6-bis(4-methoxyphenyl)-6-methyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one: (3d).

Yellowish Yield 72% mp= 222°C[C₂₃H₂₅N₅O₃] IR(KBr, λ_{max} / cm⁻¹) 3422,1625cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ (ppm) = δ 2.33(s,3H-CH₃),2.48-2.5(d,2H-CH₂),(J=8Hz)3.2(t,1H-CH),3.85(s,2H-NH₂),5.57(s,1H-CH),7.1-7.9(m,8H-Ar-H),3.2(s,3H,-OCH₃),3.2(s,3H-OCH₃)8.5(s 1H-NH),8.7(s,1H-NH).MS (70 eV): m/z = 419.19, Anal. Calcd. for C₂₃H₂₅N₅O₃ 419.18: C, 65.85; H, 6.01; N, 16.70; O,11.44. Found: C, 65.82; H, 6.01; N, 16.68; O, 11.42. ¹³C NMR (CDCl₃): δ = 14.18,35.1, 39.8, 55.9, 58.8, 114.23, 115.0, 124.6, 126.7, 128.9 ,133.2, 149.5,152.8,159.9, 162.4, 164.1.

Synthesis of 2-amino-4-(4-chlorophenyl)-6-methyl-6-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one : (3e).

Pale yellow Yield 71% mp= 202°C[C₂₁H₂₀N₆O] IR(KBr, λ_{max} / cm⁻¹) 3415,1680cm⁻¹. ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ (ppm) = δ 2.33(s,3H-CH₃),2.48-2.5(d,2H-CH₂),(J=8Hz) 3.2(t,1H-CH),3.85(s,2H-NH₂),5.57(s,1H-CH),6.8 7.8(m,10H-Ar-H)8.5(s 1H-NH),8.7(s,1H-NH). MS (70 eV): m/z = 393.14, Anal. Calcd. for C₂₁H₂₀ClN₅O 393.12: C, 64.04; H, 5.12; N, 17.78; O,4.06; Cl,9.00. Found: C,64.02; H, 5.10; N, 17.75; O,4.03;Cl,9.90. ¹³C NMR (CDCl₃): δ =15.2,35.8, 40.9, 58.6, 114.4, 123.5, 127.1, 128.3,129.8, 131.3, 139.9, 141.8, 149.5, 153.6, 163.7.

Synthesis of 2-amino-6-(4-chlorophenyl)-6-methyl-4-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one : (3f).

Light yellow Yield76% mp= 188°C[C₂₁H₂₀ClN₅O] IR(KBr, λ_{max} / cm⁻¹) 3410,1670cm⁻¹. ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ (ppm) = δ 2.33(s,3H-CH₃),2.48-2.50(d,2H-CH₂),(J=8Hz) 3.2(t,1H-CH),3.85(s,2H-NH₂),5.57(s,1H-CH),6.8-7.8(m,10H-Ar-H)8.5(s 1H-NH),8.7(s,1H-NH).MS (70 eV): m/z = 393.14, Anal. Calcd. for C₂₁H₂₀ClN₅O] 393.14: C, 64.04; H, 5.12; N, 17.78; O,4.06; Cl,5.12. Found: C, 64.02; H, 5.10; N, 17.75; O,4.03;Cl,5.10. ¹³C NMR (CDCl₃): δ =15.2,35.8, 40.9, 58,6, 114.4, 123.6, 127.1, 128.7, 131.0. 135.9, 137.6, 141.8, 149.5, 153.6,163.7.

Synthesis of 2-amino-6-methyl-4-(4-nitrophenyl)-6-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one : (3g).

Yellow Yield 65% mp= 201°C[C₂₁H₂₀N₆O₃] IR(KBr, λ_{max} / cm⁻¹) 3410,1695cm⁻¹. ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ (ppm) = δ 2.33(s,3H-CH₃),2.5(d,2H-CH₂),(J=8Hz)3.2(t,1H-CH),3.85(s,2H-NH₂),5.57(s,1H-CH),6.8-7.8(m,10H-Ar-H)8.5(s,1H-NH),8.7(s,1H-NH). MS (70 eV):

$m/z=404.16$, Anal. Calcd. for $C_{21}H_{20}N_6O_3$ 404.16: C, 62.37; H, 4.98; N, 20.78; O, 11.87. Found: C, 62.35; H, 4.97; N, 20.75; O, 11.85. ^{13}C NMR ($CDCl_3$): $\delta = 15.2, 35.8, 40.9, 58.6, 114.4, 123.2, 123.9, 127.1, 128.7, 131.02, 139.9, 146.2, 147.9, 153.6, 165.7$.

Synthesis of 2-amino-4-(4-methoxyphenyl)-6-methyl-6-(4-nitrophenyl)-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one : (3h).

Dark yellowish Yield 75% mp= $265^\circ C$ [$C_{22}H_{22}N_6O_4$]IR(KBr, λ_{max}/cm^{-1}) 3421, 1650 cm^{-1} . 1H NMR (400MHz, $CDCl_3$) δ (ppm) = δ 2.33(s, 3H-CH₃), 2.48-2.50(d, 2H-CH₂), (J=8Hz) 3.2(t, 1H-CH), 3.85(s, 2H-NH₂), 5.57(s, 1H-CH), 7.1-7.9(m, 8H-Ar-H), 3.2(s, 3H-OCH₃) 8.5(s 1H-NH), 8.7(s, 1H-NH). MS (70 eV): m/z 434.45, Anal. Calcd. for $C_{22}H_{22}N_6O_4$ 434.42: C, 60.87; H, 5.10; N, 19.34; O, 14.73. Found: C, 60.85; H, 4.98; N, 19.32; O, 14.70. ^{13}C NMR ($CDCl_3$): $\delta = 15.2, 35.8, 40.9, 56.4, 58.6, 113.1, 114.4, 123.4, 125.5, 127.1, 128.7, 135.7, 146.9, 153.6, 158.5, 163.7$.

Synthesis of 2-amino-6-(4-chlorophenyl)-6-methyl-4'-(4-methoxyphenyl)-6',3,4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one : (3i).

yellowish Yield 59% mp= $226^\circ C$ [$C_{22}H_{22}N_6O_4$]IR(KBr, λ_{max}/cm^{-1}) 3420, 1690 cm^{-1} . 1H NMR (400MHz, $CDCl_3$) δ (ppm) = δ 2.33(s, 3H-CH₃), 2.48-2.50(d, 2H-CH₂), (J=8Hz) 3.2(t, 1H-CH), 3.85(s, 2H-NH₂), 5.57(s, 1H-CH), 7.1-7.9(m, 8H-Ar-H), 3.2(s, 3H-OCH₃) 8.5(s 1H-NH), 8.7(s, 1H-NH). MS (70 eV): m/z 405.18, Anal. Calcd. for $C_{22}H_{23}N_5O_3$ 405.18: C, 65.17; H, 5.72; N, 17.27; O, 11.84. Found: C, 65.15; H, 5.73; N, 17.29; O, 11.85. ^{13}C NMR ($CDCl_3$): $\delta = 15.2, 35.8, 40.9, 56.2, 58.65, 113.9, 114.4, 115.8, 123.7, 124.9, 127.1, 128.7, 133.1, 136.5, 138.8, 149.5, 153.6, 158.4, 163.7$.

Synthesis of 2-amino-4'-(4-methoxyphenyl)-6'-methyl-6-(4-nitrophenyl)-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one : (3j).

Light yellowish Yield 67% mp= $233^\circ C$ [$C_{22}H_{22}N_6O_4$]IR(KBr, λ_{max}/cm^{-1}) 3416, 1694 cm^{-1} . 1H NMR (400MHz, $CDCl_3$) δ (ppm) = δ 2.33(s, 3H-CH₃), 2.48-2.50(d, 2H-CH₂), (J=8Hz) 3.2(t, 1H-CH), 3.85(s, 2H-NH₂), 5.57(s, 1H-CH), 7.5-8.0(m, 8H-Ar-H), 3.2(s, 3H-OCH₃) 8.5(s 1H-NH), 8.7(s, 1H-NH). MS (70 eV): m/z 423.16, Anal. Calcd. for $C_{22}H_{22}ClN_5O_2$: 423.16: C, 62.34; H, 5.23; N, 16.52; Cl, 8.36; O, 7.55. Found: C, 62.36; H, 5.25; N, 16.53; O, 7.55. ^{13}C NMR ($CDCl_3$): $\delta = 15.2, 35.8, 40.9, 56.2, 58.6, 113.9, 114.4, 115.8, 124.9, 127.1, 128.7, 133.9, 135.7, 149.5, 153.6, 156.1, 163.7, 165.2$

4. RESULT AND DISCUSSION

Initially, we herein report synthesis of 5-cinnamoyl-6-methyl-4-phenyl-3,4-dihydropyrimidine-2(1H)-one **2a** and guanidine hydrochloride using catalytic amount of nano Ag PTC under dichloromethane and water as solvent system in 2:1 ratio for the synthesis of 2-amino-6-methyl-4,6-diphenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one **3a** at 50°C for 2:30 min. stirring. (**scheme 1**)

The reaction of **2a** in CH₂Cl₂-water with catalytic amount βcyclodextrin as PTC at ambient temperature reaction was completed in 90 mins giving **3a** in low yield. i.e 68%. **Table 1 (Entry4)**. The efficiency of reaction was markedly influence by adding different phase transfer catalyst, PEG 400, TBAB, β-Cyclodextrin in solvent system at 50°C as shown in **table 1** resulted low yield (**entry 2,3,4**). However using solvent system CH₂Cl₂-H₂O under the influence of newly synthesized nano Ag ptc, the yield obtained was dramatically enhanced with (**Entry1**) gives 89% yield.

Amusingly, nano Ag ptc in CH₂Cl₂ water system proved to be exceptionally effective at enhancing the efficiency of the reaction. The critical role of nano Ag PTC in the reaction between two immiscible phases is to accelerate the reaction by making available the substrates at interface. The reactant **3a** is soluble in aqueous phase at 50°C in presence of nano Ag ptc when subjected to thermal agitation and is hydrophilic while other reactant i.e. guanidine hydrochloride is highly soluble in water. The different solvation affinities of the two reactants retard the reaction. Due to interfacial mechanism, the crude product was obtained in aqueous phase while and organic layer was extracted by evaporation. The filtrate was evaporated to remove water leaving nano Ag ptc behind.

Table 1: Different Phase Transfer Catalyst Used For Synthesis Of bi-pyrimidines

Sr.No.	Catalyst	Time	Yield
1	Ag-nano PTC	2:30 mins	89%
2	PEG 400	30 mins	79%
3	TBAB	60 mins	71%
4	βcyclodextrin	90 mins	68%

The use of nano Ag ptc resulted in higher reaction rates than those of the reaction performed with other catalysts. Remarkably it was observed that the reaction **3a** proceed better in nano Ag ptc (**Entry 1**) compared with that performed in other catalyst (**Entry2,3 and 4**). The reaction in nano

Ag ptc unquestionably showed the highest level of efficacy and atom economy compared with other catalyst. The fine tuning of amount of catalyst was performed in the process. We initiated the reaction with 10 mole % of catalyst and extensively experimented on the mole % of catalyst from 12.5 mole % to 30 mole %. (**Table 2**) . The performance of the catalyst could not be improved up to 20mole %. The 30 mole% of catalyst exhibited the superiority of reaction in biphasic system with nano Ag PTC as catalyst. The course of reaction was monitored by thin layer chromatography.

Table 2: Fine tuning of catalyst for synthesis of Substituted Bi pyrimidines

Sr. No.	% of catalyst (mmol %)	Yield
1	10	No reaction
2	12.5	25%
3	16	27%
4	18	30%
5	20	32%
6	22	42%
7	25	68%
8	28	75%
9	30	89%

Table 3: Physical data of substituted 5-(2-amino-4, 5-dihydro-6-phenylpyrimidin-4-yl)-3, 4-dihydro -6-methyl-4-phenylpyrimidin-2(1h)-ones

Sr. No	R ₁	R ₂	R ₃	Melting point (°C)	Yield (%)
3a	-H	-H	-H	198	89
3b	-H	-NO ₂	-H	195	79
3c	-H	-OCH ₃	-H	190	74
3d	-OCH ₃	-OCH ₃	-H	222	72
3e	-Cl	-H	-H	202	71
3f	-H	-Cl	-H	188	76
3g	-NO ₂	-H	-H	201	65
3h	-OCH ₃	-NO ₂	-H	265	75
3i	-OCH ₃	-Cl	-H	226	59
3j	-OH	-OCH ₃	-H	233	67

Contributing to the elucidation of the structure of compound **3a** the infrared spectra showed the peaks at 3422,1697cm⁻¹.The NH absorption band corresponds at 3422cm⁻¹and a

strong band at 1697 cm^{-1} shows presence of carbonyl group ($\text{C}=\text{O}$). Furthermore, the ^1H NMR spectra of compound **3a** shows a singlet at 2.28 ppm owing to three proton of $-\text{CH}_3$ of biginelli ring. A doublet at 2.4-2.5 ppm is assigned for two protons of $-\text{CH}_2$ group with ($J=8\text{Hz}$). The peak of triplet at 3.1 ppm represents the $-\text{CH}$ of biginelli ring. A singlet for two protons of $-\text{NH}_2$ appears at 3.85 ppm and singlet of one proton of $-\text{CH}$ corresponds at 5.57ppm. The multiplets at 7.1-7.6 ppm accorded for the aromatic protons. Two $-\text{NH}$ singlets are observed at 8.1 and 8.5ppm. In addition, ^1H NMR spectra of **3c** and **3d** shows the singlets for three proton of $-\text{CH}_3$ at 3.83ppm. The ^1H NMR spectra of **3h, 3j** and **3i** shows singlet for three protons of $-\text{OCH}_3$ at 3.85ppm, 3.87ppm and 3.89ppm respectively. The product **3a** was analyzed for $\text{C}_{21}\text{H}_{21}\text{N}_5\text{O}$ which exhibited molecular ion at $m/z = 359.17$ [$\text{M}+1$].

5 CONCLUSION

In conclusion, our protocol is a practical approach which uses newly synthesized nano Ag ptc as low-cost, easily available solvent environmentally friendly and simple operation, involving convenient workup, a short reaction time, and resulting in good to excellent yield of 2-amino-6-methyl-4,6diphenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one synthesized by substituted chalcones and guanidine hydrochloride were confirmed by spectral characterization.

6 ACKNOWLEDGEMENT

The authors wish to express their gratitude to the Sophisticated Analytical Instrumentation Facility (SAIF), cochin, Kerala, for ^1H NMR, FT-IR, Mass, CHN and ^{13}C NMR, SEM, TEM, UV-Vis, X-ray diffraction spectroscopic analysis.

REFERENCES

1. I.Lagoja, *Chemistry and Biodiversity*, 2, 1-5, 2005, DOI:10.1002/cbdv.200490173.
2. Sanjeev D. Naik and L. K. Doraiswamy, *AICHE Journal*, 44(3), 612-646 (1998), DOI:10.1002/aic.v44:3/issuetoc
3. Senthamizh Selvi R., Nanthini R. and Sukanyaa G., *Int. J. Sci. & Tech. Res.*, 1(3), 61-63 (2012)
4. Murugan E., Tamizharasu G., *J. Mol. Cat. A: Chemical*, 363-364, 81-89 (2012), DOI: 10.1021/jp204766x
5. Lohse S.E. and Murphy C.J., *J. Am. Chem. Soc.*, 134, 15607-15620 (2012) DOI: 10.1021/acs.chemmater.sb03864
6. Cui Y., Q. Wei, H. Park, C. M. Lieber, *Science* 293(5533), 1289-1292 (2001) DOI: 10.1126 /science.1062711
7. Alivisatos A.P., *Science*, 271(5251), 933-937 (1996)
8. Kr'alik M. and Biffis A., *J. Mol. Cat. A: Chemical* 177, 113-138 (2001), DOI: 10.1007/s13204-012- 0135-3
9. Baruwati B., Polshettiwar V., Varma R.S., *Tetrahedron Letters*, 50, 1215-1218 (2009) DOI:10.1039/C2GC35836K.
10. T.C. Prathna, N. Chandrasekaran, A.M. Raichur and A. Mukherje , *Colloids Surf A, Physicochem Eng Aspects*, 37 (2011), pp. 212-216. DOI:10.3390/ijms13089923
11. S. Dhuper, D. Panda and P.L. Nayak, *Nano Trends: J Nanotech App*, 13 (2) (2012), pp. 16-22. DOI:10.3923/ijp.2017.832,845

Marital Discord in The Color Purple and The Dark Holds No Terrors

Research Scholar

Prafulkumar Prakash Vaidhya
CHLR Sardar Patel Mahavidyalaya,
Chandrapur, (MH)

Supervisor

Dr. Sambhaji Warkad,
Principal, Shri Shivaji College, Rajura,
Chandrapur. (MH).

Abstract

The aim of this research article is to juxtapose the two novels as distinct cultural products. It is a comparative study of both the novels: The Color Purple (CP) and The Dark Holds No Terrors (DHNT) by Alice Walker and Shashi Deshpande respectively from the perspective of marriage concept. This research article also highlights how women characters are compelled to follow traditions of their respective societies. The importance that our society attaches to marriage is reflected in our literature and it is the prime concern of novels taken up for carrying out this research. Marriage proves to be menace in the progress and development of women characters for the study. This research paper attempts to probe the problem of marriage through the study of the protagonists- Celie in The Color Purple and Saru in 'The Dark Holds No Terrors'. The research paper also includes the marital rape in the life of these characters. The attempt has been made to prove that the women protagonists' destiny or common lot is same all over the world irrespective of their birth, caste, sect, religion, society and state.

Keywords: - Alice Walker, Shashi Deshpande, The Color Purple, The Dark Holds No Terrors, Marital Rape.

Introduction

Marriage is very significant social institution of the world which is as old as the dawn of civilization. It evolved and developed with the socio-economic progress of mankind and outgrows the basic need of satisfying physical hunger. Marriage, often considered to be the most important act or event in the life of human being, is considered to be more essential for women than men. Though marriage is important both for men and women, women do not enjoy the same freedom as her male counterpart. Even if the women select the husband of her choice, she is labeled a rebel not only by the family but also the society consisting of both men and women. So the society as a whole is to blame for usurping the freedom of women regarding marriage.

Murali Manohar in his seminal work Indian English Women's fiction: A Study of Marriage, Career and Divorce (2007) has dealt extensively with the issue of marriage with reference to modern Indian women's fiction and placed 'marriage' into three categories: " Love marriage, love-cum-arranged marriage, and arranged marriage"(180) (Manohar, 2007). These two novels

has arranged and love marriage in *The Color Purple* and *The Dark Holds No Terrors* respectively.

The Color Purple is a portrayal of African-American women's life in the twentieth century America. The present novel deals with the oppression of African-American women, not only by white people but also by black males.

Walker shows her protagonist, Celie (a black girl) as a victim of sexual, mental and physical abuse, which she has to endure under her mother's husband, a man whom Celie calls 'Pa' named Alphonso, as a child and her own husband as an adult. The horrifying account of Celie's sexual abuse is presented in the very outset and very first page of the novel when she is of just fourteen years old. Readers become aware of the male dominance very early in the novel. This can be interpreted as a commentary on the andocentric culture which condemns women to a subordinate state. Defenseless and threatened Celie cannot share her trauma with other members of her family. Her step-father also denies her the benefit of education, rapes her repeatedly and systematically shatters her self confidence. (Shahida, Chakranarayan)

Then Celie is forced to marry a man of almost her step-father's age whom Celie in her letters calls Mr-. He has already four children from his previous wife who is now dead. Mr- abuses and beats Celie, even the children ill treat her. She is completely powerless and has no voice as such. Celie is abused by her husband in an unloved marriage. She is controlled and mastered by her husband, goes through the secondary enslavement represented in being beaten, subjugated, governed mentally and physically and bartered off. Celie, calling her husband Mr_ and confirming him with "yessir" (CP 47). Throughout the novel Celie is beaten to be reminded of her own place as a woman and her husband's property in order to provide him with superior interpretation acquired by his treatment to Celie.

Celie's marriage to Mr.____ is the end of violence on the part of her father but it is a new beginning of violence on the part of her husband whom she denotes as Mr. _____. The patriarchal society gives the right to a husband that he can use his wife as he wants and he can abuse her in anyway he wishes. This is seen in Mr. _____'s "answer, cause she my wife" to his son Harpo's question why he beats Celie. (Gurpreet Kaur)

Celie is of the view that: "Mr.____ marry me to take care of his children. I marry him cause. My daddy made me. I don't love Mr.____ and he don't love me."

Celie has no control over her body and her physical environment. Victimized from an early age she is the object of perpetual abuse. (Gurpreet Kaur)

Saru's (protagonist in DHNT) childhood is also unhappy one like Celie. The only difference between them is education. Saru is highly educated and had love marriage with Manohar against the will of her traditional orthodox parents. Saru goes against her parents and run away to get married to a person of her own choice. As she always felt insecure in her parent's home, her marriage to Manu was a means of that love and security which she always had lacked in life. He was the ideal romantic hero who had come to rescue her from the insecure, loveless existence, and she was hungry for love:

I was hungry for love. Each act of sex was a triumphant assertion of our love of my being loved of my being wanted. (DHNT P.35)

Saru succeeds and emerges as a successful, well known and reputed doctor. Due to this, her marriage begins to crumble under the burden of success in her profession. Her works keeps Saru away from Manu for longer hours and she reaches home late at night for which he sulks. Her inability to procure time for herself and her family (husband and children) upsets her family life. Manu, her husband cannot tolerate people greeting her and ignoring him. He cannot express it openly but says out of irritation: "Now I am sick of this place. Let's get out of here soon". He does not love her the way he used to earlier.

His ego is hurt by her success, he feels inferior and this sense of inferiority makes him brutal in his behavior. Though he is normal by day, he turns a treacherous rapist at night and tries to assert his masculinity through sexual assaults upon Saru. Her dream of finding happiness in marriage is soon shattered. She realizes that there is no good and cordial relationship she can share with her husband. She realizes the 'love' exists in books and movies. It is a big framed in real life. She starts hating the man-woman relationship which is based on attraction and need and not love. There is no better marital relationship between Saru and her husband, Manu. Her belief in finding solution to her life in marriage is shattered. Saru has to undergo marital rape in every night. Marital rape is crime against women. Legally rape is recognized as a crime with physical aspects only, mainly the penetration of the vagina by the penis against the will of the victim. In effect, however, the real crime is the annihilation by the man of the women as a human being. (In Griffin 39)

When Saru marries, she hopes that marriage would close the painful chapter of her childhood days. She did not know that she had only moved from one prison to another – a worse one. This clearly indicates that Manu has intercourse with his wife without her wish or will. He forces her and physically abuses her. It was the case of marital rape. De Cleyre defended Harman

in a well known article, "Sexual Slavery". She refused to draw any distinction between rape outside of and within marriage: "and that is rape, where a man forces himself sexually upon a woman whether he is licensed by the marriage law to do it or not". Where people believe that marital rape is a crime, but not as serious as a rape by a stranger, there is often a belief that because the spouses are well known to each other forced intimacy within a marriage is not as traumatic an event as other forms of rape. Marital rape is difficult to define. Many wives see it as just a communication problem by a stranger, a highly traumatizing event itself, is usually a onetime occurrence. Marital rape occurs between partners that could have known each other for years and could be repeated. The wife may feel a sense of betrayal, and see the relationship coming to an end.

Saru's bitter realization is that a woman must necessarily remain a step behind her husband. Surprisingly enough, no less a person than John Ruskin holds a similar view: "A man ought to know any language or science he learns, thoroughly; while a woman ought to know the same language or science only so far as may enable nor to sympathise in her husband's pleasures and in those of his best friends.

The necessary condition for the success of the marriage is; as Saru sums up as follows.

A wife must always be a few feet behind her husband. If he is an M.A. You should be a B.A. If he is 5.4" tall you shouldn't be more than 5.3" tall. If he's earning five hundred rupees, you should never earn more than four hundred and ninety-nine rupees. That's the only rule to follow if you want a happy marriage. Don't ever try to reverse the doctor-nurse, executive-secretary, principal-teacher role. It can be traumatic, disastrous.

A woman in any society marries not just the man but also his family and subsequently losses her identity in marriage, relinquishes her freedom and sets about pleasing everybody. A woman is never regarded as an autonomous being since she has always been assigned a subordinate and relative position:

Man can think of himself without woman. She cannot think of herself without man. And she is simply what man decreases... she appears essentially to the male as a sexually being. For him she is sex – absolute sex, no less. She is defined and differentiated with reference to man and not he with reference to her; she is the incidental, the inessential as opposed to the essential. (Selden 1988: 534)

This is the picture of marginalization of women at the hands of their husband. In a patriarchal male dominated society, it is the male who shout, hurl abuses, bully, and reproach, criticize and it is the women who listen, tolerate and remain passive.

Conclusion

Kate Millett is of the opinion that marriage reduces the status of women to a mere object for decoration and a tool to be used for man's sexual gratification. This is true in the context of both the novels taken for comparative study, once a girl gets married to a man, whether it is a love marriage or an arranged one, the husband takes complete control over her. Whether the husband follows the right path or the wrong one, she has to blindly follow in his footsteps. 'Marriage subjugates and enslaves woman. It leads her to "aimless days indefinitely repeated, life that slips away gently towards death without questioning its purpose'. (De Beauvoir)

References

- Beauvoir, Simon De. The Second Sex. London: Vintage, (1997).
- Deshpande, Shashi. 2008. *A Critical Elucidation*. Ed. Amar Nath Prasad. New Delhi: Sarup Book.
- Dhanlaxmi, K. "Alice Walker's 'The Color Purple' as a Novel Of Challenge to Male Authority." *IJELR* 3.2 (April- June 2016).
- Himani Jain, Arun Kumar Mishra. "The Concept of Marriage in the Novels of Shashi Deshpande." *The Indian Journal of English Studies* XLIX (2012): 225.
- Manohar, Murali. Indian English Women's Fiction: A Study of Marriage, Career and Divorce. New Delhi: Atlantic, 2007
- N.K.Prasad. Feminism in the novels fo Shashi Deshpande. New Delhi: Atlantic, 2014.
- Sandhu, Sarabjit. The Image of Women in Novels of Shashi Deshpande. New Delhi: Prestige Books, 1991.
- Shahida, Dr Mohini Chakranarayan. Alice Walker The Color Purple: A Study. Bareilly: Prakash Book Depot, 2013.

नाला सोपारा पोस्ट बॉक्स न. 203:थर्ड जेंडरकी कथा—व्यथा

लक्ष्मेश्वरी

सहा. प्राध्यापक.

विभाग—हिन्दी

किरोड़ीमल शासकीय कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, रायगढ़

जिला रायगढ़ (छ.ग.)

सारांश

चित्रा मुद्गल बहुमुखी प्रतिभा संपन्न एक सशक्त लेखिका है। हिजड़ों पर आधारित उनका उपन्यास नाला सोपारा पोस्ट बॉक्स न. 203 पत्रात्मक शैली में लिखा गया हिजड़ों के अदम्य जिजीविषा की कथा। इस उपन्यास का नायक विनोद जन्म से लैंगिक विकलांगता का शिकार है और अपनी माँ-बा के प्रति गहरी भावनात्मक लगाव रखता है। किशोरावस्था में प्रवेश करते ही लड़कियों वाली लक्षण उत्पन्न हो जाने के कारण विनोद को हिजड़ों के साथ जाना पड़ता है। परिवार से अलग होने और विस्थापन की स्थिति में मानसिक भावनात्मक पीड़ा का अनुभव करता है। विस्थापन से शिक्षा का अधिकार छिन जाने से उसके सारे सपने टूट जाते हैं, फिर भी विनोद अपने हिजड़ा जिंदगी को सँवारने के राह पर चलते हुए लैंगिक विकृति को सामान्य मनुष्य की तरह जीवन जीने के लिए सचेत करते हुए सामाजिक संरचना में परिवर्तन की बातें करते हुए गंदी राजनीति के जाल में फँस जाता है इसका चित्रण लेखिका ने बड़ी ही संजीदगी के साथ किया है। चित्रा मुद्गल ने एक गहरी मानवीय संवेदना के साथ हिजड़ों की कथा—व्यथा को उपन्यास के मुख्य पात्र विनोद ऊर्फ विन्नी के माध्यम से उनके त्रासदपूर्ण स्थिति, समाजिक अमानवीय क्रूर व्यवहार, राजनैतिक पाखंड, आर्थिक, धार्मिक समस्या, बेरोजगारी, यौन हिंसा, शिक्षा का महत्व, उनकी संवेदनशीलता, व्यवहारि और भावनात्मक समस्याओं को लेखिका ने अत्यन्त संवेदनशीलता के साथ चित्रित करते हुए उनको मुख्यधारा में लाने और अपनी लैंगिक पहचान निर्धारण का अधिकार एवं उनको सभी अधिकार दिये जाने की अपील करते हुए उनकी कथा—व्यथा से परिचय कराती है और हिजड़ों की घर वापसी की सलाह देती है।

बीजषब्द— चित्रा मुद्गल, नाला सोपारा पोस्ट बॉक्स न. 203, हिजड़ा,

प्रस्तावना

थर्ड जेंडर, ट्रांस जेंडर, तृतीय लिंग, किन्नर आदि नामों से पहचान बनाने वाला यह समाज भारतीय समाज में सबसे उपेक्षित और तिरस्कृत समाज है। सामाजिक रूप से उपेक्षा का शिकार होने की वजह से यह समाज राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि सभी दृष्टि से पिछड़े हुए हैं। जबकि भारतीय समाज में आदिकाल से किन्नरों का अस्तित्व रहा है, उनकी क्षमता और योग्यताओं को महत्व दिया जाता रहा है। हालाँकि किन्नर समाज को लेकर विभिन्न प्रकार की किवदंतियों का सभ्य समाज में प्रचलन रहा है और आज भी किस्सागोईयाँ प्रचलित हो रही हैं।

चित्रा मुद्गल द्वारा रचित उपन्यास नाला सोपारा पोस्ट बॉक्स न. 203 पत्रात्मक शैली में लिखा गया एक ऐसा उपन्यास है जिसका केन्द्र बिन्दू समाज से उपेक्षित, पीड़ित, और हासिये में धकेल दिये गये ऐसे लोगों की कथा व्यथा है जो लैंगिक विकलांगता के शिकार हैं। लेखिका ने इस उपन्यास में किन्नर समाज की भावनात्मक और व्यवहारिक जीवन समस्याओं को अत्यंत संवेदनशीलता के साथ चित्रित किया है। इस उपन्यास में विनोद ऊर्फ विमली के माध्यम से सम्यक् समाज में चली आ रही संकीर्ण मानसिकता का विरोध किया है जो आधुनिक होने के बावजूद भी अपनी रुढ़िवादी मानसिकता की वजह से मनुष्य को मनुष्य समझने की भावना से बचती चली आ रही है। विनोद कहता है कि—“सामान्य मनुष्यों के बीच में सामान्य मनुष्य के रूप में ही पहचाने जाने की ख्वाहिश रखता हूँ।”¹ लेखिका ने इस उपन्यास में किन्नरों से जुड़ी समस्याएँ जैसे—शिक्षा की समस्या, किन्नरों के प्रति समाज के रवैये, किन्नरों की हीन भावना, और यौन समस्या आदि का सजीव चित्रण किया है।

नाला सोपारा पोस्ट बॉक्स न. 203 उपन्यास का प्रारंभ मुम्बई के एक संपन्न परिवार में जन्म लिये विनोद की कहानी है जो जन्म से लैंगिक विकृति का शिकार है जबकि उसके दो भाई सामान्य हैं। विनोद की इस शारीरिक विकृति के कारण उसकी माँ वंदना विनोद के प्रति अत्यंत सचेत, संवेदनशील और ममतामयी है। जैसे-जैसे विनोद की उम्र बढ़ती जाती है वैसे-वैसे उसे अपनी लैंगिक विकृति का भान होने लगता है और एक दिन खेलकर वापस आने के बाद वह अपनी माँ से पूछता है कि —“मेरे नुनू क्यों नहीं है बा?”² उसकी इसी प्रश्न से कथा का प्रारंभ होता है जो अन्त तक बना रहता है, और यहीं से विनोद की जीवन में द्वन्द्व की स्थिति निर्मित होने लगती है। किशोरावस्था में प्रवेश करते ही लड़कियों वाली लक्षण प्रकट होने लगते हैं और जैसे ही हिजड़ोंकी मुख्या चंपाबाई को विनोद के विषय में ज्ञात होता है वह उसके घर आकर साथ ले जाने के लिए हंगामा करते हुए कहती है आज नहीं तो कल अवश्य ही साथ ले जाऊंगी। माँ वंदना इस मुसिबत से छुटकारा पाने के उद्देश्य से अपने छोटे बेटे को सामने लाकर खड़ा कर देती है और परिवार वाले समाज की भय से विनोद के स्कूल जाने पर पाबंदी लगा देते हैं जिसका विरोध करते हुए विनोद कहता है—“पप्पा मैं घर में बैठकर नहीं पढ़ूंगा। सबके साथ पढ़ूंगा। अपनी कक्षा में बैठकर। मुझे स्कूल जाना है। मैं अपना ध्यान रखूंगा। अपनी हिफाजत खुद करूंगा। कब तक मैं अपने सहपाठियों से टेलिफोन पर होमवर्क नोट कसता रहूंगा, पापा.....मुझे छुट्टी नीहं करनी। मेरी पढ़ाई बर्बाद हो रही है। पिछड़ जाऊंगा मैं अपनी कक्षा में। पिछड़ना नहीं चाहता मैं। मैं बोर्ड टॉप करना चाहता हूँ...।”³ विनोद के पढ़ाई लिखाई में होशियार होने के बावजूद भी समाज के डर से उसकी शिक्षा पर प्रतिबंध लगा दिया जाता है और चंपाबाई जल्दी ही वापस आकर विनोद को अपने साथ ले जाती है। विनोद का बड़ा भाई कहता है—“क्या अनिष्ट किया है उसने(बिन्नी ने) हमारा। प्रकृति ने जो इसके साथ नाइंसाफी की, उसमें उस मासूम का क्या दोष।”⁴ चौदह वर्ष की आयु में अपने घर परिवार और समाज से कटकर विनोद का हिजड़ों के दुनियाँ से पूरी तरह अपरिचित और भिन्न संरचना वाले दुनियाँ में प्रवेश उसके लिए बहुत बड़ी त्रासदपूर्ण अनुभव

था, और इधर विनोद का परिवार समाज में लोक लाज की भय से उसकी मृत्यु का झूठा अफवाह फैलाकर अपने मान सम्मान इज्जत की रक्षा करने में सफल हो जाता है। लेखिका कहती है—“लिंग—पूजक समाज लिंग विहिनों को कैसे बरदाश्त करेगा? माता—पिता दोषी हैं ,मगर उससे ज्यादा दोषी है क्रूर , निष्ठुर, पाखंडी धर्म विप्लवकों की धर्मान्धता।”⁵ भारतीय समाज लिंग पूजक है और लिंग को लेकर समाज में कई धारणाएँ प्रचलित भी है कि लिंग ऊर्जा का प्रतीक है। अमानवीय—रुढ़िवादी सामाजिक मापदण्डों पर खरे न उतरने का सजा भोगता है यह किन्नर समाज । सामाजिक व्यवस्था के तहत लैंगिक विकृति के कारण अपने ही घर परिवार से बेदखल कर उसे नरकीय जीवन जीने के लिए बाध्य कर दिया जाता है—“प्रत्येक हिजड़ा अभिषेक है, अपने परिवार से बिछुड़ने के दंश से। समाज का पहला घात यहीं से उस पर पुरु होता है। अपने ही परिवार से , अपने ही लोगों द्वारा उसे अपनों से दूर कर दिया जाता है। परिवार से विस्थापन का दंश सर्वप्रथम उन्हें ही भुगतना होता है।”⁶ समाज और परिवार से ऊर्फ विमली बहिष्कृत कर दिये जाने के पश्चात भी वह भावनात्मक स्तर पर अपने परिवार को कभी नहीं भूला पाता है।

विनोद ऊर्फ विमली ऊर्फ बिन्नी घर परिवार और समाज से विस्थापित और किन्नर समाज में प्रवेश करने के बाद विभिन्न कष्टों का समना करते हुए भी वह पुरुष रूप में अपनी पहचान को कायम रखने में सफल हो कहता है—“उनके लात घुसे ,थप्पड़ , और कानों में गर्म तेल—सी टपकती किसी भी संबंध को न बख्शने वाली अश्लील गालियों के बावजूद न मैं मटक—मटक कर ताली पीटने को राजी हुआ,न सलमे सितारे वाली साड़ियाँ लपेट कर लिपिस्टिक लगा कानों में बुन्दें लटकाने को.....।”⁷ विनोद पढ़ लिखकर अपनी जिन्दगी सँवारने के राह पर चलता है और अपने जैसे जननांग दोषियों को सामान्य मनुष्य की तरह जीवन जीने के लिए प्रेरित करते हुए शिक्षा का महत्व बताते हुए पूनम से कहता है—“पढ़ाई ही हमारी मुक्ति का रास्ता है। कोई रास्ता ही नहीं छोड़ा गया है हमारे लिए.....क्योंकि विनोद शिक्षा के संवैधानिक अधिकार के बारे में जानता है—“राइट टू एजुकेशन ने पढ़ने की इच्छा रखने वालों के लिए अनेक रास्ता खोल दिया है।”⁸ बिन्नी शिक्षा के साथ ही शील का महत्व भी जानता है इस लिए वह अपनी अधूरी शिक्षा को पूर्ण कर आत्मसम्मान के साथ जीवन जीना चाहता है। वह अपनी माँ से कहता है—“कोषि में हूँ बा। उनसे छिपकर कोई बड़ा काम सीख सकूँ ताकि किसी भी रूप में उन पर निर्भर न रहूँ। अधूरी शिक्षा आड़े आ जाती है।”⁹ किन्नर समाज बाजारों ,बसों ,ट्रेनों में ताली पीट कर मांगना, वसूली करना, और पारिवारिक उत्सव एवं पर्वों पर नाच गाकर अपनी कमाई करते हैं। मांगने से नहीं देने पर अभद्रतापूर्ण व्यवहार करते हैं। विमली ऊर्फ विन्नी किन्नर समाज में रहने के बावजूद भी उस समाज को स्वीकारता नहीं है बल्कि अपने मेहनत के आधार पर आत्मविश्वास और आत्मनिर्भरता के साथ जीवन जीने की बात कहता है लैंगिक विकृति कोई बड़ी विकलांगता नहीं है अपनी मेहनत की रोटी इज्जत से कमाई जा सकती है—“अपने श्रम पर जीओ। मनोरंजन की दक्षिणा पर नहीं। हिकारत की दक्षिणा जहर है,जहर। तुम्हें बाहर करने का जहर। तुम्हें समाज से बाहर करने का जहर।”¹⁰ वह किसी कि दया पर

जीना नहीं चाहता वह चाहता है कि किन्नर समुदाय अपनी क्षमता पहचाने और अपनी क्षमता के अनुरूप कार्य कर आत्मनिर्भरता पूर्वक जीवन व्यतित करे। भारतीय समाज में एक ओर सभ्य समाज अपनी सुख सुविधा और शांति के लिए किन्नरों की आषीर्वाद के लिए ललायित रहते हैं और दूसरी तरफ अवहेलना कर हेय दृष्टि से देखते हैं और अपने यहाँ काम भी नहीं देते। यदि कोई किन्नर कार्य कर अपना रोजी रोटी कमाना चाहता है तो उसके साथ फूहड़ मजाक कर उसे कार्यस्थल पर हतोत्साहित किया जाता है। समाज में किन्नरों के प्रति व्यवहारिक, भावनात्मक, और संवेदनशीलता का अभाव है जिसकी वजह से किन्नर समुदाय अपने अस्तित्व और अस्मिता के लिए निरंतर संघर्षरत है।

किन्नर समाज जिसे हम थर्ड जेंडर के नाम से जानते हैं हालाँकि संविधान ने उन्हें संवैधानिक अधिकार दे दिया है उसके बावजूद भी हिजड़ा समुदाय अपने पहचान और जीवन के लिए संघर्षरत है। शारीरिक कमी की वजह उन्हें क्रूर असामाजिकता से जूझना पड़ रहा है। समाजिक उपेक्षा, पथभ्रष्ट हिजड़ा गुरुओं के कारण अपराध की दुनिया में प्रवेश, और सम्मानजनक अवसरों के आभाव में किन्नर समाज मर्मांतक पीड़ा, हीनभावना, और कुंठाग्रस्त होकर स्वयं को समाप्त करना चाहता है लेकिन इस उपन्यास का मुख्य पात्र विनोद पुनम की सहायता से एन. आई. टी. बेसिक कंप्यूटर प्रोग्राम का कार्स कर विधायक की कृपा से उन्हीं के दफ्तर में कार्य प्रारंभ करता है और अपनी मां से कहता है—“तनखा मेरी लगभग सात हजार रुपये होगी। काम बढ़ेगा तो तनखा भी बढ़ेगी।”¹¹ विनोद अपनी पढ़ई के साथ ही विधायक के कार्यों में भी हाथ बंटाने लगा और धीरे-धीरे विधायक के वोट की चाल में फंस जाता है और विधायक जी बड़े प्रेम से विनोद को चंडीगढ़ के स्थानीय नेताओं के माध्यम से किन्नर समुदाय को संबोधित करने के लिए प्रेरित करते हुए कहता है —“देखो, यह मुद्दा हमारे लिए शोषा भर नहीं है। साथ देंगे किन्नर हमारा तो उनके आरक्षण की मुहिम चलाएँगे। जोड़ेंगे उन्हें विकास के समान अवसरों से। शिक्षा, रोजगार, सम्पत्ति, ऋण, बूढ़ों की पेंशन, बेरोजगार युवाओं का भत्ता, लेकिन ताली एक हाथ से नहीं बजती। संगठित होना पड़ेगा। आवाज उठानी पड़ेगी। देशव्यापी आन्दोलन छेड़ना पड़ेगा। जेलें भरने होंगी, धरने देने होंगे।”¹² विनोद अपनी सरल स्वाभाव और अपने समुदाय के उत्थान हेतु सभाओं में अपनी पीड़ा, अपने सपने, और आत्मसम्मान की भावना को जागृत कर आत्मसम्मान से जीवन जीने के लिए प्रेरित करता हुआ कहता है—“मैं आप सब की ससम्मान घर वापसी चाहता हूँ। भविष्य में कोई माता-पिता लोकापवाद के भय से लिंगदोषी औलाद को दर-दर की ठोकरें खाने के लिए घूरे पर न फेंके।...पथ लीजिये यहाँ से लौटकर आप किसी लिंगदोषी नवजात बच्चे-बच्ची को, किशोर-किशोरी को, युवक-युवती को जबरन उसके माता-पिता से अलग करने का पाप नहीं करेंगे। उससे उसका घर नहीं छीनेंगे। उपहासों के लात-घूसों से उसे जलील होने की विवशता नहीं सौंपेंगे।”¹³ विनोद राजनीति के दांव-पेंज में फंस जाता है क्योंकि वह वोट बैंक की रणनीति को पूरी तरह से उलट देता है। विधायक महोदय कहते हैं कि—“क्यों विनोद, सीने पर समाज सुधारक का तमगा लटकाने का शौक चर्चा आया। राजा

राम मोहन राय बनना चाहते हो। इसलिए हमने भेजा था तम्हें चंडीगढ़। मनमानी करने? वाह! तुम तो छंटे हुए रणनीतिकार निकले। सरकार को सलाह देने लगे। पासा पलटने माहिर, आरक्षण की बात उठानी थी और तुम पाठ पढ़ने लगे किन्नरों को स्वाभिमान का।” 14 यहाँ पर राजनीति का कुत्सित स्वरूप देखने को मिलता है कि कैसे तृतीय लिंग समुदाय के लोगों के साथ छल कर उनकी संवेदना और मासूमियत को अपने स्वार्थपूर्ति हेतु पांव तले रौंदा जा रहा है। राजनीति के तहत सिर्फ वोट के लिए किन्नर समुदाय के लोगों को छद्म नाम से वोटर आई कार्ड और आधार कार्ड देकर उनकी वास्तविक पहचान छिनकर वोट डालने को प्रेरित किया जा रहा है। जिसकी वजह से किन्नर समुदाय के लोग अपनी कमाई के बचत हेतु बैंकों में अपना खाता नहीं खुलवा पा रहे हैं क्योंकि उनके पास अपनी स्वयं की कोई पहचान नहीं है। किन्नर समुदाय के प्रति राजनीति का नकारात्मक पहलु देखने को मिलता है जिसे लेखिका ने बड़े ही संजीदगी और संवेदनशीलता के साथ उकेरा है। आरक्षण के साथ किन्नर वर्ग का दुख पीड़ा और कुंठा को दूर नहीं किया जा सकता है। बल्कि किन्नर समुदाय को सारे अधिकार के साथ उसे मुख्यधारा से जोड़ने की आवश्यकता है। तभी तो किन्नर समुदाय अपना विकास कर अपनी पहचान बनाने में सक्षम हो पायेंगे।

प्रकृति के गुनाहों की सजा सभ्य समाज किन्नरों को निकृष्ट और हेय मानकर देता है जिसमें किन्नर समाज की कोई गलती नहीं है बल्कि प्रकृति उनके स्वरूपों में परिवर्तन कर एक अनुपम स्वरूप का दर्शन कराता है। समाज में पारिरिक विकलांगों को बड़ी आसानी से परिवार और समाज भाग्य को दोषी देकर अपना लेता है पर किन्नरों की स्थिति तो विकलांगों से भी बदतर है। स्त्री पुरुष दोनों का स्वरूप एक साथ धारण करके जन्म लेता है तो उसके लैंगिक विकलांगता को भाग्य का दोष समझ कर आखीर क्यों नहीं स्वीकारा जाता है बल्कि उसको अपमानित तिरस्कृत कर घर परिवार और समाज से ही बहिष्कृत कर उसके अस्तित्व और अस्मिता को पूरी तरह से नकार कर जानवरों से भी बदतर जीवन जीने के लिए विवश कर दिया जाता है। सभ्य समाज के लोग कुत्ता बिल्ली पालना अपना शान समझते हैं लेकिन किन्नरों से प्रेम के दो बोल बोलना भी गंवारा नहीं करते हैं। क्या किन्नर समाज इन कुत्तों बिल्ली से भी गय गुजरे हैं? कहा जाता है प्राणी मात्र से प्रेम करो तो क्या किन्नर प्राणी के वर्ग में नहीं आते हैं? किन्नर समाज को अवहेलनाओं का शिकार होना पड़ता है।

भारतीय समाज किन्नरों के प्रति अमानवीय दृष्टिकोण रखते हैं तभी तो विन्नी ऊर्फ विनोद का मोटा भाई सिद्धार्थ अपनी गर्भवती पत्नी का सोनोग्राफी करवाते वक्त बार-बार डॉक्टर से पूछता है कि गर्भ में पल रहे शिशु में लिंग दोष तो नहीं है और साथ ही वह अपनी मां को विनोद का तस्वीर भी हटाने के लिए मजबूर कर देता है क्योंकि वह अपने लिंगदोष युक्त भाई का स्मृति घर पर रख उसका बुरा प्रभाव गर्भवती पत्नी पर पड़ने नहीं देना चाहता। जो सामाजिक और धार्मिक रूप से लिंग प्रधान हो, गालियां भी लिंग के आधार पर दी जाती हो वह समाज लिंग विहीन को कैसे स्वीकार कर सकता है। लैंगिक विकृति के शिकार होने के बावजूद भी हिजड़ा समाज यौन शोषण का भी शिकार होता है लेकिन पुलिस प्रशासन

भी हिजड़ों के साथ होने वाले यौन शोषण मामलों पर रुची नहीं लेता है। किन्नरों के साथ अनाचार होने के पश्चात् भी इन्हें ही दोषी करार देकर लॉकप में डाल दिया जाता है। “पुलिस के लिए सही वही होते हैं जो पर्दे वाले घरों में रहते हैं, उनके घर को बेपर्दा करने की जरूरत कोई कैसे कर सकता है।”¹⁵ हिजड़ों के प्रति पुलिस का यह व्यवहार दोषपूर्ण है। विधायक जी अपने भांजा बिल्लू के जन्त दिवस के अवसर पर फार्म हाऊस में पार्टी रखता है और नृत्य समाप्त होने के बाद पूनम कपड़ा बदलने चली जाती है तभी चरित्रहीन बिल्लू अपने दोस्तों के साथ थर्ड जेंडर का शारीरिक संरचना देखने की उत्सुकता में पूनम के साथ जबरदस्ती कर उसके कमरे में घुसकर कहता है—“कपड़े वे बदल देंगे उसके। बस! वह उनकी एक दिली ख्वाहिश पूरी कर दे। हिजड़ों का गुप्तांग नहीं देखा है उन्होंने दो ने झटके से उसका चूड़ीदार खींच..... दो ने टांगों को उठाकर चीरने वाले अंदाज में फैला दिया। धत्त साआला.... इसके तो एक छेद भर है।”¹⁶ पूनम को अपने हवस का शिकार बना उसका बलात्कार कर जिंदगी और मौत के बीच जूझने के लिए अस्पताल में भर्ती का छोड़ दिया जाता है—“रात डेढ़ बजे के करीब नाजुक हालत में पूनम को विधायक जी ने यहाँ दाखिल करवाया ग्यारह बजे उसका ऑपरेशन है..... सफेद चादर से ढकी हुई एसकी निकम्प छरहरी देह निष्प्राण होने का भ्रम पैदा कर रही थी।”¹⁷ परिवार और समाज की उत्पीड़न के शिकार हिजड़ा समुदाय जन्मजात होते हैं लेकिन देश के नागरिक को समान सुरक्षा देने वाला पुलिस भी इनके साथ बर्बरतापूर्ण व्यवहार करता है। हिजड़ों के साथ होने वाली यौन हिंसा, बलात्कार दिन प्रतिदिन बढ़ती ही जा रही है। पारिवारिक और सामाजिक रूप से जब तक हिजड़ों को अधिकार नहीं दिया जायेगा तब तक उनका विकास नहीं हो पायेगा।

निष्कर्ष –

भारतीय समाज में हिजड़ों की स्थिति बद् से बद्तर है। अपर्याप्त शारीरिक विकास के कारण लैंगिक दृष्टि से ये स्त्री और पुरुष के वर्ग में सम्मिलित नहीं हो पाते हैं और इसी अपनी अस्पष्ट लैंगिक पहचान के कारण समाज में शोषण और अवहेलना का शिकार होते रहे हैं। समाज में इनके प्रति जो भी नकारात्मक धारणाएं, मान्यताएं और भय की भावना आदि के पीछे समाज का नियम कानून मुख्य भूमिका अदा करता है। नाला सोपारा उपन्यास में लेखिका ने मानवतावादी दृष्टिकोण से हिजड़ा होने की पीड़ा को अभिव्यक्त करते हुए लिंग विकृति को असामान्य जननांग विकृति के रूप में देखने की बात कहती है कि किन्नर भी आम इन्सान की तरह ही है। किन्नरों के साथ होने वाली पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक और यौन शोषण आदि प्रकार के शोषण का सजीव और यथार्थ चित्रण कर लेखिका ने विनोद के माध्यम से कहती है—“कृप्या लिंग दोषी व्यक्तियों के कांडिषन आचरण और हाव-भावों को सुखी न बना, उसे मानवीय परिप्रेक्ष्य में सहानुभूतिपूर्वक उनके तिरस्कृत जीवन की चुनौतियों को समझने की कोशिश करें। महसूस करें उनकी पीड़ा को, यातना को, संवेदनशील हृदय की अपेक्षाओं को।”¹⁸ किन्नर समाज की पीड़ा व्यथा को अत्यंत गहराई के साथ व्यक्त कर पाठक को सोचने के लिए विवश कर दिया है। हालांकि वर्तमान समय में

किन्नरों की दषा और दिषा में सुधार लाने के लिए संवैधानिक प्रावधान किये हैं उसके बावजूद भी समाज में चली आ रही परम्परागत सोच का त्यागकर वैचारिक परिवर्तन लाने और संवेदनशील बनने और सामाजिक प्रतिबंध हटाने की जरूरत है तभी हिजड़ा समुदाय अपना वास्तविक विकास करने में सक्षम हो पायेगा।

संदर्भ-ग्रन्थ

- 1 चित्रा मुद्गल, पोस्ट बाक्स न. 203, सामयिक प्रकाशन दरियागंज, नई दिल्ली संस्काण:2017, पृ. सं. 113
- 2 वही पृ. सं. 13
- 3 वही पृ. सं. 15
- 4 वही पृ. सं. 24
- 5 वही पृ. सं. 153
- 6 महेन्द्र भीष्म , किन्नर कथा पृ. सं. 41-42
- 7 चित्रा मुद्गल , पोस्ट बॉक्स नं. 203 , पृ. सं. 09
- 10 वही पृ. सं . 50
- 11 वही पृ. सं. 46
- 12 वही पृ. सं. 153
- 13 वही पृ. सं. 186
- 14 वही पृ. सं. 189
- 15 वही पृ. सं. 51
- 16 वही पृ. सं. 204
- 17 वही पृ. सं. 200
- 18 वही पृ. सं. 184

Sons and Lovers: Contextualizing Ecology

Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan

Department of English, Shri Shivaji College,
Parbhani Cell phone no. 9284565686

Email: myconfidence1000@gmail.com

Abstract:-This Research Article is an attempt to explore the significant role of natural world and its application to reveal different dimensions of human personality in D. H. Lawrence's *Sons and Lovers*, a novel dealing with different forms of tensed human relationships and how the natural world becomes one of the characters in the novel. The novelist has very brilliantly used natural objects dead or alive to peep into the mind of characters in the novel. D. H. Lawrence is really very perfect at using natural world to depict spiritual, psychological, intellectual, creative, destructive, violent aspects of man and woman in the novel. His interest in natural world is mind-blowing one may be highly surprised to know his profound knowledge about natural world and their symbolic signification. So, one falls in love with his beautiful, enchanting and mystical description of natural world in his works. Nature reveals unconscious mind of characters. When language fails to portray complex, complicated and contentious human behavior and working of human mind, natural objects play an important role to comprehend human psychology.

Keywords: Nature, symbolism, human mind, unconscious world, violent aspects, mystical, spiritual aspects...

Introduction:-

Ecological imbalance has been causing hazardous disasters resulting in irreparable damages. So called burning issues on the planet such as Racism, Caste, Politics of color culture and gender and many other socio-cultural, a political religious and economical can be discussed and solution could be sought to tackle them, but this is possible when we're alive. It is a fact that ecological imbalance has already threatened the very existence of human civilization, so we have to pay a serious and sincere attention to the problem of ecological imbalance and find out certain possible ways to reduce the intensity of this danger, so we must adopt all possible channels to communicate the message that human existence can't be imagined without Nature in its natural form. A Nature is the most powerful and mysterious force of the universe and man is the product of Nature. Therefore, in all religious and holy books the protection and preservation of Nature and Natural sources have been advocated, and literature is not at all an exception to this.

Nature controls all the living, non-living, human non-human things. None is there out of the domination of Nature. Nature is the source of life, satisfaction and peace of mind. It inspires and motivates man. Nature has always been an unending source of creative force for artists for their landmark creations. Nature enhances the power of imaginations of the creative artist. It is since the inception of literature Nature has been an indispensable element of creative writing.

It is the matter of fact, that there has not been a single page of any literary text where the reader does not find the depiction of Nature. If you remove Nature from literature, it will be soulless. There has been the closest and deepest kind of relationship between Nature and literature. Many creative writers have personified it by giving different human qualities and activities. So, nature has always been an indispensable part and parcel of literature. D. H.

Lawrence's *Sons and Lovers*, a novel dealing with different forms of tensed human relationships and how the natural world becomes one of the characters in the novel. The novelist has very brilliantly used natural objects dead or alive to peep into the mind of characters in the novel. D. H. Lawrence is really very perfect at using natural world to depict spiritual, psychological, intellectual, creative, destructive, violent aspects of man and woman in the novel. His interest in natural world is mind-blowing one may be highly surprised to know his profound knowledge about natural world and their symbolic signification. So, one falls in love with his beautiful, enchanting and mystical description of natural world in his works. . R.K. Sinha remarks:

Nature is thoroughly alive in his novels Trees, plants, Flowers; Rivers all attract his attention again and again. In every description of natural object there is a novel of its own (R.K. Sinha, 1985: 227).

Nature reveals unconscious mind of characters. When language fails to portray complex, complicated and contentious human behavior and working of human mind, natural objects play an important role to comprehend human psychology, and almost all the great poets, novelists, playwrights etc. from all over the world and in all languages seem to have used natural world in their literary works, perhaps to show the inherent deep rooted relationship of human beings and nature and how human existence is impossible to imagine without nature. D.H. Lawrence is one of the most creative, mysterious and humanitarian modern novelists. He has made greater use of Nature in his novels and poetry. In this regard Dr.Tajindar Singh observes:

Man – Cosmos relationship according to Lawrence in one of the totalities of human relationships which determine the deeper quality of human life. Lawrence is form forging again man's true relationship with the cosmos of which the sun and the moon are living organs (T. Singh 1984:64)

The genius of D.H. Lawrence has never been questioned. One thing is certain about Lawrence that it is impossible to remain indifferent to him. He considers the function of art is to reveal the relationship between man and his universe at the living moment. One can guess the predominant interest of Lawrence in Nature when Jessie Chambers points out: **He aimed to enter into other lives and not only human lives. With wild things, flowers and birds, a rabbit in a snare, the speckled eggs in a hole in the ground, he was in primal sympathy (Lawrence, D.H.: 1915-298).** He turns his back to industrialization even as a child and enters the natural world of horses and wild flowers always aware as he walked over the surface of England's green and pleasant land. So he is an enemy of industrialization and mechanization of human life. He criticizes the highly industrialized countries in the world, which have lost their contact with Nature. Lawrence believes that good life is the life in accordance with Nature. He thinks that man has separated himself from Nature so he must connect himself with nature. He is so opposed to modern society with its technology and its greed; he praises the delight of being in the lap of Nature. Lawrence also warns the modern man to abandon his conquest of Nature if he is to become accessible to the divine energies in the universe. Stupidity of war made him generally bitter against human beings. According to him the materialism of the present civilization deprives of man from his proper self-realization and binds him to the deathly purpose of economic gain. The evils of modern society have killed man's natural feelings and

made him an artificial creature. He thinks that man is more satisfied in the lap of Nature rather than in the well maintained drawing room. Objects of Nature obtain symbolic significance in Lawrence's work. Water, a symbol of life, the imagery of sea stands for aloofness, self-sufficient and careless of the rest. Art to D.H. Lawrence is necessarily a criticism of life. His treatment of Nature is highly symbolical. Nature assists to understand, deeper, mysterious hidden and abstract ideas of the characters. He unfolds psychological, spiritual, and philosophical aspects of his characters. Harry T. Moore observes:

Lawrence was interested in Botany, of which he had pronounced aptitude from his earliest childhood, he had been fascinated by the flowers that grow in the field outside Eastwood, therefore flowers, figure importantly through all of Lawrence's work. (Moore 1969:27)

It indicates that Lawrence had an immense interest in the world of Nature. W.H. Auden Points Out:

Whenever in his writings he forgets about men and women with proper names, he describes them comparing to stones, waters, forests, animals and flowers. (Auden 1960:137)

Sons and Lovers:

His treatment of Nature in **Sons and Lovers** provides beautiful description of Nature which give the reader pure pleasure and deeper understanding of Nature and its dynamics. This novel is rich in beautiful passages describing the beauty of Nature. The novel thus presents a striking contrast between the fast rising ugliness of industrialized. England and the beauty and freshness of the old England undertaking process of rapid decay. Walter says:

Lawrence captures in the novel. The moment of life itself both in men and women in the physical world of nature, it is this "Moment of life itself" that makes sons and lovers the undeniably great book that. It is charged in the burden. Of life weighed down, like all Lawrence's best writings, with the pressure of living things, trees, flowers, animals, men and women. (Walter 1963:372)

The plot of the novel shows that the relationship of Mr. Morel and his wife is highly tensed. Mr. Morel is a miner who is irresponsible as a husband. Mrs. Morel is disappointed. She is extremely disturbed due to her disappointment in her marriage; hence she tries to console herself in the company of Nature. Whenever she is depressed and feels suffocated within the high walls of her house, comes in close contact of nature looking and touching and feeling soothing and quietening effect of various flowers. The odor of flowers comforts her and she finds some compensation in the beauty of Nature. Lawrence considers Nature as psychiatrist who cures the illness of human beings as well as the source of hope and happiness Lawrence writes:**The front garden was a small square with a private hedge. There she stood, trying to soothe herself and the fading beautiful evening. (Lawrence 1913:13).**Nature is described as a source of life, hope and optimism. The fragrance of the flower enhances the very hope of life in Mrs. Morel. She gets some inner strength to fight against the odds of life in the company of Nature. The protagonist Paul Morel is a lover of Nature. It brings him inner satisfaction. In the chapter **Land and Girl Love** shows his intense enjoyment of the world of leaves and flowers. The following water,

shafts, the moon and the sun, all have an over powering effect on him. The Female protagonist Miriam is also a great lover of natural world. Lawrence states:

So her friend, her companion, Her lover was Nature, She saw the sun declining woaly. In the dusky, cold hedge rows were some red leaves. He lingered to gather them, tenderly passionately. The love in her fingertips caressed the leaves the passion in her heart came to a glow upon the leaves. (Lawrence 1913:205)

One may notice that D.H. Lawrence explains the positive effect of Natural world on Human beings. He seems to appeals the humanity to love Nature and be happy in the world which is rather complex and chaotic. Both Paul and Miriam become happy and fresh whenever they come in the contact of Nature. This also indicates that Lawrence was a great worshiper of Nature. They get heavenly pleasure in Natural World. In one such incident Miriam happens to be in the company of beautiful flowers and she enjoys religious ecstasy:

Miriam followed, breathing the fragrance. To her, flowers appeared with such strength she felt she must make them part of herself. When she bent and breathed a flower, it was as she and the flower loved each other (Lawrence 1913: 214).

The world of Nature in Lawrence fiction seems to be a doctor who provides a sense of being healthy and happy. As the characters in the fiction are form and depress due to the competition of human relationships but they are in the world of Nature. To Lawrence, Nature nourishes and makes life rather vibrant on the other hand industrialized world rob your natural instincts and you become a mechanical being without any force and spirit. Lawrence makes uses of several images from the world of Nature to describe the mental state of characters, such as Moss, Sun, Rivers, flowers and all these source of life form the characters. What man can't get from other human beings may get greater from nature. D. H. Lawrence makes use of different nature's objects such as the sun, the moon, birds, water, trees, meadows, with which the characters in the novel commune and feel the healing touch of nature.

Conclusion:-

Thus, the characters in Son and Lovers commerce with flowers meadows moonlight and the sun and express their emotion. Their close contact with Nature results in complete sheer happiness that they forget all their excruciating pairs. Literature is the byproduct of nature hence one cannot imagine the very existence of both human beings and literature without nature. It has been the tradition of the literary artists to make use of natural world in their creative endeavors to disclose hidden, unknown and inexplicable aspects of human mind and behavior. A creative artist is also a product of his natural surroundings. Man and woman are nurtured and shaped by the forces of nature. Day by day, the environmental hazards are increasing rapidly hence, the entire ecological condition is under the shadow of danger. So, awareness regarding ecology has become obligatory. Literature and literary criticism can also contribute to enhance the tendency to appreciate the natural world. After all man's existence cannot be imagined without nature. As literature has been playing a vital role to address various social, political, economic, psychological and cultural issues and trying to discuss possible solutions over them, in the same way literary works can also discourse the issue of ecological on the other hand it has already incorporated the ecological issues in it itself and created awareness in this regard.

Reference:-

1. Sinha, R.K. 1985. **Literary Influences on D.H. Lawrence**. Delhi Chanakya Publications.
2. Dr.Singh, Tajinder. 1984. **The literary Criticism of D.H. Lawrence**. Sterling Publishers. New Delhi.
3. Lawrence, D. H. 1981. **Sons and Lovers**, Penguin Books.
4. Moore, Harry T. 1969. **The Life and Works of D. H. Lawrence**. London: Allen and Unwin.
5. Auden, W. H. 1960. **Some Notes on D.H. Lawrence**. New York: The Macmillan Company.
6. Allen, Walter. 1963. **The English Novel**. London: Penguin Books.
7. Lawrence, D. H. 1981. **Sons and Lovers**. Penguin Books.
8. Ibid
9. Ibid

ભારત- અમેરિકા આ વીંધોર

प्रा. डॉ. धुमाळे धोंडिराम माजी.

राज्यशास्त्र विभा । प्रमु ।

शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर अनंतपाळ

ता. शिरुर अनंतपाळ जि. लातूर

भारताचे आ वी धोर । सुरुवातीपासूनच ते आज पर्यंत आ वी परमा णू शक्तीचा प्रयो । शांतता निर्मा । र याच्या उद्देशाने राबवलेला आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ज ामध्ये शांतीदूत म्ह णून ाम ेले आहे. ज ात शांतता असल्याशिवाय े । त्याही देशाचा वि ास हो ार नाही ही त्यांची भूमि । महत्वाची होती. 1945 ला संसदेमध्ये बोलताना त्यांनी असे म्हटले ी, अ णुचाच या घे े मानवतेच्या विरोधी ए णुन्हा आहे त्यामुळे अशा अ णुचाच या घे यास परवान गी दिली जा ार नाही. यामुळे ज ामध्ये शस्त्रास्त्र स्पर्धेला चालना मिळेल.

भारताचे आवि धोर । बहुते रून अस्पष्ट राहीले आहे. भारत सर ारच्या विविध स्पष्टी र ावरून ांही अभ्यास ांनी भारताच्या आवि धोर ांविषयी विसं ात लि ा ा ले आहे. भारताने आवि धोर ाचा चां ाल्यासाठीच उपयो ा ल्याचा दिसून येतो. भारताचे आवि धोर ा शांततामय स्वरूपाचे आहे. आवि धोर ाच्या माध्यमातून वि ास सुर ा निश्चित रून ँ । विशाल ज ाची स्थापना रायची आहे ते ज ा शांततेवर आधारित असेल.

भारताने स्वातंत्र्यापासून ते आजपर्यंत परमातू बॉम्ब बनवि याच्या गोष्टी ेल्या आहेत. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वााली सरार अस्तित्वात आले. त्या सर्वांनी आ वी धोरार ठरवित असताना युद्ध, शस्त्र, स्पर्धा, अाामार अशा घटनांचा विरोध रून शस्त्रनियंत्रार निःशस्त्री रार शांतता, विास आर्थी व वैज्ञानि विासासाठी आ वी धोरारांचा परस्ार ेला.

पंतप्रधान पंडित नेहरूंचे यु। संपल्यानंतर मात्र भारताच्या आ वी धोर ात परिवर्तन होत ळेले. पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजीने भावी सर ारला शस्त्रास्त्रे न बनवि याच्या बचावापासून मुक्त ळेले. त्यांच्या मते धोर ळे नेहमी ए ा प्र ारचे असत नाही धोर ात ातिशीलता , परिवर्तनशिलता असली पाहिले. थोडक्यात शास्त्रीजीने आपल्या आ वी धोर ात परिवर्तन ळेले.

शास्त्रीजीनंतर पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधीने 'वळ सुर' या व्यवस्थेला अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले नाही तर परमाणू नीती गुले ठेव याचा विचार 'ला आणि 1974 ला अस्फोटक अचाच या घेवन भारताच्या आवी धोराला एनवी दिशा दिली.

4 ऑक्टोबर 1977 ला भारताचे परराष्ट्र मंत्री अटल बिहारी वाजपेयी यांनी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महासभेत घोषणा केली की, भारत परमाणू शास्त्र प्राप्त करे व त्याचा विकास करे याचा भारत विरोधी आहे. परंतु याच जनता सरकारच्या तालंडात ही एन.पी.टी. परमाणु अप्रसार संधीवर हस्तांतरण झाले होते.

जनता सर रच्या तल ाडात आ वी धोर ात परिवर्तन झाले. पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी भारताने परमा ू देश बनव यास विरोधी ेला.

भारताने N.P.T. परमा ा संधीला विरोध ेला र ा या संधीत असे ाही निश्चित ेले नाही. चीनच्या परमा ा शक्तीने भारताची सर ा निश्चित र यात आली नाही तसेच याचा अर्थ असा होता ी, भारत परमा ा संशोधनाचा वापर शांती निर्मा ा र याचा

प्रयत्न रत नाही आणि म्हणून भारताने या संधीवर स्वागरी लेली नाही. यामुळे भारत - अमेरिका दोन्ही देशांच्या संबंधात तणाव निर्माण झाला.

जून 1996 मध्ये भारताने जिनेव्हा येथील निःशस्त्रीकरण संमेलनात सी.टी.बी.टी.वर हस्ताक्षर करायला विरोध केला. भारत - अमेरिका संबंधातील विवादाचा हा एक मुद्दा मानला जातो. आजही दोन्ही देशातील संबंधात या आविधोरणासंबंधी वाद विवाद आहेत. भारताने या संधीतील अनेक दोष स्पष्ट केले, सी.टी.बी.टी. संधी भेदभावपूर्ण आहे. केवळ या संधीत परमाणु शक्ति संपन्न राष्ट्रांच्या हितातच विचार करायला आला आहे. जातीपातळीवर शस्त्रांत्राची भिषाता जाणवू लागली. 1945 नंतर अमेरिकेच्या एड्विंशहीला रशियाने दिलेले अहवान आणि नंतरच्या काळात तूल्यबळ रशिया, चीनसारखे राष्ट्र जेव्हा अवस्त्र संपन्न झाली तेव्हा अमेरिकेने जाति शांततेचे अहवान करून निशस्त्रीकरण करायला प्रस्ताव मांडला.

सप्टेंबर 1996 मध्ये सी.टी.बी.टी. हा प्रस्ताव संयुक्त राष्ट्रसंघटनेत मांडायला आला. 158 विरुद्ध 3 मतानी ही संधी स्वीकृत करायला पाच राज्ये रोहजर राहिले.

1. सी.टी.बी.टी. करामध्ये झुंते माप देयत आले.
2. अमेरिके स्वतःच्या सोयीच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अर्थ लावत आहे हे स्पष्ट झाले.
3. या करारातील अनेक लमे अनेक राष्ट्रांना घात आहेत.
4. जाला शस्त्रास्त्रापासून मुक्त करायला सल्ला अमेरिकेने दिला स्वतः मात्र शस्त्रास्त्र सज्जतेच्या दृष्टीने वाटचाल करित आहे.
5. या करामध्ये चार बड्या राष्ट्रांनी भारत, पाकिस्तान, फ्रान्स चीन या राष्ट्रांनी सध्या केल्या नाहीत.
6. पाच बड्या राष्ट्रांची शस्त्रास्त्रे काय करार? ती शी नष्ट करार याबाबत कोतीच योजना सांगितली नाही.
7. या करामुळे अशुक्ती सशोधनावर बंदी घालायला आली आहे.
8. या करानुसार प्रयोगशाळा संशोधनांना परवानगी देयत आलेली आहे.
9. या करामध्ये मोठ्या देशांच्या हिताचा विचार करायला आलेला आहे.
10. अशुक्तीचा उपयोग शांततेसाठी करारान्या देशावर बंदी घालायला आली आहे.
11. सध्या असलेल्या शस्त्रास्त्रावर बंदी घालायला आलेली नाही.

या करारानुसार असे स्पष्ट होते की अमेरिके शस्त्रास्त्रांच्या बाबतीत हुमंमशाहीचे धोरण अवलंबत आहेत. स्वतःमात्र शस्त्रास्त्र मोठ्या प्रमाणात निर्माण करून जाणमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण करित आहे. लहान राष्ट्रांवर दबाव टाकून शस्त्रास्त्र निर्मिती करायला त्यांच्यावर बंदी घालत आहे. त्याचबरोबर भारताने 1996 मध्ये पहिल्यांदाच स्पष्ट केले की परमाणु मुद्दा भारताच्या सुरक्षेी जोडला आहे. यामुळे भारताने हे प्रारूप स्वीकारले आहे.

भारतीयांस आविधोरणात सुरुवातीपासून मोहन आविधोरणाचे काही वैशिष्ट्ये स्पष्ट दिसू येतात. भारत केवळ परमाणु अप्रसार संधीचा नसून इतर सर्व प्रकारच्या भेदभावपूर्ण संधीचा विरोध करतो आहे.

1998 मध्ये पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वात आमूलाग्र बदल झाल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय सुरक्षा, जातीतील परमाणु राष्ट्रांच्या एड्विंशर निती, भारताचे शेजारी चीन आणि पाकिस्तान यांच्या पासून सुरक्षात ठेव यासाठी व तसेच भारताचे मे 1998 ला जे अस्फोट केले ते अनेक विस्ववैज्ञानिक विस्वसाध्य करयासाठी अजुचाच कोपोर येथे लेली.

भारताद्वारे आपल्या परमाणु सिध्दांताचे ही विशिष्ट सिध्दांत स्पष्ट केले आहे. ते गालीलप्रमाणे आहे. भारत नेहमी तंत्रज्ञान प्रदर्शनाने निश्चित बदल करायची क्षमता ठेवत असतो. भारताच्या क्षमतेच्या प्रयोगात परंपरागत शस्त्रास्त्रविरोधी भूमिती घेऊन नाही देशाच्या सीमेवर शस्त्रास्त्र ठेवता येऊ शकते. भारत प्रथम धीव आपल्या शस्त्रास्त्राचा वापर करू शकत नाही. भारतावर इतर देशांनी परमाणु हल्ले केले तर सुरक्षा तसेसाठी नंतर त्याला प्रत्युत्तर दिले जाईल. आजही भारत निःशस्त्री राई, परमाणु अप्रसार शस्त्र नियंत्रण, शांतता, सहअस्तित्व यांचे समर्थन करणारा देश आहे.

अशा प्रकारे भारत आजही परमाणु शक्ती वाढविण्यासाठी याचा वापर करू शकत नाही. तर या उलट भारत आजही निःशस्त्री राई, परमाणु अप्रसार शस्त्र नियंत्रण शांतता सहअस्तित्व यांचे समर्थन करणारा देश आहे.

अमेरिकेचे आविष्कार पूर्वीपासून टूटनीतीचे वातावरण स्वरूपाचे राहिले आहे. अमेरिकेच्या आविष्काराचा मुख्य उद्देश शस्त्रास्त्राची निर्मिती करून संपूर्ण युरोप आणि पश्चिमात्य देशावर आपला प्रभाव निर्माण करणे व आपल्या देशाचा आर्थिक विकास करणे, पूर्व सौंद्यामध्ये विरोध करून अमेरिकेने प्रचंड प्रमाणात शस्त्रास्त्रे निर्माण केलेली दिसून येतात. जगात सर्वात अगोदर अणुबॉम्ब निर्माण करायचा प्रयोग अमेरिकेने केला. त्या अणुबॉम्बचा वापरही जगात प्रथम अमेरिकेने केला यावरून असे लक्षात येते की अमेरिकेचे परराष्ट्र धोरण व आविष्कारांची तीव्रता त्या दर्जाचे आहे हे समजून येते. N.P.T. व C.T.B.T च्या संबंधात अमेरिकेचे धोरण भेदभावपूर्ण स्वरूपाचे आहे तर अमेरिकेला शस्त्रास्त्र संपन्न देश समजते. या वरील दोन्हीही कारावर स्वतःच्या धोरणानुसार नियम व अटी लावून यात आल्या आहेत. म्हणजे अमेरिकेचे ही हुद्द मशाही जगातील विविध देशावर प्रस्थापित होत आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगात दोन ठाट अस्तित्वात आले. 1. अमेरिकेला व 2. सोवियत रशिया या दोन देशांमध्ये शस्त्रास्त्राची फार मोठी स्पर्धा सुरू झाली. आविष्कार शस्त्रास्त्र स्पर्धात्मक ठेवून याचा प्रयत्न अमेरिकेने केला. सतत अणुबॉम्ब व हायड्रोजन बॉम्ब यांचे अणु परीक्षण करून जगाला हे दाखवून दिले की आम्ही जगामध्ये सामर्थ्यशाली आहोत.

संदर्भसूची :

1. जैन बी.एम.- प्रमुख देशांची विदेश नीतियाँ, राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी जयपूर 2000 पृ. 365
2. फिक्ता 1 पृ. 366
3. सिंह पद्म, भारत की परमाणु नीती और भारत-अमेरिका संबंध, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस दिल्ली, 2014 पृ. 36
4. दि. हिंदू (नई दिल्ली) 27 ऑगस्ट 1996 पृ. 6
5. टाइम्स ऑफ इंडिया, 12 मे 1998, पृ. 8

मानवी हक्कांच्या रक्षणामध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची भूमिका

डॉ. पी.एस.लोखंडे

राज्यशास्त्र विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.

प्रस्तावना :

जगाच्या इतिहासामध्ये २० वे शतक हे संमिश्र अशा प्रकारचे शतक राहिले आहे. कारण, या शतकामध्ये जगाने प्रचंड विकास केला आहे. विशेषतः वैज्ञानिक क्षेत्रामध्ये विलक्षण प्रगती झाली, परंतु याच शतकामध्ये जगाने दोन भिषन अशी महायुद्धे सुद्धा अनुभवली. इ.स. १९१४ ते १९१८ या दरम्यान पहिले व इ.स. १९३९ ते १९४५ दरम्यान दुसरे महायुद्ध झाले. या युद्धामध्ये लाखो सैनिक व सामान्य नागरीक मारले गेले, अनेकांना कायमचे अपंगत्व प्राप्त झाले. अनेकांनी आपले संपूर्ण कुटूंब गमावले. त्याच बरोबर ६ ऑगस्ट व ९ आगस्ट १९४५ रोजी अनुक्रमे हिरोशिमा व नागासाकी या दोन जपानमधील शहरावर अमेरिकेने अणुबॉम्बचा प्रयोग केला व संपूर्ण जगाला अणुबॉम्बच्या भिषणतेची जाणीव झाली. त्या नंतर जगातील सर्व प्रमुख राष्ट्रांनी एकत्र येवून 'संयुक्त राष्ट्र संघाची' UNO स्थापना केली.

पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धामध्ये प्रचंड प्रमाणामध्ये जिवित व वित्तीय हानी झाल्यामुळे कोणत्याही परिस्थितीमध्ये तिसरे महायुद्ध जगाला परवडणार नाही यावर सर्वांचे एकमत झाले. जगामध्ये कायम शांतता व सुव्यवस्था राहावी सर्व वाद चर्चेच्या माध्यमातून सोडविले जावेत व सर्वात महत्वाचे म्हणजे प्रत्येक नागरीकांच्या मानवी अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी सर्व प्रमुख राष्ट्रांनी एकत्र येवून २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना केली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर UNO च्या स्थापनेसाठी हालचाली सुरु झाल्या. अमेरिकेतील सॅनफ्रॅन्सीस्को येथे एक अधिवेशन बोलावण्यात आले होते. त्यासाठी भारताला देखील निमंत्रण देण्यात आले होते. त्यावेळी भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले नव्हते परंतु, UNO चे सर्व उद्दिष्टे व ध्येय भारताला मान्य होती. जगामध्ये शांतता व सुव्यवस्था टिकविण्यासोबतच जगाच्या उत्कर्ष करणे हे UNO ने आपले ध्येय निश्चित केले होते.

संयुक्त राष्ट्र संघाची भूमिका (UNO) :-

संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना झाल्यानंतर सुरुवातीला सदस्य संख्या वाढविण्यावर भर देण्यात आला. UNO ची मुख्य भूमिका ही मानवाच्या नैसर्गिक हक्कांचे रक्षण करणे ही होती. मानवी हक्कांचे

महत्व लक्षात घेवून १० डिसेंबर १९४८ रोजी UNO कडून 'मानवी हक्कांचा जाहिरनामा' प्रसिध्द करण्यात आला, मानवी हक्काची व्याख्या करण्यात आली, मानवी हक्क म्हणजे काय ? याचे स्पष्टीकरण करण्यात आले. व्यक्तीच्या मानवी हक्काची यादीच प्रसिध्द करण्यात आली. या सर्व हक्कांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी ही संबंधीत देशाच्या सरकारवर देण्यात आली. जवळपास ३० प्रकारचे मानवी हक्क सांगण्यात आले. व्यक्तीला जर हे हक्क प्राप्त झाले नाही तर व्यक्ती कदापीही आपला सर्वांगीन विकास करू शकणार नाही हे स्पष्ट करण्यात आले, तेव्हापासून १० डिसेंबर हा संपूर्ण जगामध्ये 'मानवी हक्क' दिन म्हणून पाळण्यात येतो.

दुर्दैवाने इ.स. १९४५ नंतर जगामध्ये अनेक ठिकाणी मानवी हक्कांचे उल्लंघन करण्यात आले. मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्यानंतर तातडीने UNO त्याची दखल घेते. उदा. इ.स. १९५० मध्ये उत्तर कोरियाने दक्षीण कोरियावर आक्रमण केले. यामध्ये अनेक निष्पाप लोकांचा बळी गेला व मोठ्या प्रमाणावर वित्तीय हानी देखील झाली, याची दखल तातडीने UNO कडून घेण्यात आली. उत्तर कोरीया या राष्ट्रास 'आक्रमक राष्ट्र' म्हणून घोषित करण्यात आले. उत्तर कोरीयाने UNO च्या आदेशाकडे दुर्लक्ष केले. त्यानंतर मात्र UNO कडून उत्तर कोरिया विरुद्ध सामुहिक लष्करी कार्यवाही करण्यात आली. परिणामतः उत्तर कोरियाला माघार घ्यावी लागली. इ.स. १९६० मध्ये बेल्जीयम सारख्या देशाने कांगो या देशाच्या अंतर्गत राज्यकारभारामध्ये हस्तक्षेप केला. वास्तविक पाहता इ.स. १९४५ मध्ये साम्राज्यवादाचा अंत झाल्यामुळे कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत कारभारामध्ये हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार कोणालाही नाही. त्यामुळेच संयुक्त राष्ट्र संघाने 'बेल्जीयम' या राष्ट्राला दोषी ठरवत लष्करी कारवाई केली. 'कांगो' या देशाला न्याय मिळवून देण्याच्या उद्देशानेच UNO ने ही कारवाई केली होती. अर्थात UNO कडे स्वतःचे सैन्य नाही, तर सदस्य देशाच्या सैन्याच्या मदतीनेच ही कारवाई करण्यात येते.

आफ्रिका खंडातील अनेक देशामध्ये वर्णभेद पाळण्यात येत होता. विशेषतः दक्षीण आफ्रिका या देशामध्ये वर्णभेदाचे समर्थन करण्यात येत होते. भारताचे राष्ट्रपीता महात्मा गांधी यांनी आपल्या दक्षीण आफ्रिकेतल्या वास्तव्याच्या दरम्यान तेथील वर्णभेदाविरुद्ध लढा दिला होता. २२ जुन १९४६ रोजी UNO मध्ये हा प्रश्न उपस्थित करण्यात आला. त्यावेळी दक्षीण आफ्रिकेतील वर्णभेदाच्या प्रश्नांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली आणि योग्य पुरावे सादर करण्यात आले. दक्षीण आफ्रिकेला या संदर्भामध्ये दोषी ठरविण्यात आले. UNO ने दक्षीण आफ्रिकेशी असलेले राजनैतिक संबंध तोडावेत असे आवाहन सर्व

देशांना करण्यात आले.कारण वर्णभेद पाळले हा गुन्हा होता व मानवी अधिकारांचे ते सरळ सरळ उल्लंघन होते. इ.स. १९७१ मध्ये आशिया खंडातील भारत व पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये युद्ध सुरु झाले. याच दरम्यान जगामध्ये शितयुद्ध परमोच्च शिखरावर होते. भारताचे पहिले पंतप्रधान श्री नेहरु यांनी अलिप्ततेचे धोरण स्विकारले असले तरी काही अंशी आपला देश रशियाकडे झुकलेला होता. परंतु या महासत्तांच्या स्पर्धेमध्ये पाकिस्तान हा देश उघडपणे अमेरिकेच्या गटामध्ये सामिल झाला होता. या युद्धामध्ये अमेरिकेने पाकिस्तानच्या बाजूने तर रशियाने भारताच्या बाजूने उतरण्याच्या हालचाली सुरु केल्या होत्या. परंतु UNO ने तात्काळ या प्रकरणामध्ये हस्तक्षेप करून युद्ध थांबविण्यास भाग पाडले. जर UNO ने मध्यस्थी केली नसती तर कदाचित तिसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाली असती. अशा प्रकारे ज्या-ज्या वेळी मानवी अधिकार संकटामध्ये आले आहेत त्या-त्या वेळी मानवी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी UNO ने प्रयत्न केले आहेत. परंतु UNO ला सर्व देशांच्या प्रामाणिक सहकार्याची गरज आहे.

संदर्भ :

- १) मानवाधिकार : सद्यस्थिती — संपादक डॉ. गोपाल ढोले, प्रा. कृष्णा माहुरे
- २) भारत मे मानाधिकार का अवधारणा — सुधाराणी श्रीवास्तव
- ३) महिलांच्या मानवी अधिकारांचे उल्लंघन — आशा खांडेकर
- ४) समकालीन जागतीक राजकारणातील प्रमुख समस्या — ज.रा. शिंदे व अमृतकर प्रशांत

वर्तमान युग में संचार माध्यमों की विश्वसनीयता

डॉ. नेहा कल्याणी

सहायक व्याख्याता

गो.से. अर्थ-वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

सारांश:-मीडिया को लोकतंत्र का चतुर्थ स्तम्भ कहा जाता है। एक ओर मीडिया लोकमत अभिव्यक्ति का तो दूसरी ओर वह समाज में बदलाव का एक सशक्त हथियार भी है। यह लोकतंत्र की रक्षा करने की अतिरिक्त भक्ति भी है; पर इस भक्ति के अर्जन के लिए मीडिया के लिए आवश्यक है कि वह व्यक्ति की निजता और भावनाओं के साथ खिलवाड न करें। वर्तमान युग में विश्वव्यापक सुखद परिकल्पना साकार होने के साथ ही मीडिया परिदृश्य भी आश्चर्यजनक रूप से बदला, नवीन सूचना प्रौद्योगिकी के हतप्रभ करने वाले रूप से हम सम्मोहित हैं। किन्तु यह विश्वव्यापक मानवीय संवेदना से दूर है। वर्तमान युग में संवाद भले ही विश्व के ओर-छोर को समेटने में सक्षम हो चला हो, पर भौतिकवाद की तपन के आगे भावनात्मक संवेदना की ऊँचाई गिरती जा रही है। निसन्देह यह सत्य है कि हम प्राचीन मूल्यों के साथ तकनीक के इस युग में निर्वाह नहीं कर सकते किन्तु प्राचीन और अर्वाचीन दोनों के बीच संतुलन बनाये रखने के लिए प्रयास करना आवश्यक है; क्योंकि पुराना सब कुछ ग्राह्य नहीं और न ही नया उपेक्षित करने योग्य है। बेहतर प्रबंधन के साथ मीडिया को देश की अखण्डता, उदारता, धैर्य, वीरता, प्रेम जैसे गुणों का भी संरक्षण करना होगा।

मूल शब्द(Key Words):-मीडिया, प्रबंधन, पत्रकारिता, सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम्।

प्रस्तावना:-मीडिया को लोकतंत्र का चतुर्थ स्तम्भ कहा जाता है। वर्तमान समय में अधिकाधिक रूप से मीडिया प्रबंधन पूंजी प्रधान बन गया है। विज्ञापन विभाग के वर्चस्व पर आधृत मीडिया का प्रबंधन शास्त्र सत्यम् शिवम् सुन्दरम् के उदात्त लक्ष्य का अनुगामी होना चाहिए। समाज को यदि सद्गामी बनाना है तो समाज में रह रहे व्यक्ति विशेषों के हित में मीडिया की मूल गरिमा को आंच आने देना एक बड़ा खतरा है। पत्रकारिता कर्म के द्वारा सनसनी फैलाने से भले ही कुछ उपलब्धियाँ अर्जित की जा सकती हैं; पर सत्य और तथ्यों के आधार पर अर्जित विश्वसनीयता का दामन थाम कर पत्रकारिता अपने उदात्त लक्ष्य की अनुगामी बनी रह सकती है। क्षणिक सुख पर आधारित उपलब्धि का कोई अर्थ नहीं होता। पत्रकारिता की नीति, समस्त प्रबंधन के सूत्र, जन नीति पर केन्द्रित होने चाहिए। वर्तमान युग में एक ओर मीडिया की चकाचौध, सनसनीखोज खबरों से हम हतप्रभ हैं, तो दूसरी ओर मूल्यों के अवमूल्यन ने हमें विचलित कर दिया है। एक ओर मीडिया लोकमत अभिव्यक्ति का तो दूसरी ओर वह समाज में बदलाव का एक सशक्त हथियार भी है। यह लोकतंत्र की रक्षा करने की अतिरिक्त भक्ति भी है; पर इस भक्ति के अर्जन के लिए मीडिया के लिए आवश्यक है कि वह व्यक्ति की निजता और भावनाओं के साथ खिलवाड न करें। वर्तमान प्रतिस्पर्धात्मक एवं टी. आर. पी. प्रधान युग में मीडिया गला काट स्पर्धा में सहभागी हो गया है, जिसने बाजारवाद के उपभोक्तावाद को बढ़ावा दिया है। आज के इस युग में मीडिया व्यवस्था ने जीवन के हर क्षेत्र में संधमारी की है। प्रिट, दृश्य और श्रव्य माध्यम वाला मीडिया समाज के लिए हितकारी होने की अपेक्षा एक खतरे की घंटी बनता जा रहा है। समाज संचार माध्यमों के घेरे में कैद होकर रह गया है। अतः मीडिया के लिए मूल्यों, संस्कृति और परम्पराओं का संरक्षण व संवर्धन आवश्यक हो गया है, जिससे सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् के कालजयी मूल्यों की रक्षा की जा सके।

आज हम जिस काल-सरणि पर खड़े हैं, यह परिवर्तनशील समय का परिणाम है। शिक्षा अब मूल्यों की पूंजी ना होकर आर्थिक साधनों को अर्जित करने का आधार बन गई है। आज शिक्षा का व्यापारीकरण हो गया है। विश्वग्राम की सुखद परिकल्पना भी साकार हुई, मीडिया परिदृश्य भी आश्चर्यजनक रूप से बदला, नवीन सूचना प्रौद्योगिकी के हतप्रभ करने वाले रूप से हम सम्मोहित हैं। किन्तु यह विश्वग्राम मानवीय संवेदना से जून्य है। संवाद भले ही विश्व के ओर-छोर को समेटने में सक्षम हो चला हो, पर भौतिकवाद की तपन के आगे भावनात्मक संवेदना की ऊँची माँग तल ही होती जा रही है। भौतिक उपलब्धियों के सहारे जुटाया गया संवाद उस उदार मन का कहीं भी पोता नहीं है, जिसे हमने दूरी मिट्टी के बंधनों के बावजूद पूरे विश्व को ग्राम नहीं बल्कि एक परिवार की संज्ञा दी थी। इसके विपरीत स्वार्थपरायण हुआ हमारा मन आज हिंसक होकर अपने रक्तगत संबंधों को ही ठीक से परिभाषित नहीं कर पा रहे हैं। करुणा, मैत्री, सद्भाव आदि मूल्यों के ताप की स्निग्धता से हमारे व्यक्तित्व पर जमी यह बर्फ क्या कभी पिघल पायेगी? विश्व कवि श्री रविन्द्रनाथ ठाकुर ने कहा भी है कि-

“ जहाँ चित्त भय से जून्य हो।

जहाँ हम गर्व से माथा ऊँचा करके चल सकें।”

विश्व कवि शायद इस बात से अवगत थे कि अपने परिवेश में अपनी सांस्कृतिक परिधि के भीतर रहकर ही हमारा चित्त अभय हो सकता है और हम गर्व से सिर ऊँचा करके जी सकते हैं। किन्तु विचार, संस्कृति, बौद्धिकता और दार्शनिकता से जुड़े प्रिंट मीडिया ही जब विदेशी सभ्यता का अनुगामी हो जाये तो क्या हम अपनी धरोहर को सुरक्षित रख सकेंगे? आज २१ वीं सदी में जीते हुए हम निरन्तर प्रगति की ओर अग्रसर हो रहे हैं, किन्तु क्या इस अधूरी दुनिया में जीते हुए, विविध छद्म छलनाओं में भरमाये जाते हुए क्या व्यक्ति पूर्णता प्राप्त कर सकता है? ‘आत्मवत् सर्वभूतेषु’ अर्थात् सभी प्राणी अपने ही समान हैं तथा आत्म साक्षात्कार करने और खुद को पहचानना ही भारतीय संस्कृति का प्रथम पाठ है; पर ये वैचारिक उदारता क्या विदेशी संस्कृति में देखने को मिलती है? विदेशी सोच में व्यक्ति की पूर्णता भौतिक सोच पर आधारित है जबकि हमारी पूर्णता मानवीय विकास के उच्च मूल्यों में निहित है। विदेशी मीडिया के रूप में साहित्य, कला और संस्कृति की धाती को नवीनता की अनगढ़ कलमों और तूलिकाओं से रंजित किया जा रहा है किन्तु विदेशी मीडिया का यह रूप पाठक के हृदय में रस की खरोच मात्र उत्पन्न कर रही है; समाज के हृदय को स्पंदित नहीं कर रही है।

वे पत्रकार अब इतिहास के काल में समा गए हैं जिनकी कलम चित्त से अंगारेनुमा शब्द निकलते थे, जो सत्ता व्यवस्था के लिए चुनौती और जीवन मूल्यों के रक्षक थे। इस सम्मोहक व्यवसाय में आज चुनौतियाँ भी भरपूर हैं। वर्तमान युग में मीडिया का क्षेत्र भले ही ग्लैमर की चकाचौंध से युक्त है किन्तु इस क्षेत्र में काम करना पत्रकारों के लिए एक बड़ा जोखिम एवं खतरों से भरा हुआ कार्य बन गया है। आज जनता की आवाज बनना मीडिया का लक्ष्य नहीं है अपितु टी. आर. पी. बढ़ाना ही उनका लक्ष्य है।

आर्थिक, वित्तीय, उपभोक्तावादी, और बाजारवादी प्रवृत्ति के इस युग में मीडिया के लिए उत्पादों के विज्ञापन प्रसारित करना महत्वपूर्ण कार्य हो गया है। जरूरत से ज्यादा अंग प्रदर्शन, वायवीय भण्डारियाँ और सामाजिक-पारिवारिक आचरण के प्रतिमानों का खण्डन हमें निश्चय ही एक प्रकार के अज्ञात सामूहिक नैतिक स्खलन की ओर ले जा रहा है। हम प्राचीन मूल्यों के साथ तकनीक के इस युग में निर्वाह नहीं कर सकते किन्तु प्राचीन और अर्वाचीन दोनों के बीच संतुलन बनाये रखने के लिए प्रयास करना आवश्यक है; क्योंकि पुराना सब कुछ ग्राह्य नहीं और न ही नया

उपेक्षित करने योग्य है। बेहतर प्रबंधन के साथ मीडिया को देश की अखण्डता, उदारता, धैर्य, वीरता, प्रेम जैसे गुणों का भी संरक्षण करना होगा।

मीडिया प्रबंधन के आधार सूत्र :- मीडिया प्रबंधन के विधायक तत्व एवं सकारात्मक राहें क्या हैं? प्रबंधन के सृजनात्मक सूत्र क्या हैं, जिससे मीडिया की गुणवत्ता सहज ग्राह्य हो सकती है। मीडिया की वित्तसत्ता, उस सरिता जल सी है जो जब तक दो किनारों के मध्य प्रवाहमान रहती है, तब तक उसका अस्तित्व भला लगता है; किन्तु जब वह कूल किनारों का अतिक्रमण करती है, तो उसके भयंकर परिणाम होते हैं। सरिता की जीवनदायी एवं सृजनधर्मी भूमिका का ऐसा भयंकर रूप किसे स्वीकार्य होगा.....? मीडिया प्रबंधन और मीडिया की भूमिका पर भी यही सत्य चरितार्थ होता है।

मीडिया द्वारा समाज में विचार विनिमय तथा संवाद कायम करने के लिए मंच होता है। समाज में सद्भाव और प्रेमपूर्ण वातावरण निर्माण में मीडिया की महती भूमिका है। यह सामाजिक परिवर्तन का एक सशक्त हथियार है। मीडिया ने जिस ढंग से नई भाषा को जन्म दिया है, उसी अंदाज में मीडिया प्रबंधन के क्षेत्र में नई दिशाएँ तय की जा रही हैं। साम्प्रदायिक समाचारों एवं राजनैतिक उठापटक से जुड़े विचारों को प्राथमिकता देना ही मीडिया का उद्देश्य हो गया है। परिणामतः सुविधा जीवी एवं विचारशून्य पत्रकारिता को ही बढ़ावा मिल रहा है। पत्रकारिता को यदि भटकाव, पतन और मूल्यहीनता जैसी निषेधात्मक आलोचनाओं से बचाना है तो उसे मानवीयता के भाव और उद्देश्य को अपनी विषयवस्तु के लक्ष्य के रूप में पहचानना होगा साथ ही मीडिया को नैतिकतापरक सामग्री का चयन होगा।

सतत जागरूकता मीडिया के लिए अत्यावश्यक है जो उच्च वैचारिक प्रबंधन द्वारा ही सम्भव हो सकती है। मीडिया प्रबंधन की नीति विचारों की टकसाल होनी चाहिए, जिससे समाज को मौलिक चिंतन की आभा परक दिशा मिल सकती है। पत्रकारिता का राजनैतिक, सामाजिक और आर्थिक दृष्टि से हमारे समक्ष जो एक संश्लिष्ट रूप उभारता है, उसी के माध्यम से सम्पूर्ण सामाजिक मानव की रचना में पत्रकारिता को अपना सक्रिय योगदान अवश्य दर्ज करना चाहिए, यही पत्रकारिता की सामाजिक संस्था के रूप में एक सार्थक पहचान भी है।

कला, साहित्य, संस्कृति और विज्ञान की नई तकनीकों का सही उपयोग पत्रकारिता के पास एक ऐसी सांस्कृतिक पूंजी है, जिसका सदुपयोग समाज हित में ही होना चाहिए। इसके लिए आवश्यक है कि पत्रकारिता के भीतरी प्रबंधन में सदैव आदर्श और व्यवहारिकता को उच्च प्राथमिकता सहज सुलभ हो। ज्ञान तंत्र और नई तकनीक की उपेक्षा तो हो ही नहीं सकती, पर इनके मध्य एक समन्वय तो स्थापित किया ही जा सकता है। समाज, पाठक और सूचना प्रसारण में समन्वय स्थापित करना एक चुनौती नहीं बल्कि एक दायित्व बने, तभी पत्रकारिता एक खुली आँख के सहयोग से घटनाओं का सही परिप्रेक्ष्य में अवलोकन कर सकेगी। पत्रकारिता ने अपने प्रभाव तथा कौशल से सुख-सुविधाओं का आधार तो खोज लिया, किन्तु हृदय की संवेदनाओं से स्वयं को प्रायः मुक्त कर डाला है। मीडिया और सत्य का पारस्परिक रिश्ता निम्न पंक्तियों से स्पष्ट हो जायेगा -

“ उस समय के दर्शन में
सत्य, सत्य ही था।
और झूठ झूठ ही था
आज सच और झूठ में
कोई अन्तर ही नहीं
आज और उस रोज की दूरियों में
बस इतना ही अन्तर है।”

अस्सी के दशक में धर्मयुग के यस्वी संपादक धर्मवीर भारती से साक्षात्कार के दौरान प्रश्न पूछा गया कि- संपादक के रूप में आपका ध्येय क्या है? इस प्रश्न के उत्तर में उन्होंने कहा कि “साधारण से साधारण पाठक गहरे सांस्कृतिक मूल्यों के प्रति जागरूक होकर जीवन के जटिल संघर्ष का सामना करने योग्य बनता चले। पाठक को धर्मयुग से ज्ञान, जीवन-दृष्टि और आस्था मिले। धर्मवीर भारती का यह वक्तव्य सांस्कृतिक पत्रकारिता के वास्तविक मिशन को स्वर देता है। सांस्कृतिक पत्रकारिता से निसन्देह पाठक को ज्ञान, सन्मार्ग पर अग्रसर होने के लिए जीवन-दृष्टि तथा जीवन कोसुखपूर्ण ढंग से जीने के लिए एक प्रेरक आस्था मिलनी चाहिए। क्योंकि श्रेष्ठ विचार,सद्चिंतन और सभ्य जातीय संस्कार के निर्वहन का नाम ही है सांस्कृतिक पत्रकारिता।

उपसंहार:-आज जब राजनीति मात्र सत्ता भोग की धुरी बन कर रह गई हो और शिक्षित और सभ्य समाज मूकदर्शक मात्र बनकर पंगु बन कर रह गया हो, ऐसी स्थिति में पत्रकारिता को विशेष धर्म निभाना होगा और सांस्कृतिक पत्रकारिता निसन्देह इस धर्म को बखूबी निभाने में समर्थ हो सकेगी; पर परिस्थितियों में जो परिवर्तन आया है, समय जिस गति से बदला है, वह बदलाव अवश्य होना ही था, यद्यपि यह बदलाव सुखद नहीं है। पत्र-पत्रिकाओं के प्रकाशन में बढ़ोतरी भले ही हुई है, पर प्रकाशन के पीछे मिशन का भाव तिरोहित हो गया है। पत्रकार, अब सूचना के प्रसार के लिए जन चेतना को सही दिशा देने के उद्बोधन से पत्रकारिता नहीं करते, बल्कि या तो सत्ता तक अपनी पहुंच बनाने के लिए या मात्र व्यवसायिक हितों की रक्षा के लिए। कथनी और करनी में अंतर आज की सांस्कृतिक मूल्यों से नून्य पत्रकारिता में देखा जा सकता है। महान पत्रकार पराडकर ने अपने समय से आगे की पत्रकारिता के विषय में भविष्यवाणी करते हुए कहा था कि-“ पत्र सर्वांग सुन्दर होंगे, आकार बड़े होंगे। छपाई अच्छी होगी। मनोहर मनोरंजक, ज्ञानवर्धक चित्रों से सुसज्जित होंगे। लेखों में विविधता, कल्पना, गवेषणा, मनोहारिता होगी। ग्राहकों की संख्या लाखों में होगी। किन्तु पत्र प्राणहीन होंगे, पत्रों की नीति देशभक्त, धर्मभक्त, नैतिक मूल्यों से ओतप्रोत सम्पादकों की नीति न होगी। ऐसे सम्पादक विकृत मस्तिष्क के समझे जायेंगे। वेतनभोगी सम्पादक मालिक का काम करेंगे।”

मानवीय सोच को भी मीडिया की प्रभावकारी शक्ति के द्वारा ही मुखर बनाया जा सकता है। मीडिया के क्षेत्र में सम्पादकीय दक्षता, विज्ञापन जुटाने के प्रयत्न, मीडिया को गति देने वाले अन्य विभागों की पूर्ण जानकारी और फिर उन सभी विभागों के प्रबंधकीय कौशल का बोध अब नजरंदाज हो ही नहीं सकता। मीडिया कहीं भौतिक उपलब्धियाँ अर्जित करने का उपकरण बन कर न रह जाये। बल्कि आत्मचिंतन के लक्ष्य के परिप्रेक्ष्य में मीडिया मानवीय विकास में भी अपनी भूमिका दर्ज करे, इस दृष्टि से प्रबंधन को नया आयाम देना समय की मांग है।

भौतिक साधन जुटाने का ज्ञान भले ही बढ़ा है पर आत्मचेता होने की, आत्मबोध करने की जिज्ञासा अब नून्य हो गई है। आत्म निरीक्षण का उत्सव, मीडिया कर्मियों ने अंगीकार किया ही नहीं है। पर छिद्रान्वेषण कर स्वयं को सामाजिक हित का दावेदार साबित करना मीडिया की प्राथमिकता बन गई है। फिर आत्मचिंतन या आत्मविकास कैसे सम्भव हो सकता है? समाज में जीवन जीने के जो मूल्य बन रहे हैं, नई पीढ़ी जिस तरह से दिग्भ्रमित होने लगी है और पारिवारिक व्यवस्था के छिन्न भिन्न रूप के लिए भी आंशिक रूप से ही सही कहीं ना कहीं मीडिया जिम्मेदार है। यथार्थ से कटे हुए कृत्रिम जीवन मूल्यों की निर्मिति में मीडिया का योग चिन्तनीय है। पाठक और दर्शक की रुचि को बनाये रखना, मीडिया संस्थान को भी साधन सम्पन्न बनाना प्रबंधन का मूल मंत्र कहला सकता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ:-

१. पत्रकारिता एवंजन सम्पर्क - टी. डी. एस. आलोक, अनामिका पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स , दरिया गंज नई दिल्ली
२. समाचार पत्र प्रबंधन और व्यवस्था- गुलाब कोठारी, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी
३. साईबर स्पेस और मीडिया- सुधीश पचौरी, प्रवीण प्रकाशन, नई दिल्ली
४. विश्वशांति का संदेश- स्वामी विवेकानंद , सन्मार्ग प्रकाशन, नई दिल्ली
- 5- पराडकर विशे गांक- महारा द्र मानस , सूचना एवं जनसम्पर्क विभाग महारा द्र सरकार नवम्बर १९८३,पृ ठ-१००
- 6- माडिया प्रबंधन- डॉ. टी.डी. एस. आलोक, सूर्यप्रभा प्रकाशन, नई दिल्ली

भारतीय लोकशाही आणि माध्यमांची भूमिका

प्रो. डॉ. पद्माकर प्रेमदास दारोंडे

सुवालाल पाटणी महाविद्यालय, पुलगांव.

मो.नं. ९५९५१९१९८४

Mail Id.- padmakardaronde123@gmail.com

भारत ब्रिटीश साम्राज्यशाहीतून मुक्त झाल्यानंतर भारतात संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. सद्यास्थितीतील संसदीय लोकशाही आपल्याला अज्ञान आहे. परंतु एकेकाळी संसदीय संस्था भारतात विद्यमान होत्या. प्राचीन काळात भारत खूप पुढारलेला होता. संसदीय लोकशाहीचे नियम भारतात होते. एक नियम म्हणजे ठरावाच्या विना कोणतीहीचर्चा घेऊ शकत नव्हती. म्हणून आजच्या संसदीय लोकशाहीत एखाद्या प्रश्नावर चर्चा झाल्याशिवाय संमत होत नाही. भारतात हा नियम प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. तसेच गुप्त मतदानाची पद्धती देखील प्राचीन आहे. “त्याच्या जवळ मतपत्रीका होत्या त्यांना ते सलाखा म्हणत होते. दुर्योगाने आम्ही आपली ही सगळी वंशपरंपरांनी प्राप्त संपत्ती हरवून टाकली..... आम्ही छंद (वोट) छंदप्रदान आणि तत्संबंधी समीती सी परीचीत होती आज आमच्यासाठी संसदीय शिक्षा एकदम अपरीचीत आहे.”^१ बरील संदर्भावरून संसदीय शासन पद्धतीची परंपरा भारतात प्राचीन काळापासून प्रचलित होती परंतु नंतरच्या काळात लोकशाही लोप पावली आणि समाजात श्रेष्ठ आणि कनिष्ठत्वाच्या आधारावर वर्णव्यवस्था व जाती व्यवस्थेची निर्मिती होवून समाजात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक विषमता निर्माण झाली. त्यामुळे भारतीय समाज हा मुळात लोकशाही प्रधान नसल्यामुळे **फॅसिझमची मनोभुमीच इथे जात, धर्म, संस्कृतीने तयार करून ठेवलेली आहे.** अशा अलोकतांत्रिक समाजाला लोकतांत्रिक समाज बनविण्याची मुख्य भुमीका माध्यमांची आहे. माध्यमाने निपक्ष कार्य केल्यास भारतात लोकशाही शासन स्थिर यशस्वी होवू शकते अन्यथा आज ज्या संक्रमण कालीन व्यवस्थेत भारतीय लोकशाही आहे. धार्मिक, जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक संघर्ष, सामाजिक आर्थिक विषमता ते भविष्यात अधिक तिब्र होवू शकतात.

लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांकडून चालविले गेलेले शासन असा अर्थ घेतल्यास लोकशाही व्यवस्थेला पूर्ण क्षमतेने चालविण्यासाठी सर्व सामान्य जनतेला मोठ्या प्रमाणात सहभागी करून घेणे महत्वाचे असते. लोकांना विविध प्रश्ना संबंधी माहिती दिल्या शिवाय लोकशाही यशस्वी होवू शकत नाही. विश्वसनिय माहिती स्रोत लोकशाही समाजाचा एक महत्वाचा घटक असतो. त्यामुळे येथुनच माध्यमांचे भुमिका आणि महत्व लक्षात येते. भारतीय संविधानात मर्यादीत निबंधांच्या अधिन राहुन भाग ३' कलम १९(१)(क) मध्ये भारताच्या सर्व नागरीकास भाषण व अभिव्यक्ती यांच्या स्वातंत्र्याचा^२ अधिकार दिलेला आहे. या अधिकाराच्या अंतर्गत प्रत्येक नागरीकाला आपला दृष्टिकोन, मत, विश्वास तोंडी, लेखी, मुद्रीत चित्राव्दारे किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे मुक्तपणे मांडता येईल. म्हणजे माध्यमांवर सरकारची मक्तेदारी राहणार नाही, हे स्पष्ट होते. त्यामुळे माध्यमाने कोणत्याही राजकीय पक्षाव्दारे किंवा व्यक्तिकडून कोणत्याही प्रकारचे आमिष, पैसा, वस्तु न घेता, त्याच्या सत्तेला बळी न पडता आपली कर्तव्य अत्यंत जबाबदारीने, तटस्थ आणि निपक्ष भुमीका घेवून सर्वांना न्यायाने, समानतेने वागवावे. त्याच प्रमाणे शासनाच्या तीन्ही शाखा कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्याय मंडळ आपल्या जबाबदाऱ्या बरोबर पार पाडतात की नाही, सरकारची कोणतीही शाखा जनतेस फसवत तर नाही. याबाबत सतर्क राहणे हे माध्यमांची जबाबदारी असते.

माध्यम हे समाजातील शोषित, वंचित, पिढी, कामगार, शेतमजूर स्त्रिया, अल्पसंख्याक या घटकांसाठी असते. जे राज्य करतात, त्या राज्यकर्त्या 'आहे' वर्गासाठी माध्यमे नसतात. लोकशाहीत मिडीयाच्या माध्यमातून सरकारचे सर्व ध्येयधारणे, निती जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य माध्यक करते व जनतेच्या सर्व समस्या सरकारपर्यंत पोहचविण्याचे कार्यही माध्यम करते. त्यामुळे जनतेचे आर्थिक, सामाजिक व राजनितिक सामाजिकरण करून लोकशाही अभिमुख मानसीकता तयार करण्याची जबाबदारी माध्यमांची असते. कोणत्याही लोकशाही देशात माध्यमे स्वतंत्रपणे आपली जबाबदारी पार पाडीत नसेल तर त्या देशातील सत्ताधारी वर्ग हे हुकूमशाही सारखे वागतात. लोकशाही शासनामध्ये जनतेकडून निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीकडून शासनाचे संचालन केले जाते. जनतेचा प्रत्यक्ष शासन कारभाराशी संबंध नसल्यामुळे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळानी केलेले कायदे व

ठरविलेले धोरण, न्यायमंडळाचे निर्णय दबावगट, राजकीय पक्षाचे ध्येयधोरण त्याची कार्य या सर्वांची माहिती जनतेपर्यंत पोहचविण्याची कार्य माध्यमांची असते कोणत्याही क्षेत्रात सुरू असलेल्या घडामोडीची सर्व माहिती. नागरीकांना माध्यमांद्वारे मिळत असते. व जनतेच्या सर्व समस्या, अडीअडचणी माध्यमांद्वारे सरकारपर्यंत पोहचविल्या जाते. माध्यमांतून निर्णय बदलण्याचे सामर्थ्य नाही किंवा निर्णय प्रभावित करण्याचे सामर्थ्य माध्यमात आहे.

माध्यमांनी ग्रामीण, निरक्षर लोकांना त्यांच्या भाषेत माहिती पोहचवून शिक्षणाविषयी माहिती देवून महत्वपूर्ण कामगिरी केली आहे. गांव प्रमुख व सावकाराकडून होत असलेले शोषण माहितीवर होणारा अन्याय, अत्याचार, शोषण, शेतकऱ्यांचे, कामगारांचे शोषण याकडे सरकारचे लक्ष वेधून त्यांच्यावर कार्यवाही करण्यास माध्यमांमुळे मदत झाली आहे. अनेक स्त्रियांना न्याय मिळाला आहे. लोकशाहीच्या यशस्वी कारभारासाठी माध्यमांचे स्वातंत्र्य अती महत्वपूर्ण आवश्यक असते. तरी काही इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे बहुतांशवेळा अंधश्रद्धा, धार्मिक सांप्रदायिकता, कर्मकांडयात गुंतून पडले आहे. अनेक व्यक्तींनी माध्यमांच्या भेदभाव वर्तनाबद्दल आक्षेप घेतले आहे. त्यात विश्वविख्यात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे काही आक्षेप आहेत. 'आमच्या विचारांना जनतेच्या समोर येवू दिले जात नाही. आमच्या जवळ पैसा नाही, आमचे स्वतःचे असे वर्तमान पत्र नाही. आमच्या लोकांवर संपूर्ण भारतात प्रत्येक दिवशी अन्याय, अत्याचार होते, त्यांचे ज्याप्रकारे शोषण केले जाते, त्यांची बातमी वर्तमानपत्रांमध्ये छापली जात नाही. त्याच प्रमाणे वर्तमानपत्र आमच्या सामाजिक आणि राजनितीक प्रश्नाच्या संबंधीत विचारांना जाणुन बुजून जनतेच्या समोर येवू देत नाही. ही सगळी वर्तमानपत्राची सुसंगठीत चालीचा प्रणिम आहे.'³

'वर्तमानपत्रे वाळे गेल्या ४० वर्षांपासून माझ्या मागे पडले आहे, या लोकांनी माझ्या विचाराचा चुकीचा अर्थ काढला आणि मला बदनाम केले. त्यांनी माझ्या भाषणांना तोड-मोड करून छापले आहे. मला वाटते या वर्तमानपत्रवाल्यांनी समजदारीने कामग्यावे. जबाबदारी आणि सत्यता या आधारावर आधारीत त्यांनी लिखान करावे.'^४ वरील संदर्भावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सारख्या विश्व विख्यात ज्ञानपंडीताचे माध्यमांवर आक्षेप आहे. तर सर्व सामान्य जनतेची माध्यम काय दखल घेत असेल हे स्पष्ट होते. यावरून माध्यमांनी असा भेदभाव व्यवहार ठेवल्यास त्या देशातील लोकशाहीच्या भवितव्या विषयी प्रश्न चिन्ह निर्माण झाले आहे. राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर करण्यासाठी माध्यमे बांदील असावे तसे झाले नाही आणि भविष्यातही ते निर्माण होण्याची ती चिन्हे दिसत नाही. त्याच प्रमाणे माध्यमांची काही भेदभावपूर्ण वर्तने पुढील उदारहणावरूनही दिसून येते पहिले उदाहरण दि. ९ ऑगस्ट २०१८ रोजी दिल्ली येथील जंतर-मंतर येथे भारतीय संविधानाची प्रत उच्च वर्गीयाकडून जाळण्यात आली. सोबतच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मुर्दाबादच्या घोषनेसह संसदेलाही शिवीगाळ करण्यात आली. जंतर-मंतर ते संसद हे अंतर २.२ कि.मी. आहे. परंतु त्या संदर्भात नाही माध्यमात चर्चा झाली आणि कोणत्याही वर्तमानपत्रांनी, न्युज नी याची दखल घेतली, नाही संसदेत चर्चा. संविधानातील काही कलमात साध्या आणि विशेष बहुमताने दुरुस्त करण्याची तरतुद आहे. तरी सुध्दा त्या मुख् लोकांनी ते संविधान जाळले. संविधान जाळण्यासाठी नसते. ते देश चालविण्यासाठी असते. हे त्यांना कळले नाही. संविधानाबद्दल दोन्ही बाजूंनी कोणत्याही प्रकारच्या चर्चा माध्यमांनी घडवून आणल्या नाहीत कारण संविधान जाळणारे आणि बहुतांश माध्यमांचे मालक एका उच्चवर्गातील आहे त्यामुळे याची गरज त्यांना वाटली नसेल.

दुसरे उदाहरण बनारस हिंदू विद्यापिठ आणि दिल्लीचे जवाहर नेहरू विद्यापिठ या दोन्ही विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाबाबत— उत्तर प्रदेशातील बनारस हिंदू विद्यापिठात विद्यार्थ्यांनी दि. १९/११/२०१९ मंगळवार पासून संस्कृत अद्यापनासाठी व्यवस्थापनाने निवडलेला सहप्राध्यापक धमनि मुसलमान आहे म्हणुन विद्यार्थ्यांनी आंदोलन सुरू केले आणि ते थांबण्याचे चिन्ह नव्हते. दुसरे विद्यापिठ जवाहरलाल नेहरू विद्यापिठातील अर्निबंध शुल्कवाढी विरोधात विद्यार्थ्यांनी आंदोलनाला सुरुवात केली. व निर्देशने दिली होती. या दोन्ही घटने बाबत माध्यमांनी जेवढी दखल जे.एन.यु. विद्यापिठाची घेतली तेवढी दखल बि.एच.यु. विद्यापिठाची घेतली नाही. त्याचे कारण माध्यमांनाच माहित कदाचित या घटनेमुळे भारत देश, हिंदुधर्म किती असहीष्णु आहे हा संदेश जगाला गेला असता.

तिसरे उदाहरण केरळच्या शबरीमाता मंदिरात १० ते ५० वर्षांच्या स्त्रियांना मंदिर प्रवेश दिल्या जात नाही. परंतु हे भारतीय संविधानाच्या कलम १४— कायदयासमोर समानता व कायदयाचे समान संरक्षण याचे उल्लंघ आहे. या आधारावर

स्त्रियांच्या समान हक्काचे समर्थन करून त्यांच्या पाठीसाठी माध्यमांनी उभे राहायला पाहिजे होते. या प्रश्नावर चर्चेसाठी तंत्र, अभ्यासक, विचारवंतांना प्राचारण करायला पाहिजे होते. परंतु एन.डी.टी.व्ही.च्या व्यक्तिरेखात अन्य माध्यमांनी साधु-संतांना चर्चेसाठी बोलवून अप्रत्यक्ष त्यांच्या चर्चेतून स्त्रियांच्या प्रवेशाला विरोध केला.

चौथे उदाहरण कन्हैया कुमार यांना न्यायालयाने देशद्रोही ठरविण्याच्या आधीच माध्यमांनीच त्यांची प्रतिमा जनतेत देशद्रोही म्हणून निर्माण केली. त्याचा परिणाम कन्हैयाला न्यायालयात जातेवेळी वकीलांच्या बेदम मारहाणीचा सामना करावा लागला त्यांत त्याचा मृत्यु झाला असता तर या घटनेचा जिम्मेदार कोण असते?

निर्भाया प्रकरण, प्रियंका रेड्डी प्रकरण, आसाराम बापू, रामरहीम या प्रकरणात ज्याप्रमाणे माध्यमाने भूमिका घेतली त्या भूमिका उन्नाव सामुहिक बलात्कार प्रकरण, भिमाकोरेगांव प्रकरण अनु.जाती, अनु.जमाती, इतर मागासवर्ग, अल्पसंख्याक वर्गावर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचाराच्या संदर्भात माहिती माध्यमांद्वारे दिली जात नाही. त्यांच्याशी भेदभावपूर्ण व्यवहार केला जातो, असा या समुहांचा आरोप आहे. ज्याला राष्ट्रीय माध्यम म्हणतो, जे भारतीय समाजाचे माध्यम असते, ते फक्त भारतीय समाजाचे माध्यम नाही तर काही तशागतीत उच्चवर्गाचा त्यातही पुरुषांचे माध्यम आहे. असे म्हणावे लागेल. जनतेच्या समस्येवर चर्चे दरम्यान एखाद्या व्यक्तीला आपली बाजू मांडण्यासाठी कमीत कमी ५ ते १० मिनीटाचा वेळ दिला पाहिजे परंतु तसे न करता माध्यमे त्यांना १ ते २ मिनीटाचा वेळ देवून आपली बाजू मांडण्यासाठी दिला जातो त्या वेळेतून आपले कोणतेही मुद्दे स्पष्ट करू शकत नाही. अशा मिडीयाच्या व्यवहारामुळे भारतीय लोकशाहीचा विकास होणार नाही. कोणतेही राजकीय पक्ष आणि माध्यमे सामाजिक लोकशाही मुळे कशी घट्ट होईल त्यासाठी जे प्रयत्न व्हायला पाहिजे ते होतांना दिसत नाही.

विशिष्ट विचारधारेची पक्षाशी बांधील राहून काहींची प्रतिमा समाजात मलीन करणे आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना नायक करणे अशा माध्यमांच्या भुमीकेमुळे त्यांची विश्वसनियतेवर प्रश्न निर्माण झाले आहे.

“ A Newspaper in a modern democracy system is the fundamental basic of good government, it is the one means of education”.⁵

‘आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत वर्तमानपत्र चांगल्या शासनाचे मुलभूत आधार आहे ते जनतेला शिक्षित करण्याचे एक साधन आहे.’ या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांच्या संदर्भावरून केवळ माहिती प्रसारीत करणे आणि जनतेची कर्मणुक करणे एवढीच भारतातील माध्यमांची भूमिका नाही. तर समाजातील लोकांचे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या मुल्याला अनुकूल, न्याय-अन्यायावर आधारित विचारांचे समर्थन करणारे जनतेचे मत बनून लोकांना निर्णय घेण्यास मदत करण्यात देखील माध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण असते. भारतात सामाजिक लोकशाही करिता जनतेला शिक्षित करणे. ज्या देशात आर्थिक, सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आहे. अशा देशाच्या लोकशाही विकासात इतर देशापेक्षा भारतात माध्यमांची भूमिका अधिक महत्वपूर्ण आहे.

लोकशाही हे काही एक झाड नाही जे प्रत्येक देशात विकसीत होईल. अमेरिका, इंग्लंड आणि काही प्रमाणत फ्रान्समध्ये विकसीत झाले पण अन्य देशांचा विचार केल्यास त्या देशात काय घडले त्याची माहिती आपल्याला आहे. पहिल्या महायुद्धा नंतर हंगेरी, आस्ट्रीयाचे विघटन होवून आस्ट्रीयात स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण झाले. त्यासर्वानी लोकशाही संविधान, लोकशाही शासनाने प्रारंभ केला पण तिथे लोकशाहीचे अवशेषही बाकी नाही. वर्तमानात सिरियाला लोकतांत्रिक संविधान प्राप्त झाले होते पण काही वर्षांतच सैनिकी बंड झाले आणि सिरियाचा सेनाप्रमुख तेथील शासक झाला आणि लोकशाही हवेत उडून गेली. दुसरे उदाहरण इजिप्त (मिश्र) चे घ्या तेथे सन १९२२ ते १९५२ पर्यंत लोकशाही शासन पध्दती होती परंतु एका रात्री फारूकला सत्ता सोडावी लागली आणि नाजिब इजिप्तचा हुकूमशाह बनला नंतर होस्नी मुबारक शासक बनला.

वरील आमच्या समोरच्या उदाहरणावरून आमच्या माध्यमांना संविधानाच्या आणि जनतेच्या अधिकाराप्रती अधिक जागृक राहावे लागेल आणि जबाबदारीने काम करून सामाजिक लोकशाहीचे मुळे भारतीय समाजात कशी पक्की होईल. यासाठी माध्यमांना अधिक कर्तव्यदक्ष राहावे लागेल. शेवटी भारतात लोकशाही एखाद्या छोट्या रोपट्याप्रमाणे आहे. सामाजिक एकतेशिवाय या रोपट्याची मुळे मजबुत होणार नाही. जर समाजात सामाजिक एकता निर्माण झाली नाही तर हे लोकशाहीचे रोपटे विषमतेच्या

गमीने सुकून जाईल म्हणुन या रोपटयाला न्यायाच्या आधारावर समता, स्वातंत्र, बंधुता या मुल्याचे पाणी देण्याचे कार्य माध्यमाचे आहे.

संदर्भ :-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटींग अँड स्पिचेस व्हॅल्युम-१७, भाग-३ पेज नं. ४२४, एज्युकेशन डिमार्टमेन्ट गव्हर्मेन्ट ऑफ महाराष्ट्र २००३
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अनुवादक प्रा. देविदास घोडेस्वार : भारताचे संविधान, पेज नं. १४४, समता प्रकाशन २००२
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संपुर्ण वांगमय: खंड २ पेज नं. १३९, डॉ. आंबेडकर प्रतिष्ठान कल्याण मंत्रालय भारत सरकार नई दिल्ली १९९३.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटींग अँड स्पिचेस व्हॅल्युम -१७, भाग - ३ पेज नं. ५३६, एज्युकेशन डिमार्टमेन्ट गव्हर्मेन्ट ऑफ महाराष्ट्र २००३
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटींग अँड स्पिचेस व्हॅल्युम -१७, भाग - ३ पेज नं. ३४८, एज्युकेशन डिमार्टमेन्ट गव्हर्मेन्ट ऑफ महाराष्ट्र २००३

विदर्भ शेती आणि सत्ताधान्याच्या भूमिका

प्रा. राजु लिपटे

सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
यशवंतराव गुड्डे पाटील महाविद्यालय,
नागपूर.

जगाचा पोशिंदा असलेला शेतकरी दुष्काळाच्या काळात सरकारची भूमिका काय असणार यावर नेहमी आशा लाऊन बसतो आहे. शेतकऱ्यांना अन्याय करणाऱ्या व्यवस्थेच्या विरोधात लढायचं बळ प्राप्त करत देण्याऐवजी आपण समाजव्यवस्थेनी त्यांना मागतकरी बनविले असे अनेक कृषी टिकाकार बोलताना दिसतात. आज ऊरबडवेगिरी करून वैदर्भीय शेतीविषयी प्रसार माध्यमामध्ये दुःख मांडलं जातं. खरतर विदर्भातील शेतीचे नुकसान औद्योगिककरण आणि भांडवलशाही जागतिकीकरण स्पर्धेने जेवढं नुकसान केलं नसेल तेवढं नुकसान स्थानिक शेतकऱ्यांच्या बाजूने गळा काढणाऱ्या राजकीय नेतृत्वानी आणि सत्ताधान्यांनी केल्याच कृषी संलग्नीत शेतकरी संघटना आणि कृषी तज्ञ बोलताना दिसतात. यामुळेच वैदर्भीयन शेतकऱ्याबद्दल व्देषाची किंवा सिग्नलवर भिक मागणाऱ्या पोरक्या लहान मुलाकडे ज्या पद्धतीने सहानुभुतिने बघितल्या जाते अशी स्थिती समाजात निर्माण होत आहे किंबहुना झालेली आहे. समाजाची शेतकऱ्याविषयीच्या संवेदनशिलतेचा भाग बदलत जाऊ लागला आहे. विदर्भात विभक्त कुटुंब पद्धतीने शेतीचे तुकड्या-तुकड्या रूपांतर होण्याची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात जोमात असल्याचे वास्तव आहे. त्यामुळे सद्यस्थितीत वैदर्भीयन शेतकऱ्याने गटाच्या रूपात सामुहीक धारणक्षेत्र निर्माण करून सामुहीक गट शेती राबविणे किंवा वैयक्तिकरित्या लहान शेतकऱ्याच्या खर्चाला आणि लागत सामुग्री साहित्याला किफायतशीर ठरेल अश्या शेतीपद्धतीला विकसीत करून लँड युज फॉर प्रॉकीट या पॅटर्नला विकसीत करणे हा मुद्दा प्राथमिक स्तरावर घेणे गरजेचे आहे. त्याचसमवेत आधुनिक स्पर्धेच्या औद्योगिक भांडवलशाही सरकारी भूमिकाला मदत देण्याच्या दृष्टीने शेती आणि शेतकरीविरोधी कायद्याच्या मगरमिठीला राजकीय अजेंड्यावर घेऊन शेतकरी दबावगटाच्या आणि संघटनेच्या माध्यमाने सरकारची गडचेपी करणे किंवा राजकीय मदतीने पटलावर शेती उपयुक्त प्रारूप सादर करून “अॅग्रेरियन क्रायसिस” अश्या पेच प्रसंगाला राजकीय संरचनेच्या प्रक्रियेतूनच वाटचाल करीत भविष्याची पेरणी करणे एक नवी संरचना आकाराला येऊ शकेल.

शेतकऱ्यात दुःखाची अभिव्यक्ती बदलण्यासाठी शेती विरोधी राजकारणाचा पाया बदलणे काळाची गरज आहे. यासाठी नव्या काळाची आव्हान पेलणारी शेतकरी आंदोलने आकाराला आणण्याची गरज आहे. वैदर्भीयन शेतीला नव्या दृष्टीची आणि मोठ्या बौद्धिक भांडवलाची गरज आहे. नव्या दृष्टीकोनात शेती आणि बिगर शेती अशी दुफळी दुर करून समाजाचा दुराग्रह बदलून संपूर्ण समाजाला वैदर्भीयन शेती प्रश्नाशी कसे जुळवून घेता येईल अशी आखणी करणे अगत्याचे आहे. नव-नवीन कल्पना पुढे आणून नव्या आंदोलनाच्या नवीन मार्गांना आणि तंत्राचा उपयोग आजमावणे आवश्यक आहे. मुळात जागतिकीकरणाचा आणि खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केल्यापासून वैदर्भीयन शेतीच्या आणि शेतकऱ्याच्या प्रश्नाचे नेमके स्थान काय आणि यांच्या आंदोलनाची दिशा कशी असावी हे एक कोडेच झाले आहे ज्यात अजूनही वाट निरपणे नेमकी वाट गवसली नाही. जगभरातील भांडवलदार कॉर्पोरेटर्सना बाजारपेठेबरोबर कृषी क्षेत्राचा संपूर्ण ताबा हवा आहे. भयावह आर्थिक ताकदेच्या आधारावर जगातील पाच-सहा मोठ्या भांडवलशाही कंपन्यांकडून शेती नियंत्रीत

करण्याच्या प्रयत्नात आहेत. पुढे हे जग आर्टिफिशिअल इन्टेलिजन्स वर आधारित असणार आहे त्यामुळे वैदर्भीयन शेतीचा नव्हेतर संपूर्ण भारताच्या शेतीचा पटच बदलणार आहे. कदाचित पुढच्या काळात शेतीची व्याख्याच परिवर्तनीय राहणार आहे. त्यामुळे राजकीय कार्यप्रणालीत शेतीयोग्य बदल घडवून आणणे काळाची गरज आहे. सत्ताधाऱ्यांच्या धोरणात बदल फक्त योग्य राजकीयकरणाच्या माध्यमाने येऊ शकतो. ती कार्यप्रणाली शेती सुयोग्य संघटनांच्या माध्यमानेच सरकारच्या राजकीय संरचनेत प्रक्रियात्मक परिवर्तन घडवून आणू शकते. त्यासाठी जागतिकीकरणाच्या काळात शेती आंदोलनाला नव्या योग्य दिशा प्राप्त करणारे नेतृत्व आणि संघटीत रूप प्राप्त होणे गरजेचे आहे. कारण वैदर्भीयन शेती प्रश्न हा तांत्रिक नाही तर सध्यास्थितीत राजकीय आहे आणि या क्षेत्रावर आलेले अरिष्ट अभुतपूर्व आहे. त्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती दाखविणे सत्ताधाऱ्यांच्या दृष्टीने गरजेचे आहे.

शेतीक्षेत्र आणि शेतीक्षेत्राचा वाटा :-

जनगणना वर्ष	शेतकरी %	शेतमजूर %	शेतीक्षेत्राचा उत्पन्नामधील वाटा %
1961	46	24	31
2011	29	22	13

स्त्रोत : 1) महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी 2012-13.

शेतीक्षेत्रातील स्थित्यंतरांचे प्रतिबिंब राजकारणामध्ये नव्वदीनंतर अधिक तीव्रपणे दिसते. प्रसारमाध्यमे, साहित्य, लेख, शेतकरी आंदोलने, निषेध या आधारे अनेक स्तरावर शेतीचे विघटक चित्र प्रस्तुत होत आहे. दुसऱ्या अर्थाने शेतकरी व शेती हीच खरी शोकांतिका आहे. शेतकऱ्याची आंदोलने या अडचणीला यशस्वी तोंड देऊ शकतील काय? हा खरा प्रश्न आहे. योगेंद्र यादव यांच्या लिखनात “शेतकऱ्यांच्या निरनिराळ्या संघटना असाव्यात आणि राजकारणावर त्यांनी प्रभाव पाडावा हे ठीक आहे. पण आधिच आतबड्याचा व्यवहार, उत्पादन खर्चही निघणार नाही इतकेच पैसे शेतकऱ्यांनी ऐकवणारी बाजारव्यवस्था यांनी गांजलेल्या शेतकऱ्याला आता ‘अवकाळी’चे तडाखे आणि भुसंपादन वटहुकुमासारखे कायदे याचा मार बसणार असेल तर थेट शेतकऱ्यांचे वेगळे राजकारण शोधण्यासाठी शेतकऱ्यांनाच मैदानात यावे लागेल.” असे मत देशकाल या दैनिक लोकसत्ताच्या 29 एप्रिल 2015 च्या अग्रलेखात व्यक्त केले. जागतिकीकरणाच्या ओघात दर दहा वर्षात शेतकऱ्याचे शेती राजकारण एक पाऊल मागे पडत जाते हीच शेतीची खरी समस्या आहे. शेतीचा खर्च वाढला, बियाणे, खते, पेरणी, कापणी या सर्व बाबीत दरवर्षी वाढ होते पण त्या प्रमाणात शेतकऱ्याच्या मालास भाव प्राप्त होत नाही. सरकार किमान आधारभूत किमतीने शेतीमाल खरेदी करण्यास जाहीर करते मात्र काही भागातच लाभ प्राप्त होतात विदर्भासारख्या प्रदेशाला किमान आधारभूत किमतीत खरेदीही मिळायला वाट पहावी लागते. किंबहुना सरकारने शेतीमाल खरेदी करायला हात आखडता घेतला आहे. राजकीय नेतृत्वे आणि राजकारण शेती आणि शेतकऱ्याच्या विरोधात आहे. शेतीचे आणि शेतकऱ्याचे आंदोलन विभाजीत झाले आहे. अश्या परिस्थितीत शेतकऱ्याने राजकारण करणे गरजेचे आहे.

स्थानिक शेतकऱ्यांना त्याच्या उत्पादनाला योग्य भाव मिळत नसल्यामुळे वैदर्भीयन शेतकरी कर्जबाजारी झाला आहे असे अनेक राजकीय विश्लेषणात शेतकी अभ्यासकाद्वारे मत व्यक्त केले जाते. शेती हा व्यवसायच तोट्यात आहे असे ही बोलले जाते. पण ही सार्वत्रिक स्थिती नाही. नगदी पिके घेणारे इतर प्रदेशातील शेतकरी निसर्ग कोपामुळे अडचणीत येत असला तरी कर्जबाजारी होत नाही. मात्र वैदर्भीयन शेतकऱ्याविषयी या धारणा फोल ठरतात. वैदर्भीयन शेतकरी कर्जबाजारी झालेला आहे ही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळेच विदर्भात शेतकऱ्याच्या आत्महत्या जास्त प्रमाणात आहेत. पश्चिम महाराष्ट्रात शेतीच्या फायद्याचे आणि समस्येच्या निराकरणाला अनुसरून राजकारण केले जाते. विदर्भात शेतकऱ्याच्या मताधिकाराच्या प्राप्तीसाठी

राजकारण होताना दिसते. शेतमालाला भाव मिळवून देण्यापेक्षा सरकारवर टिका करणे आणि सरकारची धोरणे चुकीची याकडे वैदर्भीयन राजकारणी लक्ष वेधून जनमत तयार करण्याचा प्रयत्न करतात. अर्थात शेतमालाच्या प्राथमिक व घाऊक विक्रीचे प्रमुख ठिकाण म्हणजे बाजार समित्या. विदर्भात बहुतेक बाजारपेठांवर स्थानिक नेतृत्वाचा प्रभाव असतो. बाजार समित्याचा कारभार हा स्थानिक राजकीय वर्चस्वीत नेत्याच्या आणि त्यांच्या अनुयायांच्या हाताचे बाहुले असते. बाजारसमितीच्या स्थानिक शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव देण्यावर विचार करण्याऐवजी राजकीय फायदा कसा करता येईल यावर विचार करताना दिसतात. किंबहुना बाजार समितीतील दलाल आणि दलालाच्या लुटीकडेही सोयीस्करपणे सर्व राजकीय पक्ष दुर्लक्ष करतात असे दिसते आहे.

या सर्व दुर्लक्षित व्यवस्थेत शेतीच खर दुखणं आहे ते नव्या बाजारपेठेशी शेतीत उत्पादित मालाचा समन्वय साधने आणि शेतीतील गुंतवणूक वाढविणे. जागतिकीकरणानंतर बाजारपेठा मुक्त झाल्या त्यात अनेक संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत त्याप्रमाणे अरिष्टांही आहेत. बाजारपेठेतील संधी शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचाल्या हव्यात आणि अरिष्टांपासून शेतीचे संरक्षण होणे गरजेचे आहे. वैदर्भीयन शेतीमध्ये प्रामुख्याने नव्या बाजारपेठेतल्या संधी आणि धोके यात समन्वय साधायला शिकविणाऱ्या शेतकऱ्याला नेतृत्वाची कमतरता भासते आहे. या समन्वयाच्या पोकळीमध्ये सरकारची भूमिका महत्वाची ठरते. सरकारने शेतकऱ्यांपर्यंत बाजारपेठेच्या संधी पोचवायला पुरक धोरण राबवावीत आणि शेतीला धोक्यापासून वाचण्याची सक्षम यंत्रणा उभी करून द्यावी. अशी व्यवस्था जोपर्यंत उभी रहात नाही तोपर्यंत शेतीतील अरिष्ट संपणार नाही. अन्यथा कर्जमाफी आणि शेतकऱ्याची कर्जबाजारीपणाचे राजकारण सुरुच राहून शेतकरी चळवळी यातच भरकट राहील आणि राजकीय पक्ष शेतकऱ्याचा उपयोग फक्त मताधिकार प्राप्त करण्यासाठी करतील.

आजची आर्थिक विषमता खरेतर शेतकऱ्यांच्या उद्रेकाचे आणि आक्रोशाचे कारण आहे. सरकारची उदासिनता आणि असंवेदनशिलता हे देखील शेतकरी चळवळीचे रास्त कारण आहे. सरकारने वैदर्भीयन शेतीला न्याय देण्याच्या उद्देशाने निविष्टा खरेदीवर (बियाणे, खते, औषधे इ.) कर्जाऐवजी सबसिडी दिली पाहिजे. त्यामुळे उत्पादन खर्चात कमी येऊन कमी खर्चात चांगले उत्कृष्ट उत्पादन घेता येईल. सोबतच नाशवंत माल प्रक्रिया करून टिकवणुकीसाठी साठवणु ठेवण्याची सोय केली पाहिजे. आयात मालावर कर वाढवून निर्यात कर विरहीत करायला पाहिजे. राजकीय पक्षात सत्ताधारी पक्षांनी शेतकऱ्यांना काय दिले हा विचार व मुल्यमापन करण्याऐवजी शासकीय धोरणात बदल करून शेतीविषयक विदारक परिस्थितीत असणाऱ्या विदर्भासारख्या प्रदेशात बाजारपेठातील दलाल आणि व्यापारी वर्गाचा विचार न करता शेतकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष हिताचा विचार करून ठराविक भावातच शेतकऱ्याचा माल घेता यावा असे धोरण ठरवण्याची गरज आहे.

Journal of Injury and Violence Research, Kermanshah University of Medical Science या मासीकामधील “Farmers’ suicides in the Vidarbha region of Maharashtra, India : a grealilative exploration of their causes” या संशोधन लेखात डॉ. अमोल डोगरे आणि डॉ. प्रदिप देशमुख यांनी वैदर्भीयन शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यासाठी अकरा कारणे निश्चित केली ज्यामध्ये प्रामुख्याने (1) कर्जबाजारीपणा, (2) हमी भावाची कमतरता (कमी किंमतीत शेतीमाल विकणे), (3) शासकीय उदासिनता, (4) सिंचनाची कमी ही कारणे महत्वाची होती. या संशोधन लेखाप्रमाणे 1995 ला 116 शेतकरी आत्महत्या प्रती वर्ष असे गुणोत्तर होते. मात्र 2005 मध्ये 572, 2006 ला 1065, 2007 ला 600 असा वैदर्भीयन शेतकरी आत्महत्येचा आलेख वाढत गेल्याचे दिसते. तसेच टाटा इन्स्टीट्यूट ऑफ सोशीयल सायन्सेस या संस्थेच्या रिपोर्टनुसार सरकारकडून वेळोवेळी दिलेल्या मदतीमुळेच (Relief Packages) मात्र वैदर्भीयन शेतकऱ्यांच्या कुटुंबीय अडचणीत आणि मानसीकतेत

कोणताही बदल दिसत नाही. Tata Institute of Social Sciences च्या अहवालानुसार सरकारी रिलीफ पॅकेज तयार करताना वैदर्भीयन शेतकऱ्यांचे कोणतेही मत किंवा अडचणी जाणुन घेतल्या जात नाही. तथापी शेतीचे प्रश्न सोडवणुकीसंबंधी कोणतेही मापदंड शासकीय रिलीफ पॅकेज मध्ये अंतर्भूत केलेले नसतात. अर्थात सरकारी मदत ही निव्वळ आणि निखळ आर्थिक मदत असते असा प्राथमिक निष्कर्ष प्रस्तुत संशोधन मदतीचा आणि इतर शेतीविषयक प्रक्रियात्मक संवेदनशिलता फार कमी दिसते. सरकारी मदतीमध्ये भविष्यात शेतकरी स्वयंभू (Self-reliance) आणि स्वावलंबी होतील. यासंबंधीत नवीन प्रशिक्षण, नवे शेती तंत्रे, नवी शेती उत्पादन प्रक्रिया विषयी ज्ञान देण्याची व्यवस्था केली जात नाही. याविषयी खंत आणि उपाय सुचविलेले दिसतात. सोबतच सरकार राजकारणाच्या माध्यमाने शेतकरी मदत देण्यापेक्षा आत्महत्या होण्याआधीच मदत जाहीर करून निश्चित प्रशिक्षण घेऊन उत्पादन हमी प्रदान केल्यास वैदर्भीयन शेतकऱ्याला "Support System" अर्थात खंबीर पाठींबा प्राप्त होऊन मानसीकता बदल होण्यास सुरुवात होईल असे ही संशोधन लेखात विस्तृतपणे उपाययोजीत केलेले आहे.

निष्कर्ष :-

यासर्व विवेचनाचे सिंहावलोकन केल्यास वैदर्भीयन शेतीप्रश्न आणि शेतकऱ्याची स्थिती ही अतिशय खालावलेली असून शासकीय धोरणे अतिशय चुकीच्या पद्धतीने राबविली जात आहे असा अनुबोध यातून प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणे सरकारकडून शेती आणि शेतकऱ्याच्या ढासळलेल्या मानसिकतेला आधार देण्याची भूमिका दिसून येत नाही. तथापी वैदर्भीयन शेतकऱ्याच्या शेतीप्रश्नाचा राजकारणाच्या माध्यमाने राजकीय खेळी खेडून फक्त लाभ घेण्याची भूमिका आजतागत महाराष्ट्र सरकारची राहिली असून अनेक संस्थांच्या अभ्यासात आणि अहवालात सरकारच्या मार्गदर्शन करण्यात आले असूनही सरकार पारंपारीक कर्जमाफीची भूमिका बदलायला तयार नाही असेही दिसून येते. नवे प्रशिक्षण, नवी शेती तंत्रे, नव्या उत्पादन प्रक्रियांची माहिती शेतकऱ्यांना मिळणार नाही तोपर्यंत जागतीक दर्जाचे उत्पादन वैदर्भीयन शेतकरी करू शकणार नाही. तथापी मुक्त बाजारपेठेत विदर्भ उत्पादीत मालाला स्थान प्राप्त होणार नाही. हमी भावावर अवलंबून राहणारा वैदर्भीयन शेतकरी याच शेती प्रश्नात तातकाडत राहून राजकीय फायद्याचा बळी पडत राहील हेच स्पष्ट दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. <https://www.aksharnama.com/client/article/detail/1974> शेती आणि राजकारण – रमेश जाधव, 12 एप्रिल, 2018.
2. शेतकऱ्यांना राजकारण करावेच लागेल, लोकसत्ता, संपादकीय लेख, एप्रिल 29, 2015.
3. शेतकऱ्यांच्या समस्यांकडे राजकारणापलीकडे जाऊन पाहता येईल? – नरेंद्र महादेव आपटे, 22 जून, 2017, अक्षरनामा (www.aksharnama.com/article)
4. कर्जमाफीने शेतकऱ्याला दिलासा मिळेत पण उज्वल भविष्य मिळेल?, राजा कांदळकर, 14 जून 2017, अक्षरनामा लेख.
5. डॉ. अमोल डोंगरे, प्रदिप देशमुख, J Inj. Violence Res 2012 Jan, 4 (1) : 2 – 6.

A Study of Strategic Risk Management and Risk Productivity in Selected industrial Unit in Chandrapur District

Prof. Dr. Uttam C. Ghosare

Associate Professor

Vivekanda College, Bhadrawati, Dist. Chandrapur

Uttamghosare218@gmail.com

Mo. No. 9881513427

Abstract:-

The present study was made an attempt to identify the various industrial unit in Chandrapur district includes towns Like; Ghugus, Korpana, Rajura, Ballarpur, Bramhapuri, Chimur, Warora etc. The study also identifies the strategic risk management in industrial units due to assistance of local bodies in Chandrapur district.

This Paper present result of data collected from industrial management authorities, insurance agents as well as local bodies in Chandrapur District and interpretation of results obtained after analysis of data. For the study purpose, 50 industrial units were selected from Chandrapur District. In addition to this, 50 insurance agents associated with different insurance companies. Hence, data from total 100 (50+50) respondents was collected in the study. The collected data was analysed by using appropriate statistical tools. Descriptive statistics such as frequency and percentage, mean etc.

Introduction

Risk management is explained as identification, evaluation and prioritization of risks to minimize monitor and control the probability and impact of unfortunate events that may take place in industrial situations. Some examples are uncertainty of financial markets, threat from project failures, legal liabilities, credit risks, accidents, natural causes and disasters.

There are two types of events- positive events and negative events. While positive events are opportunities, negative events are classified as risks. Risk management standards have been developed by various institutions such as Project Management Institutes, National Institutes of Standards and Technology, ISO Standards etc. Methods of risk management are avoidance, retention, sharing, transferring and loss prevention and reduction. There are four types of risks as under:

- a) Business Risks
- b) Non-business Risks
- c) Financial Risks
- d) Market Risks

Present research is to make an attempt to identify the risks faced by the various Industrial units in Chandrapur district and examined the different Strategies used by various industries to cope up with such risks.

Risk

The simple meaning of risk is the possibility of some bad happening. In different situations, risk means differently. Example, risk in financial terms means actual gains will be different from expected outcome.

Research Objectives

1. To study the risk management tasks and roles in industrial units.

2. To study the insurance covered by the industries for all operations.
3. To evaluate role of employees in industrial unit regarding risk management activity.

Research Hypothesis

1. Risk management tasks and roles are clearly defined in industrial units.
2. Industrial units in Chandrapur District have right insurance cover for all operations.
3. Employees in industrial unit participate in risk management activity.

Awareness of risk management members for consulting specialist for getting information about risk management in the unit

Table 1: Information regarding awareness of risk management members for consulting specialist for getting information about risk management in the unit

Awareness of risk management members about getting information regarding risk management and which specialist to contact	Frequency	Percentage
Yes	40	80.0
No	03	6.0
Can't Say	07	14.0
Total	50	100
Chi Square	Df	Sig.
48.13	2	0.000

Above Table No. 1 illustrates responses of authorities of industrial units in Chandrapur District regarding awareness of risk management members for consulting specialist and for getting information about risk management in the unit. It is evident from the information that according to 80% authority risk management members are aware about contacting concerned person from which they can get information of risk management whereas 14% authorities are uncertain regarding awareness of risk management members in the unit about contacting concerned person for getting information about risk management. In addition to this, 6% authorities reported that employees working in the unit are not aware of contacting concerned person for getting information about risk management. The non-parametric chi square statistics demonstrate that there is significant (Chi Sq. – 48.13; df- 2; $P < 0.05$) difference among opinion of industry representatives about awareness of risk management members for consulting specialist and for getting information about risk management. Thus, it is evident from the above information that risk management members working in significantly ($P < 0.05$) high percentage of industrial units in Chandrapur District are aware of contacting concerned person for getting information about risk management.

Risk management tasks and roles clearly defined in the unit

Table no 2: Information about defining risk management tasks and roles clearly in the unit

Defining risk management tasks and roles clearly in the unit	Frequency	Percentage
Yes	44	88
No	01	2.0
Can't Say	05	10

Total	50	100
Chi Square	df	Sig.
60.81	2	0.000

Above Table No. 2 illustrates responses of authorities of industrial units in Chandrapur District about defining risk management tasks and roles clearly in the unit. It is evident from the information that according to 88% authority, risk management tasks and roles are clearly defined in the unit whereas 10% authorities are uncertain regarding risk management tasks and roles clearly defined in the unit. In addition to this, 2% authorities reported that risk management tasks and roles are not clearly defined in the unit. The non-parametric chi square statistics demonstrate that there is significant (Chi Sq. – 60.81; df- 2; $P < 0.05$) difference among opinion of industry representatives about defining risk management tasks and roles clearly in the unit. Thus, it is evident from the above information that risk management tasks and roles clearly defined to the employees working in substantially ($P < 0.05$) high percentage of industrial units in Chandrapur District.

Table No. 3: Information regarding employees' activities in the risk management in the unit:

Participation of employees in the risk management activities	Frequency	Percentage
Participate	33	66.0
Do not participate	06	12.0
Don't Say	11	22.0
Total	50	100
Chi Square	df	Sig.
12.19	2	0.000

Above Table No. 3 illustrates responses of authorities of industrial units in Chandrapur District regarding employees' activities in the risk management in the unit. It is evident from the information that according to 66.0% authority employees participate in risk management activities whereas 22.0% authorities are uncertain about participation of employees in risk management activities. In addition to it according to 12.0% authorities employees do not participate in risk management activities. The non-parametric chi square statistics demonstrate that there is significant (Chi Sq. – 12.19; df- 2; $P < 0.05$) difference among opinion of industry representatives about participation of employees in the risk management. Thus, it is evident from the above information that considerably ($P < 0.05$) high percentage of employees of the industrial units in Chandrapur District participate in risk management activities.

Conclusion

Employees working in most of the industrial units in Chandrapur District are aware regarding risk management. Risk management is followed in industrial units. Risk management is very important for industries. Industrial units in Chandrapur District get support from management about risk management. General policies of risk management is

included in the operational policy of industrial units in Chandrapur District. Individual risk management control measures are carried in industrial units. Improvement in process is done before problems arise in industrial units. Risk management training is provided by in industrial units to the employees. Risk management members working in industrial units are aware of contacting concerned person for getting information about risk management. Risk management tasks and roles clearly defined to the employees working in industrial units.

Bibliography

1. A Process Driven Approach to Integrated Environments, Malcolm, N.E. and McKennon, J., Proceedings INCOSE International Symposium 1997,1997
2. A Sixth Discipline for Future Awareness, Hall, E and Gorsuch, T., Proceedings INCOSE International Symposium 1997,1997
3. Application of ANSI Standard to Space Station Resources, Taylor, I and Bassler, J., Proceedings INCOSE International Symposium 1995,1995
4. Application of some Risk Assessment Techniques: Formal Expert judgement and accident sequence precursors, Goossens, L.H.J. and Cooke, R.M., Safety Science vol 26 No 1/2 1997,1997
5. Applying Programmatic Risk Assessment to Nuclear Materials Stabilisation R&D Planning, Kenley, C.R. and Brown-Van Hoozer, S.A., Proceedings INCOSE International Symposium 1997,1997
6. Comparing safety analysis techniques, Rouvroye, J.L. and Bliet, E.J. van den, Reliability Engineering And System Safety #75 2002,2002
7. Complex System Product Development: Adding Value by Creating Information and Reducing Risk, Browning, T.R., Deyst, J.J., Eppinger, S.D. and Whitney, D.E., Proceedings INCOSE International Symposium 2000,2000
8. Denver International Airport: How could System Engineering Principles Have Prevented Disaster?, Cook, R.H., Proceedings INCOSE International Symposium 2000,2000
9. Establish a Baseline Assessment to Manage Risks Using Risk Matrix, Willhite, A.M. and Norton D.R., Proceedings INCOSE International Symposium 2000,2000
10. Evaluation of Risk Management Strategies for a low-cost, High-Risk Project, Shishko, R. and Jorgensen, E.J., Proceedings INCOSE International Symposium 1996,1996
11. Experiences in using PRA as an operational tool, Perryman, L.J.; Foster, A.S. and Nicholls, D.R., Int. Journal Pressure Vessels and Piping #61 1995,1995
12. Expert Decision Making, Hutton, RJ and Klein, G, Systems Engineering # 2 1999,1999
13. Expressing and interpreting the results of quantitative risk analysis. Review and discussion, Aven, T and Porn, K, Reliability Engineering and System Safety # 61 1998,1998
14. Factors in Technical Risk Assessment, Hamann, R.J. and Zandbergen, B.T.C., Proceedings 3rd European Systems Engineering Conference,2002
15. Factors in the selection of a risk assessment method, Lichtenstein, S, Information management end Computer Security 4/4 1996,1996

16. Facts and Values in risk assessment, F.B.Cross, Reliability Engineering and System Safety #59 1998,1998
17. Human error Identification for risk assessment of high risk systems Part 1: review and evaluation of techniques, Kirwan, B, Applied Ergonomics Vol 29 No 3 1998,1998
18. Integrated Risk Management: A Case Study, Roberts, B.B. and Winterlin, R.C., Proceedings INCOSE International Symposium 1996,1996
19. Life Cycle Risk Management, Brekka, L.T. and Vlay, G.J., Proceedings INCOSE International Symposium 1995,1995
20. Managing Research and development Projects: A Systems engineering Approach in the early stages of design, Brink, JR and Peisert, GD, Proceedings INCOSE International Symposium 1999,1999
21. Mathematical tools for probabilistic risk assessment, Bedford, T and Cooke, R., Delft University of Technology, 2001
22. Meaning and contextualisation in risk assessment, Jones, T.H., Reliability Engineering and System Safety #59 1998,1998
23. Methods and techniques for risk prediction of space shuttle upgrades, Hoffmann, C.R. ; Pugh, R. and Faysall, S.,AIAA Paper 9825195,1998
24. *msmedinagpur.gov.in*
25. Nam Cao Nguyen, BAgEcon, National economies university, vietnam MAgrbus: the university of Adelaide, Australia
26. On Comparing PRA results with operating experience, Martz, HF and Picard, R.R., Reliability Engineering and System Safety #59 1998,1998
27. Onderzoek naar een Mogelijke Risk Management Methode, Baan, J.,Stork, Fokker Aerostructures report FAE/EMP/99-10- 005,1999
28. Principles and guidelines for project risk management, Pennock, MJ and Haines, Y.Y., Systems Engineering Vol 5 2002,2002

बौद्धकालीन शिक्षण पद्धती

डॉ.विजया गेडाम - कांबळे

मराठी विभाग प्रमुख,

डॉ.आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रस्तावना :

भगवान बुद्धाचा धम्म हा एक शोध आहे. कारण पृथ्वीवरील मानवी जीवनाच्या सखोल अभ्यासातून तो उद्भवलेला आहे. ज्या स्वाभाविक प्रवृत्तीत मनुष्य जन्म घेतो, त्यांच्या क्रिया-प्रक्रिया आणि इतिहास व परंपरा यांच्यामुळे त्यांना मिळालेले इष्टानिष्टा वळण यांच्या संशोधनाचा परिणाम म्हणजे बुद्ध धम्म होय. बुद्धांनी शिक्षणाला महत्वाचे स्थान दिले होते. बौद्धकालीन शिक्षण इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात अस्तित्वात आले. जेव्हा वैदिककालीन शिक्षण पद्धतीत विश्रृंखलताचे चिन्ह दृष्टीगोचर होऊ लागले. वैदिक काळात कर्मकांडाला प्राधान्य दिले जात असल्यामुळे लोकजीवन जटील होऊ लागले. बहुजन समाजातील शुद्रांची स्थिती अतिशय वाईट होऊ लागली. त्यांना अस्पृश्य समजले जाऊ लागले. त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. आणि सामाजिक विषमतेमुळे त्यांना समाजापासून वेगळे केलेले गेले. अशा वेळेस बौद्ध धर्माचा उदय वैदिक कर्मकांडाच्या प्रतिकात्मक स्वरूपात झाला. भगवान बुद्धांनी शिक्षणाला समयानुकूल बनविण्यासाठी त्यात अनेक परिवर्तन घडवून आणले आणि बौद्ध शिक्षण प्रणालीला जन्म दिला. वैदिक मठाच्या तुलनेत बौद्ध मठाची स्थापना केली. पहिले या संघात केवळ बौद्धांना धार्मिक शिक्षण दिले जात होते. कालांतराने सर्व वर्गांना व व्यक्तींना कोणताही भेदभाव न ठेवता शिक्षण दिले आऊ लागले. बुद्धांनी जीवनाला व्यावहारिक रूप दिले. म्हणूनच व्यावहारिक धर्म आणि व्यावहारिक शिक्षण जनमाणसांसाठी उपलब्ध झाले.

बौद्ध धर्माचा विकास संघामध्ये झाला. हे संघ (मठ) केवळ धर्माचे नाही तर शिक्षणाचे सुद्धा केंद्र होते. शिक्षा प्रदान करण्याचे कार्य संघामध्ये निवास करणाऱ्या भिक्षुंकडून केले जात होते. प्राचीन काळानुसार बौद्ध काहातील प्राथमिक तथा उच्च शिक्षणाची व्यवस्था होती.

शिक्षणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

बौद्ध धर्मात आदर्श, उद्देश आणि सिद्धांत वैदिक धर्माच्या तुलनेत अतिशय भिन्न आहेत. बौद्ध धर्माच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी एका विशिष्ट शिक्षणप्रणालीचे संगठन करण्यात आले होते. त्याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१.प्रवज्जा संस्कार : पाली भाषेत याला ‘पब्बजा’ म्हणतात. या शब्दाचा अर्थ ‘आत येणे’ असा आहे. या संस्काराचे महत्त्व असे की, बालक आपला परिवार व पुर्वस्थितीचा त्याग करून संघात प्रवेश करतो. यावरून स्पष्ट होते की, या संस्काराचा संबंध त्या व्यक्तिसोबत होता ज्याच्या जीवनाचा उद्देशच बौद्ध भिक्षू होऊन प्रवज्जा संपादन करणे. हा संस्कार ७ वर्षांनंतरच केला जातो. ‘विनय पिटक’ या ग्रंथात प्रवज्जा संस्काराचे वर्णन केले आहे. बालक आपल्या केसाचे मुंडन करतो, पित्त वस्त्र परिधान करतो. संघात प्रवेश करताना ज्येष्ठ भिक्षूंना त्रिवार वंदन करतो व त्यांच्या समोर मांडी घालून जमिनीवर बसतो. त्यानंतर ज्येष्ठ भिक्षू त्याला त्रिवार बुद्ध, धम्म आणि संघाला अनुसरण्याची प्रतिज्ञा देतो, जेव्हा बालक बुद्ध, धम्म आणि संघाला अनुसरतो तेव्हा भिक्षू त्याला अंग्राकित १० आदेश देतात.

१) प्राणीहिंसा न करणे

२) चोरी न करणे

३) व्यभिचार न करणे

- ४) असत्य न बोलणे
- ५) मादक पदार्थांचे सेवन न करणे
- ६) विकाल म्हणजे मध्यान्हानंतर भोजन ग्रहण न करणे
- ७) शृंगारिक प्रसाधनांचा वापर न करणे
- ८) दानात दिले जाणारे रूपये पैसे न स्वीकारणे
- ९) सोने, चांदी यासारख्या बहुमूल्य वस्तूंचे दान न घेणे
- १०) नृत्य, संगीत, तमाशा इत्यादी मनोरंजनाच्या साधनापासून अलिप्त राहणे.

वरील सर्व आदेशानंतर बालक श्रमण किंवा श्रामणेरा होतो. त्यानंतर त्याला स्वतःद्वारे निवड केलेल्या ज्येष्ठ भिक्षुच्या हाताखाली शिक्षा ग्रहण करावी लागते.

२. उपसंपदा संस्कार :- श्रामणेरा अवस्थेत शिक्षा ग्रहण केल्यानंतर बालकाला संघ सोडणे अनिवार्य असते. परंतु उपसंपदा संस्कार संपादित केल्यावर पूर्ण भिक्षुंची स्थिती प्राप्त करून बौद्ध संघाचा स्थायी सदस्य बनतो. उपसंपदा संस्कार बौद्ध संघात कमीत कमी ५ भिक्षुंच्या उपस्थितीत होतो. उपस्थित अन्य भिक्षुंना त्यावेळी या श्रामणेराचा परिचय करून दिला जातो. त्यानंतर श्रामणेराला भिक्षू अनेक प्रश्न विचारतात. त्यांनी दिलेल्या प्रश्नांची अचूक उत्तरे ऐकल्यानंतर बहुमतांनी निर्णय घेतला जातो की, हा श्रामणेरा उपसंपदा ग्रहण करण्यासाठी पात्र आहे की नाही? जर श्रामणेराच्या बाजूने निर्णय दिला जात असेल तर त्याला भिक्षुच्या रूपात संघात प्रवेश करण्याची अनुमती दिली जाते. त्यावेळेस त्याच्याकडून संघाच्या अंग्राकित २२७ नियमांचे पालन करण्याचा आदेश दिला जातो आणि ती स्त्री श्रामणेरी असेल तर तिला ३११ नियमांचे पालन करावे लागते.

‘विनय पिटक’ मध्ये उल्लेख आहे की, बालक आणि पुरुष समान बालिका आणि स्त्रियांना सुद्धा ‘प्रवज्जा’ व ‘उपसंपदा संस्कार’ ग्रहण करण्याचा अधिकार होता.

३. विद्यार्थ्यांची निवड :- शिक्षण ग्रहण करण्याचा अधिकार समाजातील सर्व जाती, वर्ण, धर्माच्या व्यक्तींना होता. यामध्ये राजा, व्यापारी, दर्जी व मासे पकडणे वाल्याचे पुत्र होते. जास्तीत जास्त संख्या ब्राह्मण पुत्रांची होती. त्या खालोखाल क्षत्रिय व त्यानंतर सर्व जाती, धर्म व वर्णातील लोकांची होती. भगवान बुद्धाने फक्त सैन्यांना संघामध्ये प्रवेश वर्ज्य केला होता. तद्वतच अंग्राकित १० वर्गांना शिक्षणाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले होते.

- १) जे नपुंसक आहेत
- २) जे गुलाम किंवा कर्जात आहे
- ३) तो राजदरबारी नोकरीला आहे
- ४) जो डाकू घोषित केला आहे
- ५) जो कारावासातून पळून आला आहे
- ६) जो शरीराने अपंग आहे
- ७) जो मनाने विकृत आहे
- ८) जो राजाच्या दंडास पात्र असेल
- ९) जो माता-पित्याच्या आज्ञेच्या विरुद्ध असेल
- १०) जो क्षय, कोड, खुजली या आजारांनी ग्रस्त आहे.

४. शिक्षण घेण्याची वयोमर्यादा :- भगवान बुद्धाने घालून दिलेल्या नियमानुसार शिक्षण प्रारंभ करण्याचे वय कमीत कमी ७ वर्षांचे असावे. ही वयोमर्यादा त्या बालकांना निर्धारित केली गेली ज्यांनी संघामध्ये प्रवेश घेण्याचे निश्चित केले होते. संघात प्रवेश घेणारा बालक ज्येष्ठ भिक्षुला आपला गुरु म्हणून निवड करतो.

५. अध्ययनाचा अवधी :- प्रवज्जा नंतर अध्ययनाचा अवधी १२ वर्षांपर्यंत व उपसंपदाचा अवधी १० वर्षांचा होता. प्रवज्जा संस्कार ७ वर्षांनंतर होतो. याप्रकारे शिक्षणाचा पूर्ण अवधी ३० वर्षांचा होतो. २० वर्षांनंतर उपसंपदा होऊन तो श्रामणेरा भिक्षू बनू शकतो.

६. अध्ययनाचे विषय :- संघामध्ये प्रदान केली जाणारी शिक्षा बौद्धीद्वारा आयोजित आणि संगठीत केली होती. परंतु अध्ययन विषयाचे स्वरूप पुर्णतः धार्मिक किंवा पुर्णतः लौकिक नव्हते. शिक्षणात बौद्ध दर्शनाची प्रधानता आवश्यक होती. हिंदू किंवा जैन धर्मात अध्यापनाकडे विशेष लक्ष दिले जात होते. शिक्षण केवळ धर्म, दर्शन आणि तर्कशास्त्र यापर्यंत सीमित न राहता संस्कृत साहित्य, न्यायशास्त्र, चिकित्साशास्त्र इत्यादी विषयांचे शिक्षण दिले जात होते. कारण विद्यार्थी नागरिक बनावे व देश आणि समाजाच्या उपयोगी पडून त्यांची सेवा करावी.

७. शिक्षणाची पद्धती :- बौद्धाचे ब्राह्मणाची वैयक्तिक शिक्षण पद्धतीचा अवलंब न करता सामूहिक शिक्षण पद्धतीचा उपयोग केला. संघामध्ये विभिन्न भिक्षुंच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना सामूहिक रूपाने विभिन्न विषयांची शिक्षा दिली जात होती.

८. शिक्षणाचा विधी :- भगवान बुद्धाचे सर्व उपदेश मौखिक होते त्यामुळे शिक्षण विधी मौखिक स्वरूपाचा होता. त्याचे सामान्य अंग होते. जसे भाषण, प्रवचन, प्रश्नोत्तर. शिक्षण विधीचे वैशिष्ट्य होते की त्यामध्ये देशाटन, प्रकृती निरीक्षण आणि विशेषतज्ज्ञांना महत्व दिले जात होते. एका अनोख्या वैशिष्ट्याच्या बाबतीत गन्नार मिरडल म्हणतात, ‘शास्त्रार्थ करण्यास प्रोत्साहन दिले जात होते. अशा प्रकारची विद्वानांची सभा बौद्ध उच्च शिक्षणाची एक अनोखी विशेषता होती.’

९. विद्यार्थी जीवनासंबंधी नियम :- बुद्धकाळात विद्यार्थी जीवनासंबंधी अनेक नियम होते. आणि त्यांना ते तंतोतंत पालन करावे लागत होते.

अ) भोजन : विद्यार्थी किंवा श्रामणेरा यांना दिले जाणारे भोजन अत्यंत साधारण होते. दिवसातून दोन वेळा भोजन करतात येत होते. मध्यान्हापूर्वी भोजन करण्याचा नियम होता. रात्रीचे जेवण आवश्यकतेनुसार घेता येत होते. जसे वृद्ध भिक्षू, आजारी भिक्षू.

ब) वस्त्र : श्रामणेरांना पित वस्त्र परिधान करण्याचा आदेश दिला होता. त्यांच्याजवळ फक्त तीन वस्त्र ठेवता येत होते. ज्यांना उत्तरासंग, संघाटी व अंतर्वस्त्र म्हणतात. हे तीन वस्त्र मिळून चिवर होते. त्यांना तीन चिवर बाळगण्याचा अधिकार होता.

क) स्नान : श्रामणेरांना सरोवरात स्नान करण्याच्या वेळेस काही नियमांचे पालन करावे लागत होते. उदा. पाण्यामध्ये जलक्रीडा न करणे, एक दुसऱ्यांवर पाणी न फेकणे आणि आपल्या शरीरावर किंवा इतरांच्या शरीरावर सरोवरातील कोणतीही वस्तू न रगडणे.

ड) भिक्षाटन : श्रामणेरांना प्रातःकाल भिक्षाटन करण्यासाठी जावे लागते. वैदिक काळातील ब्रह्मचारीसारखे भिक्षेची मागणी करून नाही तर मौन धारण करून भिक्षेसाठी याचना करावी लागते. तसेच त्यांना तेवढीच भिक्षा मागावी लागते जेवढी पोट भरण्याला आवश्यक आहे. फक्त सात घरापर्यंत भिक्षा मागण्याचा नियम आहे.

इ) अनुशासन : श्रमण अनुशासनावर अधिक भर दिला जातो. श्रमणांना फुल आणि झाडांची पाने तोडणे, संपत्ती बाळगणे, सार्वजनिक स्थानावर तमाशा पाहणे, हानिकारक खेळात भाग घेणे, शृंगार करणे, शिविगाळ करणे किंवा भांडण करणे इत्यादी संपुर्णतः निषेध मानले आहे. जो श्रमण निषेधात्मक कार्य करतो त्याला दंड दिला जातो. अनुशासन तोडले तर त्याला संघातून काढून टाकले जाते. त्याला पातिमौख्य (प्रायःश्चित) म्हटले जाते.

१०. गुरु-शिष्य किंवा भिक्षू-श्रमण संबंध :- बौद्ध काळात गुरु-शिष्य किंवा भिक्षू-श्रमण संबंध वैदिक काळासारखा पवित्र आणि मैत्रीपूर्ण होता. या संबंधाचा मुख्य आधार त्यांचे पारंपारिक कर्तव्य होते. शिष्य आपल्या गुरूच्या पहिले उठून त्यांच्यासाठी दातवन आणि मुख धुण्यासाठी पाणी आणून ठेवतो. तो आपल्या गुरूच्या बसण्याची जागा स्वच्छ करतो. जेव्हा गुरु येतो तेव्हा त्यांना पिण्यासाठी पेय पदार्थ देतो. तो गुरूच्या भोजनपात्राला स्वच्छ करतो आणि भिक्षाटनासाठी

गुरुसोबत जातो. तो गुरुच्या आधी येऊन त्यांच्या भोजनाची व्यवस्था करतो. गुरु आजारी असेल तर त्यांच्या सेवेत उपस्थित असतो.

शिष्याचे गुरुप्रती कर्तव्य तर होतेच परंतु गुरुचे शिष्याप्रती काही कर्तव्य होते. गुरुचे सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य होते की, प्रत्येक संभव विधीचा प्रयोग करून शिष्याचा मानसिक, चारित्रिक तथा आध्यात्मिक विकास करणे, या व्यतिरिक्त शिष्यासाठी भोजन, वस्त्र, भिक्षापात्र तथा निवासाची व्यवस्था करणे, शिष्य आजारी असेल तर त्याची सेवा करणे व त्याच्यासाठी औषधीचा प्रबंध करणे.

११. खेळ आणि शारीरिक व्यायाम :- बौद्ध काळात विद्यार्थ्यांचा केवळ मानसिक आणि नैतिक विकासासोबतच शारीरिक विकासासाठी महत्त्व दिले जात होते. यासाठी अनेक खेळ व शारीरिक व्यायामावर भर दिला गेला. छल्लवग मध्ये याची माहिती दिली आहे. कुस्ती लढणे, मुक्केबाजी करणे, जमीन नांगरणे, बाणांनी निशाना साधणे, तुरही वाजविणे, रथांची दौड करणे इत्यादी. तसेच नियमित रुपाने फिरायला जाणे. आत्मरक्षणसाठी ज्युडो कराटे शिकणे.

१२. सामान्य विद्यालय :- भारतात सामान्य विद्यालयाची परंपरा स्थापन करण्याचे पूर्ण श्रेय बौद्ध धर्माला जाते. याचे कारण असे की, बौद्ध मठ किंवा संघ धार्मिक शिक्षणाच्या अतिरिक्त सामान्य शिक्षणाचे केंद्र होते. बालक माता-पित्यासोबत घरी राहूनही शिक्षण प्राप्त करू शकत होते. त्यांना क्रमशः उपासक किंवा उपासिका म्हटले जात होते. पब्बजा सुत्त मध्ये याचा सविस्तर उल्लेख आला आहे.

१३. लोकभाषेला अग्रस्थान :- भगवान बुद्धाच्या आदेशानुसार भिक्षुंना त्याच्या स्वतःच्या भाषेतून शिक्षण दिले जाते होते. जे शिक्षण दिले जात होते ते संस्कृत भाषेत नाहीतर तत्कालीन सामान्य लोकांना समजेल अशा सोप्या पाली (मागधी) भाषेत शिक्षण दिले जात होते. डॉ.गो.वा. तगारे म्हणतात की, बौद्ध धर्माने देशातील लोकभाषांना प्रोत्साहन दिले आणि बौद्ध शिक्षण संस्थेत संस्कृत भाषेऐवजी लोकभाषेने शिक्षणाच्या माध्यमाचे स्थान ग्रहण केले.

१४. सार्वजनिक प्रारंभिक शिक्षण :- बौद्ध शिक्षण पद्धती प्रारंभी धार्मिक होती. जो व्यक्ती धर्माचा अंगिकार करून भिखू बनतो त्या व्यक्तिपर्यंत सीमित होती. परंतु बौद्ध धर्माला लोकप्रिय बनविण्यासाठी बौद्धंनी संघातून सार्वजनिक प्राथमिक शिक्षण देण्याचे कार्य जवळपास इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकाच्या आरंभापासूनच सुरू केले. या विचारांचे समर्थन भालचंद्र जैन यांनी केले आहे. ते म्हणतात, बौद्ध मठातून किंवा संघातून पर्याप्त सार्वजनिक प्रारंभिक शिक्षण दिले गेले.

१५. शिक्षणाचा लोकतंत्रीय आधार :- बौद्धांनी शिक्षणाचा लोकतंत्रीय आधार प्रदान करून सर्व जातीच्या बालक व बालिकांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून दिली. याबद्दल भालचंद्र जैन म्हणतात, ‘बौद्ध शिक्षण केंद्रामध्ये विभिन्न वर्ग, विभिन्न जाती आणि विभिन्न परिस्थितीत सर्व बालक कोणताही भेदभाव न ठेवता पारिवारिक संबंध स्थापन करून ज्ञान अर्जित करीत होते.’

१६. शिक्षण संस्थांचे लोकतंत्रीय संगठन :- बौद्ध शिक्षण केंद्राचे संगठन लोकतंत्रीय आधारावर केले गेले. शिक्षण केंद्राचे संचालन लोकतंत्राच्या सिद्धांदावर केले जात होते. एक विद्वान भिक्षू शिक्षण केंद्राचा प्रधान संचालक नियुक्त केला जात होता. प्रधानाच्या हाताखाली अनेक विषयाचे महोपाध्याय होते. या शिक्षण केंद्राला तत्कालीन राजे आणि श्रीमंताकडून मदत दिली जात होती. परंतु अशा केंद्रात कोणत्याही प्रकारचा बाह्य हस्तक्षेप नव्हता.

१७. संगठीत शिक्षण संस्था उदय :- वैदिक काळात संगठीत शिक्षण संस्थांचा अभाव होता. कारण शिक्षण प्रदान करण्याचे कार्य व्यक्तिगत शिक्षकाकडून केले जात होते. याविरुद्ध बौद्ध काळात शिक्षण प्रदान करण्याचे कार्य संगठीत शिक्षण संस्थेद्वारा केले जाणे प्रारंभ झाले. बौद्ध मठात ज्यांनी शिक्षणाची धुरा सांभाळली ते पहिले पासूनच एका धार्मिक

संप्रदायाच्या स्वरूपात संगठीत होते. म्हणूनच असे म्हणावे लागते की, संगठीत सार्वजनिक शिक्षण संस्थांचा उदय बौद्ध धर्माच्या प्रभावामुळे झाला.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.आंबेडकर भिमराव रामजी : ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’, सिद्धार्थ प्रकाशन मुंबई, चौदावी आवृत्ती, २००१
२. भिक्खू अंगुलीमाल : ‘मानव आणि धर्मचिंतन’, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००३
३. मेश्राम शेषराव (अतू) : ‘थेरीगाथा’, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९३
४. उरूवल धम्मरतन थेरो, चंद्रबोधी : ‘भगवान बुद्ध आणि जातिव्यवस्था’, त्रिरत्न ग्रंथमाला प्रकाशन, पुणे, १९९१
५. डॉ.तगारे गो.वा. : ‘पाली साहित्याचा इतिहास’, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८३
६. जैन भालचंद्र : ‘बौद्ध शिक्षण पद्धती’, सुगत बुक डोटो, नागपूर, १९९०P

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकिय लोकशाही विचार

डॉ.प्रमोद एस. शंभरकर

एम.ए.(राज्यशास्त्र), नेट, पीएच्.डी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना लोकशाही ही लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकिय जिवनात बदल घडवणारी शासन पध्दती आहे, असे वाटत होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे लोकशाही शासन पध्दतीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. त्यांना हुकुमशाही, फॅसिझम, साम्यवादी शासन पध्दती मान्य नव्हती. त्यांनी राजकिय लोकशाहीचा विचार हा स्वप्ने बघुन मांडला नाही, तर त्यांनी आपल्या राजकिय, सामाजिक, आर्थिक जीवनाच्या अनुभवातून लोकशाहीचे राजकिय विचार मांडले. त्यांनी साम्यवादी, फॅसिझम, हुकुमशाही या तत्वाला मान्यता न देता भारतात सर्वसमावेशक लोकशाही शासन पध्दती असावी, या गोष्टीला प्राधान्य दिले. स्त्रि-पुरुष समानता, स्पृश्य-अस्पृश्यतेचा समाजातून नायनाट करायचा असेल तर, देशात लोकशाही शासन पध्दती असणे गरजेचे आहे असे डॉ.बाबासाहेबांआंबेडकरांना वाटत होते. डॉ.बाबासाहेबांआंबेडकरांना लोकशाही ही शासनपध्दती केवळ भारता पुरती मर्यादीत असावी ऐवढेच अभिप्रेत नव्हते, तर त्यांना लोकशाही शासनपध्दती सर्व जगात असावी असे वाटत होते.

लोकशाही शासन व्यवस्थेला शांततामय मार्गाने समाजातील चालीरिती, रूढी, परंपरा, राजकीय सत्ता यात परिवर्तन घडवून आणू शकते. असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रामाणीक मत होते. सर्वसामान्य जनतेवर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे खुप प्रेम होते. त्यांना लोकशाही शासन पध्दती हा जीवनाचा मार्ग वाटत होता. म्हणून त्यांनी व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या माध्यमातून, मानवाला गुलामगिरीतून लोकशाही ही शासन पध्दती मुक्त करू शकते, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. समाजातील सर्व स्त्रि-पुरुषांना मिळालेल्या सर्व अधिकारांचा वापर करता आला पाहिजे. अशी परिस्थिती आपल्या देशात आणायची असेल तर, लोकशाही शासन पध्दतीच आणू शकते, असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. कोणत्याही देशातील सामाजिक जिवनातील बदल हे लोकशाही शासन पध्दती करू शकते. ज्या देशात जातीय व्यवस्थेवर आधारित समाज रचना असेल त्या देशात लोकशाहीही शासन व्यवस्था निर्माण करणे व तीच शासनव्यवस्था टिकविणे हे मोठे कार्य आहे.परंतु जर समाजातील लोकांना सहजिवनाची भावना निर्माण केली तर, त्या देशात चांगल्या प्रकारे लोकशाही शासनव्यवस्था चालू शकते.

लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये व्यक्ती-व्यक्तीमधील सहजीवन संबंध ऐकमेकांचा आदर सन्मान आणि एकाच विचाराचे संबंध असेल तर लोकशाही शासनव्यवस्था यशस्वी होते. काही घटकांना विशेष अधिकार दिले आणि काही घटकांना विशेष अधिकार दिले नाही तर, लोकशाहीत विसंगता निर्माण होते. जन्मापासुनच माणसामध्ये शारीरिक शक्ती, बुद्धीमत्ता याबाबत भिन्नता असते, जर या सर्वांना समानतेची वागणुक दिल्यास त्यांच्यात सामाजिक समता निर्माण होईल यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्था यशस्वी होईल.

स्वातंत्र, समता, बंधुता या तत्वावर राजकिय लोकशाही उभी आहे. सामाजिक जिवनात गरिब श्रीमंत, उच्च-निच, जातवंश या घटकाची समाप्ती होणे गरजेचे आहे. राजकिय लोकशाही यशस्वी करायची असेल तर सामाजिक जिवनात लोकांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या प्रथम गरजा पूर्ण केल्यास देशात राजकिय लोकशाही यशस्वी होईल.

राजकिय लोकशाही

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्ती व समाज यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी लोकशाही या शासन पध्दतीचा स्विकार केला. आपल्या राजकिय लोकशाही विचारात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवाचे हक्क व त्याला समाज जिवनात संरक्षण याला

फार महत्व दिले. राजकिय लोकशाहीची मांडणी करताना डॉ.बाबासाहेबांनी व्यक्तीला साध्य ठेवले आहे. लोकशाहीचा केंद्रबिंदु हा व्यक्ती आहे. त्याची सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकिय प्रगती होणे गरजेचे आहे.

राजकिय लोकशाही मध्ये व्यक्तीला काही अधिकार दिलेले असतात. त्याला जे अधिकार दिले आहे. ते अधिकार समजणे गरजेचे आहे आणि जे अधिकार मिळालेले आहे त्या अधिकाराचा वापर जिवन जगत असताना त्यांना करता आला पाहिजे. अधिकाराचा वापर करित असताना दुसऱ्या व्यक्तीकडून किंवा एखाद्या संघटनेकडून व्यक्तीच्या अधिकारावर बंधन यायला नको. अशी खात्री संविधानाने दिलेली असावी. जर या पद्धतीची खात्री संविधानात असेल तर व्यक्ती समाजात चांगल्या पद्धतीने जीवन जगू शकतो आणि आपली प्रगती करू शकतो. असे राजकिय, लोकशाही विचाराबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत आहे.

राजकिय लोकशाहीत मानवी हक्कांना महत्वाचे स्थान आहे. संसदीय लोकशाहीत कायदेमंडळाला कायदे करण्याचा अधिकार आहे आणि कार्यकारी मंडळाला त्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. शासनकर्ते आपली सत्ता दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीकडे किंवा संघटनेकडे हस्तांतरित करू नये असे डॉ. बाबासाहेबांचे आंबेडकरांना मत होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे हुकुमशाही शासनव्यवस्थेच्या विरोधात होते. त्यांना मानवी हक्क व व्यक्तीमत्व विकास हे लोकशाही शासनव्यवस्थेतच घडू शकते असे वाटत होते. मानवी हक्कांचा लाभ सर्व जनतेला मिळावा सर्व जनतेला जिवन जगत असताना समान संधी मिळावी. सर्व जनतेमध्ये हितसंबंध असायला पाहिजे. कोणत्याही व्यक्तीला गरिब—श्रिमंत, उच्च—निच्य, स्पृश्य—अस्पृश्य असा भेदभाव केला जाऊ नये, असे राजकिय लोकशाहीबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार होते.

राजकिय लोकशाहीतील महत्वाचे घटक

विरोधीपक्ष —

लोकशाही शासन व्यवस्थेत विरोधीपक्षाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. प्रभावी विरोधी पक्ष असल्याशिवाय लोकशाही शासनव्यवस्था अस्तित्वात येऊ शकत नाही. ज्याप्रमाणे सत्ताधारी पक्ष कायदेमंडळात काम करतो. त्याप्रमाणे सत्ताधारी पक्षावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विरोधी पक्षाची भुमिका महत्वाची ठरते कारण आजचा विरोधीपक्ष हा उदयाचा सत्ताधारी पक्ष असू शकतो. सत्ताधारी पक्ष शासन व्यवस्था चालवित असताना व्यक्तीविकासाला केंद्रबिंदु ठरवून काम केले पाहिजे. समाजातील सर्व घटकांना समानतेचे तत्व ठेवले पाहिजे. सत्ताधारी पक्षाच्या कार्यप्रणालीवर विरोधीपक्षाचे लक्ष असणे गरजेचे आहे. सत्ताधारीपक्षाने सामाजिक निर्णय योग्यप्रकारे आहे किंवा नाही याची पाहणीकरून वेळप्रसंगी सत्ताधारी पक्षावर टिका करणे, सत्ताधारी पक्षाला हुकुमशाही कृतीपासून दुर ठेवण्याचे काम विरोधीपक्ष करित असतो.

परंतु विरोधीपक्ष म्हणून विरोधाच्या नावाखाली गोंधळ घालणे हे लोकशाही शासनव्यवस्थेला पुरक नाही. नेहमी सत्तासंघर्ष सभात्याग करणे हे लोकशाही मार्गाला मारक ठरू शकते. त्यापेक्षा विरोधीपक्ष व सत्ताधारीपक्ष यांनी एकमेकांशी समजुन विचाराची आदानप्रदान करून एकमेकांचा आदर बाळगून कार्य केले तर ते जनतेच्या हिताचे ठरते.

निवडणुका —

शांततेच्या मार्गाने सत्तांतरण होणे हे लोकशाही शासनव्यवस्थेचे लक्षण आहे. संविधानाने ठरवून दिलेल्या नियमाचे पालन करून जी मुदत आहे. ती संपल्यानंतर निवडणुका होणे हा लोकशाहीचा आधार आहे. शांततेच्या मार्गाने सत्तेत बदल करण्याचा अधिकार जनतेला नसेल तर त्या वेळेस क्रांती हाच पर्याय जनते समोर असतो. लोकशाहीच्या मार्गाने निवडणुका होत असताना शांतता आणि सामंजस्याने होणे गरजेचे आहे. निवडणुकीत प्रचार करणे, आपल्या पक्षाची भुमिका मांडणे, आपल्या पक्षाची विचारसरणी जनतेसमोर मांडणे हे राजकिया पक्षाचे काम आहे. राजकिय पक्षाने निवडणुकीतील वातावरण हे खिलाडीवृत्तीचे असणे गरजेचे आहे.

मिडीया —

लोकशाही शासन व्यवस्थेत मिडियाची महत्वाची भुमिका आहे. ज्या पद्धतीने कायदेमंडळात दोन सभागृह आहे. त्या पद्धतीने लोकशाही शासन व्यवस्थेत मिडिया हे तिसरे सभागृह आहे. सत्ताधारी पक्षातील कायदेमंडळातील कामकाज त्यांनी

केलेले कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी कशी होत आहे. त्याची सर्वमाहिती मिडिया मार्फत जनतेपर्यंत पोहोचते त्याच सोबत मिडिया शासन कर्त्याच्या कार्यावर सतत नियंत्रण ठेऊन असते. त्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्थेत मिडियाचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे ठरते.

राजकिय पक्ष —

लोकशाही शासन व्यवस्थेचा पायाभूत अंग म्हणजे राजकीय पक्ष होय. लोकशाही शासनव्यवस्था चालवायची असेल तर राजकिय पक्ष असणे गरजेचे आहे. सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष असल्याशिवाय आपण लोकशाहीचा विचार करू शकत नाही. व्दि-पक्ष पध्दती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत वाटत होती. परंतु बहुपक्ष पध्दतीला त्यांचा विरोध नव्हता. जरी संख्येने राजकिय पक्ष जास्त असले तरी सत्तधारी पक्ष आणि विरोधीपक्ष अशी दोन गटात विभागणी होऊन लोकशाही शासन व्यवस्था सुरळीत चालू शकते

राजकिय पक्षाची भुमिका लोकशाही शासन व्यवस्थेत महत्त्वाची ठरते. प्रत्येक पक्षाची विचारसरणी वेगळी संघटन वेगळे असल्यामुळे आपल्या पक्षाकडे जनतेला जुळवून घेण्याचा प्रयत्न सर्वच राजकिय पक्ष करित असते. परंतु प्रत्येक राजकिय पक्षानी आपल्या पक्षा बरोबर इतर पक्षाचा आदर बाळगणे हे लोकशाही शासन व्यवस्थेसाठी फायदयाचे ठरते.

सारांश —

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकिय लोकशाहीच्या विचाराचा आढावा घेण्यात आला. व्यक्ती व समाज यांचा सर्वांगीण विकासासाठी लोकशाहीही शासन व्यवस्था अतिशय मोलाचे कार्य करते. राजकीय लोकशाहीत मानवी हक्कांना महत्त्वाचे स्थान आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे हुकुमशहा शासन व्यवस्थेच्या विरोधात होते. सामाजिक समानता लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्येच निर्माण होऊ शकते.

राजकिय लोकशाहीच्या विचारात विरोधीपक्ष, निवडणुका मिडिया आणि राजकिय पक्ष या घटकांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रत्येक घटकाने आपापली जबाबदारी व्यवस्थित पार पाडली तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिप्रेरित अशी राजकिय लोकशाही निर्माण होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. धनंजय कीर : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२. राज लोटे : भारतीय राजकिय विचार, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपुर
३. प्रकाश खरात : आंबेडकरवाद : समाज आणि संस्कृती, आकांक्षा प्रकाशन, नागपुर
४. मधु लिमये : डॉ. आंबेडकर ऐक चिंतन, रचना प्रकाशन, मुंबई

महिलाएं एवं मानवाधिकार : संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधान

डॉ० निशा गोयल

प्राचीन काल में नारी के संबंध में धारणा थी कि यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता लेकिन पुरुष प्रधान सामाजिक व्यवस्था के कारण धीरे-धीरे नारी की स्थिति बदलती गई और बदलते – बदलते आधुनिक काल में ऐसी हो गयी, जिसके लिए राष्ट्र कवि श्री मैथिलीशरण गुप्त ने कहा है कि –

“ अबला जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी।

आँचल में है दूध और आँखों में पानी।।”

21 वीं सदी की नारी कानून की दृष्टि से अब अबला नहीं सबला है। पुरुष जगत का ध्यान इस तथ्य की ओर आकृष्ट हुआ कि नारी भी विश्व जीवन का उतना ही आवश्यक एवं महत्वपूर्ण अंग है जितना कि पुरुष, वह पुरुष की वासना-तृप्ति का एक साधन मात्र नहीं है बल्कि, वह जननी, सहचरी एवं मार्गदर्शिका भी है।

हमारा संविधान सभी नागरिकों के साथ-साथ महिलाओं को भी सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक न्याय प्रदान करता है। संविधान निहित रूप से उम्मीद रखता है कि सरकार सभी कमजोर वर्गों जिसमें महिलाएँ भी शामिल हैं, कि स्थिति सुधारने के लिए विशेष प्रयत्न करेगी। भारतीय संविधान न तो पुरुषों का पक्ष लेता है, और न ही महिलाओं के पक्ष में बनें कानूनों में भी उन्हें पुरुषों के समान दर्जा दिला कर उनके लिए समुचित न्याय का प्रबन्ध किया है।

महिलाओं को संरक्षण प्रदान करने के लिए संयुक्त राष्ट्र संघ ने भी समय समय पर काफी प्रयास किये हैं। संयुक्त राष्ट्र चार्टर की प्रस्तावना में कहा गया है कि “हम संयुक्त राष्ट्रों के लोग..... मूलभूत मानवाधिकारों में, मानव व्यक्ति की गरिमा व मूल्य में तथा महिला व पुरुषों के समान अधिकारों में आस्था व्यक्त करते हैं.....।” इस प्रकार कहा जा सकता है कि संयुक्त राष्ट्र चार्टर में महिलाओं की समानता के अधिकारों की घोषणा की गई है। इसके अलावा राष्ट्र संघ के “मानवाधिकारों के सार्वलौकिक घोषणा-पत्र” में भी महिलाओं को बिना भेद भाव के अधिकारों की प्राप्ति का अधिकारी माना गया है।

मानवाधिकारों से तात्पर्य मानव के लिए मनुष्य को मानव होने के लिए आवश्यक अधिकारों से होता है। अर्थात् मानव अधिकारों का तात्पर्य मानव के न्यूनतम अधिकारों से है, जो प्रत्येक व्यक्ति को आवश्यक रूप से प्राप्त होने चाहिए, क्योंकि वह मानव परिवार का सदस्य है। मानवाधिकार एवं मानव गरिमा की धारणा के मध्य घनिष्ठ संबंध है। अर्थात् वे अधिकार जो मानव गरिमा को बनाये रखने के लिए आवश्यक हैं उन्हें मानव अधिकार कहा जाता है, इसमें मनुष्य की जाति लिंग सामाजिक स्थिति, आर्थिक, राजनीतिक, राष्ट्रीयता एवं व्यवसाय के कारण किसी प्रकार का भेद भाव नहीं किया जाता है। मानव अधिकारों के कारण किसी समाज में रहने वाले पुरुष व महिलाएँ अपने व्यक्तित्व का विकास कर सकते हैं तथा सामाजिक तथा आर्थिक आवश्यकताओं की पूर्ति भी कर सकते हैं।

* व्याख्याता राजनीति विज्ञान रामेश्वरी देवी राजकीय स्नातकोत्तर कन्या महाविद्यालय, भरतपुर

महिला मानवाधिकारों की सोचनीय स्थिति जन्म के पूर्व से लेकर आजीवन देखने को मिलती है :

जन्म से पूर्व: जबरदस्ती गर्भधारण, गर्भपात, गर्भावस्था के दौरान मारपीट, मानसिक उत्पीड़न, कन्या भ्रूण हत्या

शैशवावस्था के दौरान: शिशु कन्या हत्या, माता पिता द्वारा खान-पान में भेद-भाव, मारपीट व्यक्तित्व विकास की ओर ध्यान नहीं देना,

किशोरावस्था के दौरान: शीघ्र विवाह परिवार व अपरिचितों द्वारा यौन शोषण, बाल वैष्यावृत्ति मूलभूत सुविधाओं का अभाव

युवावस्था के दौरान: कार्यस्थलों पर शोषण, यौन उत्पीड़न, अवैध व्यापार, बलात्कार, अपहरण, छेड़छाड़

नारीत्व के दौरान: विवाह हेतु दहेज की मांग विवाह के बाद दहेज के लिए मारपीट व हत्या एवं आत्महत्या हेतु मजबूर करना, मानसिक व शारीरिक शोषण घरेलू हिंसा आदि

संविधान, कानून और महिलाएँ :

भारतीय संस्कृति एवं जीवन पद्धति में मानव अधिकारों की प्रतिष्ठा प्राचीन काल से ही संस्थापित है। महाभारत कालीन साहित्य एवं कौटिल्य आदि के समय में महिलाओं पर प्रहार करना निरापराधियों का सताना, राज्य प्रतिनिधियों को अपमानित करना वर्जित माना गया है। समाज एवं परिवार में मानव अधिकारों का आदर करना भारतीय परम्पराओं और आस्था का स्वाभाविक अंग माना गया है ब्रिटिश गुलामी के दिनों में भारत के कई क्षेत्रों में विशेषकर सामन्त वादी प्रवृत्ति का बोलबाला था। मालिक वर्ग गरीब बच्चों से कम पारिश्रमिक से अधिक कार्य करवाते थे। कभी कभी तो पशुओं से खराब बदतर व्यवहार किया जाता था, किन्तु स्वतंत्रता के बाद कुछ बदलाव आया। भारतीय संविधान के प्रावधानों ने अमानवीय स्थितियों को सुधार कर सुव्यवस्थिति एवं सामाजिक सुरक्षा कायम करने का प्रयास किया। संविधान में मानव अधिकारों का उल्लेख किया गया है। स्वतंत्र भारत के संविधान में लैंगिक आधार पर किसी प्रकार का भेदभाव न बरतने की बात कही गई है और नारी को उसके विकास के सभी अवसर दिये गये हैं। महिलाएँ घर का काम करती हैं, अक्सर घर के बाहर भी रोजी-रोटी कमाने के लिए काम करती हैं। सार्वजनिक नौकरियों में समान वेतन व मजदूरी का अधिकार है।

भारतीय संविधान –

- अनुच्छेद 14 – किसी व्यक्ति को विधि के समक्ष समता से या विधियों के समान संरक्षण से वंचित नहीं किया जायेगा।
- अनुच्छेद 15 (1) – राज्य, किसी नागरिक के विरुद्ध केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग, जन्मस्थान या इनमें से किसी के आधार पर कोई विभेद नहीं करेगा।
- अनुच्छेद 15 (3) – राज्य को स्त्रियों और बालकों के लिए कोई विशेष उपबन्ध करने से निवारित नहीं करेगी।
- अनुच्छेद 16 (2) – राज्य के अधीन किसी नियोजन या पद के संबंध में केवल धर्म, मूलवंश जाति लिंग उद्भव, जन्मस्थान, निवास या इनमें से किसी के आधार पर न तो कोई नागरिक अपात्र होगा और न उससे विभेद किया जाएगा।
- अनुच्छेद 21 (क) – राज्य छः वर्ष से चौदह वर्ष तक की आयु वाले सभी बालकों के लिए निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा देने का ऐसी रीति में, जो राज्य विधि द्वारा, अवधारित करें, उपबन्ध करेगा।
- अनुच्छेद 23 (1) – मानव दुर्व्यवहार और बेगार तथा इसी प्रकार का अन्य बलात्श्रम प्रतिषिद्ध किया जाता है और इस उपबन्ध का कोई भी उल्लंघन अपराध होगा जो विधि के अनुसार दण्डनीय होगा।
- अनुच्छेद 24 – चौदह वर्ष से कम आयु के किसी बालक को किसी कारखाने या खान में काम करने के लिए नियोजित नहीं किया जाएगा या किसी अन्य परिसंकटमय नियोजन में नहीं लगाया जाएगा।
- अनुच्छेद 39 (क) – पुरुष और स्त्री जीविका के पर्याप्त साधन प्राप्त करने का अधिकार होगा।
- अनुच्छेद 39 (घ) – पुरुषों और स्त्रियों दोनों का समान कार्य के लिए समान वेतन होगा।

- अनुच्छेद 39 (ड) – पुरुष और स्त्री कर्मकारों के स्वास्थ्य और शक्ति का तथा बालकों की सकुमार अवस्था का दुरुपयोग न हो और आर्थिक आवश्यकता से विवश होकर नागरिकों को ऐसे रोजगारों में न जाना पड़े जो उनकी याशक्ति के अनुकूल न हो।
- अनुच्छेद 42 – राज्य काम की न्यायसंगत और मानवोचित दशाओं को सुनिश्चित करने के लिए और प्रसूति सहायता के लिए उपलब्ध करेगा।
- अनुच्छेद 51 (क) – भारत के प्रत्येक नागरिक का यह कर्तव्य होगा कि वह ऐसी प्रथाओं का त्याग करे जो स्त्रियों के सम्मान के विरुद्ध है।
- अनुच्छेद 325 – धर्म, मूलवंश, जाति या लिंग के आधार पर किसी व्यक्ति का निर्वाचन नामावली में सम्मिलित किए जाने के लिए अपात्र न होना।
- अनुच्छेद 326 – लोकसभा और प्रत्येक राज्य की विधानसभा के लिए निर्वाचन वयस्क मताधिकार के आधार पर होंगे जो कम से कम अठारह वर्ष की आयु का है।
- अनुच्छेद 32, 132, 133, 134, 136 व 226 – के अन्तर्गत मूल अधिकारों व अन्य अधिकारों के उल्लंघन की स्थिति में स्त्रियों या पुरुषों को समान रूप से याचिका उच्च न्यायालय व उच्चतम न्यायालय में दायर करने का अधिकार है।
- अनुच्छेद 243 (डी)– के अन्तर्गत पंचायतीराज संस्थाओं में महिलाओं के एक तिहाई स्थान आरक्षण का प्रावधान एवं संविधान की धारा 243 डी में संशोधन के बाद पंचायतों में महिलाओं के लिए 33 प्रतिशत की बजाय 50 फीसदी आरक्षण का प्रावधान किया गया है।

महिलाओं के लिए नियम व अधिनियम:

भारतीय संविधान एवं विभिन्न दंड संहिताओं में भी कई ऐसे नियम, विनियम एवं अधिनियम आदि बनाए गए हैं जिसकी सहायता से महिलाओं के हितों की रक्षा की जा सकती है। इसके अलावा अंग्रेजों के शासनकाल में भी कुछ महिलाओं से संबंधित अधिनियम बनाये गए जिसकी वजह से महिलाओं की स्थिति में काफी सुधार देखने को मिले हैं। जैसे- सती प्रथा उन्मूलन अधिनियम, विधवा पुनर्विवाह, सिविल मैरिज अधिनियम, बाल विवाह अवरोधक अधिनियम आदि। महिलाओं से संबंधित कुछ प्रमुख अधिनियम निम्नलिखित हैं:-

1. भारतीय दंड संहिता, 1860: इसमें महिलाओं पर होने वाले अत्याचार एवं निर्दयता के विरुद्ध सजा देने की व्यापक रूप से व्यवस्था की गई है।
2. दहेज प्रतिषेध अधिनियम 1961: 1961 में तात्कालिक प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू ने दहेज को एक समस्या एवं मानव मात्र पर एक कलंक कुप्रथा मानते हुए इस कानून को पारित करवाया था। इसके माध्यम से दहेज जैसी गंभीर समस्या पर अंकुश लगाने की कोशिश की गई।
3. हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम 1956: यह अधिनियम निर्देशित करता है कि आज एक लड़की को भी अपने माता-पिता की सम्पत्ति में लड़के की भांति अधिकार प्राप्त है। जितना कि पुत्र यानि कि जहां तक पिता की सम्पत्ति का सवाल है लड़का एवं लड़की दोनों ही बराबर के उत्तराधिकारी हैं, लेकिन जहां तक पैतृक सम्पत्ति रूप से प्राप्त सम्पत्ति पर सवाल है आज भी महिला की स्थिति पुरुष जैसी नहीं है।
4. मुसलमान उत्तराधिकार संबंधी विधि: इनमें कुरान शरीफ की आयातों के अनुसार सदा से चला आ रहा है एवं महिलाओं के संदर्भ में कानून थोड़ा कठोर है हालांकि इस कानून में स्वयं अर्जित एवं पैतृक सम्पत्ति में कोई भेदभाव नहीं है।

5. दण्ड प्रक्रिया 1973: इस प्रक्रिया में किसी भी महिला की तलाशी या अन्य संबंधित जांच के लिए महिला या महिला पुलिस के माध्यम से करना अनिवार्य होगा।
6. हिन्दू विवाह अधिनियम 1956: इस अधिनियम में पति-पत्नी के वैवाहिक जीवन जैसे शादी, विवाह, तलाक एवं सजा आदि के बारे में विस्तार से विवेचन किया गया है।
7. मुस्लिम विवाह-विच्छेद अधिनियम, 1939: इस अधिनियम से पूर्व मुस्लिम महिलाओं की स्थिति अति दयनीय थी लेकिन इस अधिनियम के बनने के बाद पत्नी को भी तलाक देने के कुछ अधिकार प्रदान कराये गये।
8. हिन्दू अवयस्कता एवं संरक्षण अधिनियम, 1956: पति-पत्नी के बीच विवाह विच्छेद की स्थिति में अथवा अन्य परिस्थिति के कारण अगर पति-पत्नी अलग रहते हैं जो नुकसान उन्हें ही भुगतना पड़ता है, इससे भी ज्यादा दयनीय स्थिति उन बच्चों की हो जाती है जिनके माता-पिता अलग रहते हो, क्योंकि दोनों के बीच झगड़ा इस बात का रहता है कि अवयस्क बच्चे किसके पास रहे।
9. भारतीय साक्ष्य अधिनियम, 1982: साक्ष्य का असाधारण अधिनियम यह है कि सबूत का भार उस व्यक्ति पर होगा जिसके द्वारा आक्षेप लगाया गया हो और ऐसी ही स्थिति में महिलाओं पर होने वाले अत्याचारों के मामलों में भी थी।
10. बाल विवाह अवरोध अधिनियम, 1929: 21 वीं सदी में भी भारत के कुछ ग्रामीण एवं कुछ शहरी इलाकों में छोटे-छोटे बच्चों को मंडप में बिठाकर उनकी शादियां रचाई जा रही है, इस अधिनियम में शादी की आयु का निर्धारण एवं नियम का उल्लंघन करने पर सजा, जुर्माना, आदि का प्रावधान किया गया है।
11. सती निवारक अधिनियम, 1987 व राजस्थान सती निवारक अधिनियम, 1987: इस अधिनियम द्वारा सती प्रथा एवं उसको महिमामण्डित करने से रोकने के लिए सख्त कदम उठाये गये।
12. अनैतिक व्यापार निवारण अधिनियम, 1956, संशोधित 1978 व 1986: इस अधिनियम के अनुसार महिलाओं के प्रति यौन-शोषण करने को संज्ञेय अपराध माना गया है।
13. "सप्रेषन ऑफ इमोरल ट्रेफिक इन वूमेन एंड गर्ल एक्ट" 1950 संशोधित 1978 व द इमोरल ट्रेफिक प्रीवेन्शन एक्ट 1986: अनैतिक व्यापार निवारण अधिनियम, 1956, से मिलता जुलता है।
14. गर्भावस्था समापन चिकित्सा अधिनियम, 1971: प्रारंभ में हमारे देश में गर्भपात करना एवं करवाना दोनों ही भारतीय दंड संहिता-1860 के अनुच्छेद 312-316 के अनुसार अपराध थे। यह अधिनियम महिलाओं के स्वास्थ्य को देखते हुए बनाया गया है।
15. चलचित्र अधिनियम, 1952: फिल्मों का समाज में गहरा असर पड़ता है इसलिए सेन्सर बोर्ड की जिम्मेदारी है कि वह ऐसी फिल्मों पर रोक लगाएगा जिसमें महिलाओं को अश्लील रूप में दिखाया गया हो तथा महिलाओं की मर्यादा भंग हो।
16. स्त्री अशिष्ट प्रतिबंध अधिनियम, 1986: इस अधिनियम के माध्यम से स्त्री के शरीर के अश्लील चित्रण पर पूर्णतया प्रतिबंध लगा दिया गया है। इसमें कहा गया है कि किसी भी महिला को इस प्रकार चित्रित नहीं किया जा सकता है जिससे उसकी सार्वजनिक नैतिकता को आघात पहुंचे या उसका मान घटे। इससे संबंधित छेड़खानी निरोधक कानून, 1978, सिनेमेटोग्राफी अधिनियम, 1952, इंस्टिटेन्ट रिप्रेजेंटेशन ऑफ वूमेन प्रोहीबिशन एक्ट, 1986 आदि हैं।
17. विशेष विवाह अधिनियम, 1954: इस अधिनियम के माध्यम से महिलाओं को वैवाहिक स्वतंत्रता के साथ-साथ धार्मिक स्वतंत्रता को भी प्रदान किया गया है। इस अधिनियम के माध्यम से कोई भी महिला अपना धर्म परिवर्तन किये वगैर किसी अन्य धर्म को मानने वाले व्यक्ति से विवाह कर सकती है।

18. कारखाना अधिनियम, 1948, संशोधन-1976: इस अधिनियम में कहा गया है कि यदि किसी कारखाने या उद्योग-धंधे में महिलाओं की संख्या 30 से अधिक होगी तो प्रबंधन को वहां एक शिशु-गृह की व्यवस्था करनी होगी। ताकि काम के घंटों के दौरान महिलाएं अपने बच्चों को शिशु गृह में छोड़ सकें।
19. अपराधिक कानून अधिनियम, 1961: इस अधिनियम के तहत महिलाओं को ऐसे अधिकार एवं विशेष रियायते दी गई है कि महिला अपने मातृत्व की जिम्मेदारियों का निर्वहन कर सकें। महिलाओं के शारीरिक, मानसिक, एवं भावनात्मक शोषण से बचाने और उनके हितों के लिए और भी कानून है जो इस प्रकार है— समान परिश्रमिक अधिनियम— 1976, कर्मचारी राज्य बीमा अधिनियम, अभद्र निरूपण प्रतिषेध अधिनियम-1986, ठेकेदारी श्रम नियम एवं उन्मूलन अधिनियम, राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम-1990, कुटुंब न्यायालय अधिनियम-1985 आदि।
20. कार्यस्थल पर महिलाओं के साथ यौन उत्पीड़न "रोकथाम, निषेध और निवारण" अधिनियम 2013 ये अधिनियम 9 दिसम्बर, 2013 से प्रभाव में आया है। जैसा कि इसका नाम ही इसके उद्देश्य, रोकथाम, निषेध और निवारण को स्पष्ट करता है और उल्लंघन के मामले में पीड़िता को निवारण प्रदान करने के लिए ये कार्य करता है।

सर्वविदित है कि भारतीय संविधान में कहने के लिए तो महिलाओं को पुरुषों के बराबर दर्जा प्राप्त है, लेकिन वास्तविकता आज भी देखी जा रही है कि विवाह, तलाक, काम, सम्पत्ति में अधिकार, गुजारा भत्ता आदि ऐसा कोई क्षेत्र नहीं है जहां बराबरी के नाम पर महिलाओं के साथ भद्दा मजाक न किया गया हो। भारतीय संविधान, राज्य व केन्द्र सरकार, पंचायती राज व्यवस्था आदि के माध्यम से महिलाओं पर होने वाले अपराध व अत्याचार के निदान के लिए निरन्तर प्रयास किया जा रहा है। महिलाओं के प्रति हिंसा विश्वव्यापी घटना बनी हुई है जिससे कोई भी समाज एवं समुदाय मुक्त नहीं है। महिलाओं के प्रति भेदभाव इसलिए विद्यमान है क्योंकि इसकी जड़े सामाजिक प्रतिमानों एवं मूल्यों में जमी हुई है। वैसे तो महिलाओं के विरुद्ध हिंसा के कारणों को समाप्त किये बिना उसका पूर्ण निदान संभव नहीं पर यदि पाश्चात्य एवं विकसित देशों पर दृष्टिपात करे तो ऐसा लगता है कि इसका कारण मानवीय संरचना व स्वभाव में अंतर्निहित होने के कारण जड़ से इसका उन्मूलन संभव नहीं है। प्रत्येक स्थल व प्रत्येक प्रकार की महिला विरोधी हिंसा के लिए समाज और राज्य दोनों को ही अपना नैतिक एवं विधिक उत्तरदायित्व निभाना पड़ेगा। व्यावहारिक स्वरूप यही मांग करता है कि एक ऐसी सामाजिक पहल हो जिससे महिलाओं के प्रति पूरे समाज की सोच बदले।

भारत में महिला हिंसा के भयानक स्वरूप के विरुद्ध संघर्ष के लिए और जन जागृति पैदा करने के लिए एक व्यापक अभियान चलाया जाना चाहिए। भारत जैसे विकासशील देश में मानव अधिकार का मुद्दा एक ऐसा मुद्दा है जिसके लिए दीर्घकालीन नीति तथा सरकार एवं गैर सरकारी संगठन से सहयोग की जरूरत है। समाचार पत्र समूह, आकाशवाणी तथा दूरदर्शन आदि मानवाधिकारों के प्रति जागरूकता लाने की दिशा में प्रभावी एवं सक्रिय भूमिका निर्वह कर सकते हैं हम सभी को गाँधीजी के इस विचार को याद रखने की आवश्यकता है कि— "स्वतंत्र भारत को ऐसा होना चाहिए कि कोई महिला कश्मीर से कन्याकुमारी तक अकेली घूम ले और उसके साथ कोई अशोभनीय घटना न हो।"

सुप्रसिद्ध कवयित्री महादेवी वर्मा कहती है कि..... पुरुष के समान स्त्री भी कुटुम्ब समाज, नगर तथा राष्ट्र का विशिष्ट सदस्य है तथा उसकी प्रत्येक क्रिया का प्रतिफल सबके विकास में बाधा भी डाल सकता है और उसके मार्ग को प्रशस्त भी कर सकता है।

महिलाओं को अभी भी स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगार आर्थिक स्वतंत्रता राजनीतिक स्वतंत्रता, दैहिक, मानसिक स्वतंत्रता, व्यक्ति के बोध जैसे मूलाधिकारों के लिये लड़ना है। उन्हें थोपी हुई परम्पराओं को ध्वस्त करना है। उन्हें अपनी रचनाधर्मिता, रचनात्मकता और रचना प्रक्रिया तय करनी है। स्वयं को व्यक्ति के रूप में स्थापित करते हुए एक संकल्प शक्ति चाहिए जो उन्हें उसके मानवाधिकार दे सके। वही मानव अधिकार जो, एक व्यक्ति की राष्ट्रीयता, उसके निवास, लिंग, जातीय मूल, रंग, धर्म या अन्य स्थिति पर ध्यान किये बिना सभी मनुष्यों के लिए निहित अधिकार है।

अन्त में, अपना वक्तव्य न्यायमूर्ति एन.के.जैन के प्रत्येक नागरिक के लिए अपरिहार्य ध्येय वाक्य से करना चाहूँगी—

“अधिकारों के प्रति जागरूक रहो।
कर्तव्यों के प्रति समर्पित रहो।।”

संदर्भ ग्रन्थ सूची:-

1. जैन.एन.के. : मानवीय मूल्य, कर्तव्य एवं अधिकार, राजस्थान राज्य मानवाधिकार आयोग, एस. एस.ओ. बिल्डिंग, शासन सचिवालय, जयपुर 2009
2. मानव अधिकार : अन्तर्राष्ट्रीय प्रपत्रों का संकलन खण्ड-1
3. शर्मा रमा : भारतीय समाज में नारी-अर्जुन पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली 2010
व मिश्रा एम. के.
4. शर्मा, प्रज्ञा : भारतीय समाज में नारी, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर 2001
5. त्रिपाठी, मधुसूदन : भारत में मानवाधिकार, ओमेगा पब्लिकेशन, नई दिल्ली 2008
6. कौशिक, आशा : मानवाधिकार और राज्य : बदलते संदर्भ- उभरते आयाम-पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर, 2004
7. सिंह, संजय : संविधान और मानवाधिकार, ओमेगा पब्लिकेशन नई दिल्ली 2014
8. शर्मा, अनिल कुमार व : मानवाधिकार : मुद्दे एवं चुनौतियाँ, राज पब्लिशिंग हाउस, जयपुर नागर, बैरवा बाबूलाल

संत महात्म्यांची मराठी भाषा : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. हेमचंद दुधगवळी

शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदुर,

जि. चंद्रपुर ४४२९०८

dudhgawalihemchand@gmail.com

सारांश :

मराठी भाषा ही महाराष्ट्राची मातृभाषा आहे. महाराष्ट्राला संतांची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते. या भूमीमध्ये अनेक संत—महात्मे, थोर पुरुष, समाजसुधारक, समाजप्रबोधनकार होऊन गेले. ही भूमी त्यांच्या पावन स्पर्शाने पवित्र झाली आहे. या सर्व महात्म्यांनी आपल्या प्रबोधनात्मक लेखनाची सुरुवात आपली मातृभाषा असलेल्या मराठी भाषेतूनच केलेली आहे; मग ते ज्ञानेश्वराची ज्ञानेश्वरी असो की संत तुकोबारायाचे अभंग असो, फुल्यांचे लेखन असो की आंतरराष्ट्रीय ख्यातीची अण्णाभाऊ साठेची 'फकीरा' ही कांदबरी असो.

ज्या ज्या लेखकांनी संपूर्ण देशाला एक वैचारिक दिशा दिली ते सर्व साहित्य या मराठी भाषेचीच देण आहे. अशी ही मराठी भाषा सर्वव्यापी आहे. त्यामुळे या भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मराठी भाषेचा प्रचार—प्रसार व्हावा म्हणून दरवर्षी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे आयोजन करण्यात येते. हे आयोजन देशातील वेगवेगळ्या ठिकाणी केले जाते. एवढेच नव्हे तर ज्या ठिकाणी मराठी भाषा बोलल्या सुध्दा जात नाही तरीही त्या ठिकाणी या संमेलनाला उत्स्फूर्त प्रतिसाद भेटत असतो. अशी ही मराठी भाषा आहे. मराठी भाषेची महती एवढी आहे की, तीला शब्दात व्यक्त करता येत नाही. ही महती अशीच टिकवून ठेवण्याची जबाबदारी ही आजच्या साहित्यिकांवर आहे. ती त्यांनी सांभाळली तर मराठी भाषेचा जगात बोलबाला राहील.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राला संतांचा देश म्हणून ओळखल्या जाते. ज्या संत महात्मे, थोर समाजसुधारक, प्रबोधनकार यांनी आपल्या लेखनाने अवघ्या विश्वाला एक नवी दिशा दिली अशा संत महात्म्यांची व थोर समाजसुधारकाची कर्मभूमी म्हणजे माझी 'माय मराठी' मातृभाषा असणारी भूमी म्हणजे महाराष्ट्र होय. महाराष्ट्रात अनेक थोर महात्म्यांनी जन्म घेतला व ज्यांनी आपल्या लेखणीतून संपूर्ण विश्वाला एक नवी दिशा दिली. ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी, तुकोबांचे अभंग, एकनाथांची भारूडे, संत चोखा मेळा यांचे अभंग, सावता माळी मुक्ताबाई आणि आधुनिक कालखंडातील बहिणाबाई

चौधरी या सर्वांनी आपले लेखन मराठी भाषेतूनच केले आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी सुद्धा 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ मराठी भाषेतूनच लिहून समाजाला ग्राम विकासाचा मंत्र दिला. तसेच कर्मयोगी गाडगेमहाराज यांनी आपल्या भजन, किर्तनातून लोकांना स्वच्छतेचा जो मुलमंत्र दिला तोही मराठी भाषेतूनच. अशी ही मराठी भाषा ज्या भाषेवर संपूर्ण संत महात्म्यांनी प्रेम केले ती भाषा त्यांच्या आवडीची भाषा म्हणून ओळखली जाते.

याच महाराष्ट्राच्या भूमीत संत महात्म्यांच्या सोबतच अनेक थोर समाजसुधारक सुद्धा होऊन गेले. ब्राम्हणी व्यवस्थेने या देशाला दिलेल्या जाचक रूढी परंपरांतून मुक्त करण्यासाठी व समाजाला जागृत करण्यासाठी जे लेखन केले ते सर्व साहित्य सुद्धा मराठी भाषेतूनच लिहिण्यात आलेले आहे, हे महत्वाचे आहे. महानुभाव पंथाचे म्हाइंभट असो, स्त्री शिक्षणाचा प्रचार प्रसार करणारे व त्याच बरोबर संपूर्ण समाजाला गुलामीच्या जोखडातून मुक्त करणारे व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारे महात्मा फुले यांनी सुद्धा आपले लेखन मराठी भाषेतूनच केले आहे. त्याचबरोबर पहिली शिक्षिका म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सावित्रीबाई फुले, साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनी सुद्धा आपले लेखन मराठी भाषेतूनच केले आहे.

आजही देशातील कानाकोपऱ्यातील लोक जे मराठी भाषीक नाहीत ते सुद्धा मराठी भाषेवर प्रेम करतात. म्हणूनच अखिल भारतीय साहित्य संमेलन हे देशाच्या कानाकोपऱ्यात घेतले जाते एवढेच नाही तर अमेरिकेसारख्या देशाने सुद्धा मराठी भाषेची दखल घेतली आहे.

निष्कर्ष :

वरील संपूर्ण विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, थोर संत महात्म्यांची व समाजसुधारक, प्रबोधनकारांची भाषा म्हणजे मराठी भाषा होय. त्यांनी आपल्या संपूर्ण लेखनामध्ये मराठी भाषेचाच वापर केलेला आहे. म्हणजेच मराठी भाषेचे महत्त्व किती मोठे आहे हे लक्षात येते. म्हणूनच मराठी भाषा आता जगप्रसिद्ध भाषा होण्याच्या मार्गावर आहे असे असले तरी तिच्याकडे दुर्लक्ष होता कामा नये तर विशेषत्वाने मराठी भाषेकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे.

संदर्भ :

१. वृत्तपत्र :— लोकमत, लोकसत्ता, पुण्यनगरी मधील लेख.
२. संतांचे साहित्य
३. www.marathilanguage.com

मराठी कथेत बागुलांचे योगदान

डॉ.एस.के.इंदोरकर

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी

कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सावली,जि.चंद्रपूर

मोबा. नं. — ९६२३७४९२६७

कथा वाङ्मय हा माणसाच्या अस्तित्वा इतकाच जुना आहे. कथा, कहाण्या,पुराणकथा, आख्यान, विविध प्रकारचे स्फुटनाटय,गोंधळ,तमाशा,वग इत्यादी अनेक माध्यमांद्वारे कथा वाङ्मय पुष्ट होत गेले.

मुद्रण व्यवस्थेच्या साधन सुविधेने व आधुनिक शिक्षणाने इंग्रज काळात या कलेला अधिक चालना मिळाली. त्याबरोबरच वाङ्मयाची निर्मिती होवू लागली. सुरवातीला हिचे रूप दंतकथेचे होते. १८९० ते १९१० या कालखंडात ह.ना.आपटे यांनी आपल्या लहान लहान गोष्टीमधून सामाजिक समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला. १९२६ नंतर स्फुट गोष्टीचे रूपांतर लघुकथेत झाले.

१९४५ ते १९६० या कालखंडात मराठी लघुकथेत स्थित्यंतरे झाली. १९४५ नंतर प्रणय प्रदानता, मनोरंजन,कल्पनारम्यता, इत्यादी कथेमधून आविष्कृत होवू लागले. नाविन्य व विविध जाणिवासह कथा प्रकट होवू लागल्या. दुसऱ्या महायुद्धातील भिषणतेमुळे मानवी जीवनात अंधकार, नैराश्य, उदासिनता,दुःख याची गडद छाया पसरल्या गेली. मानवी संस्कार मुख्य पायदळी तुडवल्या गेली होती. मानवतेची विटंबना सर्वांकडे बघायला मिळत होती. हे वास्तव चित्र या काळातील वाङ्मय प्रकारात प्रकर्षाने उमटले. मराठी कथेच्या अंतरंग व बहिरंगात अमुलाग्र बदल झाला. आशयाची संपन्नता व अभिव्यक्तीची विविधता या दृष्टीने मराठी कथा समृद्ध होत गेली. या कथेने जीवनातील विविध प्रसंग देशाची फाळणी, जातीय दंगली,हिंसाचार, उध्वस्त होत चाललेली समाज व्यवस्था या घटनांचा परिणाम नवकथेवर नक्कीच झाला. म्हणूनच म्हणावे लागेल आजची नवकथा ही उध्वस्त विश्वातून साकारलेली आहे. ती माणसाच्या विविध प्रश्नांना भिडते. प्रसंग,घटना,सुखदुःख आनंद, सौंदर्य,दारिद्र्य या प्रसंगातून होरपळून जात असलेला मानवी समाज,हृदयशून्य होत असलेला मानवसमुह, हा कथेचा विषय बनला आहे. ती अधिकाधिक अंतर्मुखी बनलेली आहे. विविध प्रकारचे नवे अनुभव, नव्याजाणिवा, नव्या स्वरूपात आविष्कृत करून या कथेने आशय व अभिव्यक्ती या दोन्ही बाबतीत प्रगती केली. ती व्यक्तीच्या आंतरमनाचा वेध घेवू लागली.

स्वातंत्र्योत्तर साहित्य प्रवाहातील अत्यंत महत्वाचा प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य होय. जीवनातील वास्तवाला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाची बैठक घेवून समाजमन अस्वस्थ करणारे हे खरे साहित्य आहे. कविता,कथा,कादंबरी आणि स्वकथन आदि साहित्य प्रकारांद्वारा दलित लेखकांनी मानवी जीवनातील विदारक सत्य प्रभावीपणे आणि परिणामकारक रितीने मांडले. कथा प्रकार हा दलित साहित्याचा अग्रणी अंग आहे. कथा म्हणताच नाव येते ते दलित साहित्याचे अग्रगण्य भाष्यकार म्हणून गौरविले गेलेल्या बाबुराव बागुल यांचे.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात काही दलितेतर लेखकांनी दलित कथा लिहीलेल्या आहेत. यात प्रामुख्याने श्री.म.माटे यांचे 'उपेक्षितांचे अंतरंग' विभावरी शिरोडकर यांची 'बळी' ही कादंबरी. यामधून दलित पिढीत लोकांचे दुःख प्रतिबिंबित झालेले आहे. पुढे लेखकामधून शंकरराव खरात,

ना.रा.शेंडे, आणि अण्णा भाऊ साठे यांसारखे महान साहित्यिक उदयास आले. त्यांच्या कडून कथा निर्मिती होवू लागली. यांनी काल्पनिकतेला बाजूला सारत समाजाचे सत्य व भिषण वास्तव आपल्या कथेत आणल्यामुळे त्यांची कथा अधिक प्रभावी व प्रगल्भ बनली. १९४२ पासून बंधू माधवानी लेखनाला प्रारंभ केला. बंधू माधवाच्या अनेक कथेत दलितांच्या दुःखांची वेदनांची अतिशय प्रभावी चित्रे येतात. आणि विद्रोहाचा व नकाराचा सुर प्रकट होतांना दिसतो.

बंधू माधवानंतर दलित साहित्यात फार वरचे स्थान होते ते म्हणजे बाबुराव बागुल यांचे. आंबेडकरी प्रेरणेने जागृत झालेल्या दलित वेदनेचा ठाव घेवून बागुलांचे लेखन दलित साहित्याला नवपरिमाण प्राप्त करून देते. बागुलांची कथा दलित पिढीतांचे विदारक व भिषण अनुभव चित्रीत करणारी अशी सामर्थ्यवान कथा आहे. बाबुराव बागुलांनी दलित साहित्याच्या माध्यमातून दलितांच्या वास्तविक जीवनाचा डोळसपणे विचार केला. त्यांनी निर्माण केलेले कथा विश्व मराठी दलित कथेला समृद्ध करून एका उंचीपर्यंत नेणारे आहे. बाबुराव बागुल यांच्या कथेची प्रकृती अण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात, बंधू माधव यांच्या पेक्षा वेगळी आहे. साठे, खरात, बंधू माधव यांची कथा परंपरागत चौकटीतून साकारलेली जाणवते. परंतु बागुलांची कथा ही या चौकटीमधून स्वतंत्र शैलीने निर्माण झालेली आहे. बाबुराव बागुल यांच्या कथेचा केंद्रबिंदू माणुस आहे. ती माणसांच्या प्रश्नांचा सुखदुःखाचा प्रकर्षाने विचार करते. माणसाचे माणुसपण प्रदान करून मानवतेची प्रतिष्ठापणा करण्यासाठी संघर्ष करतांना दिसते. बागुलांची कथा माणुसकीच्या तत्वज्ञानाशी प्रामाणिक आहे.

बागुलांच्या कथेचे वैशिष्ट्ये –

एकुणच विद्रोह हा दलित साहित्याचा स्थायीभाव आहे. ज्या भारतीय धर्माने, समाजाने व संस्कृतीने दलितत्व लादले व अत्यंत निंदनीय, लाच्छनास्पद जीवन दिले अशा व्यवस्थेविरुद्ध बागुलांची कथा अक्राळविक्राळ रूप घेवून स्वातंत्र्य, समता, व न्याय व मानवतेसाठी विद्रोह करतांना दिसते. त्यांच्या कथेमधून दलित जाणवा व प्रखर जीवननिष्ठा अभिव्यक्त झाली ते म्हणतात, “सौंदर्य माणसात आणि त्याच्या जगण्यात असते. निसर्ग सतत सौंदर्यपूर्ण असतो. माणुसही असतो पण व्यवस्था दुःख, दैन्य, दास्य आणि कुरूपता निर्माण करते. केवळ काहींच्या स्वार्थासाठी. हे लक्षात आले आणि लिहीले की, दलित साहित्य होते. दलित साहित्य म्हणजे क्रान्तित्व! सम्यक!” हे सम्यक वातावरण निर्माणासाठी बागुलांची लेखणी प्रखरतेने झिजली. या साहित्यामधून त्यांनी कोडलेले दलितांचे श्वास आपल्या कथारूपी वाड्मयातून मुक्त केले. ‘माणुस’ हा त्यांच्या चिंतनाचा व कथेचा केंद्रबिंदू आहे. ‘बाबुराव बागुलांच्या कथेला स्वतेजाची झळाळी आहे. संघर्ष तीचा धर्म आहे. आंबेडकरी विचार तिचे मर्म आहे. तीच्यात बुद्धाची किर्ती आहे. वादळाची गती आहे. फुल्यांचा दग्ध मळा आहे, क्रांतीची ज्वाळा आहे, या तिच्या रूपामुळे मराठी व दलित कथेची क्षितीजे निश्चितपणे विस्तारली गेली आहेत हे नाकारता येत नाही.” जे विश्व आजपर्यंत चिर अंधारात खितपत पडले होते त्या जीत्याजागत्या जगाचे अस्सल दर्शन घडवून मराठी कथेला एका नव्या विश्वाची ओळख करून दिली आणि मराठी साहित्यामध्ये आपला वेगळेपणा सिध्द केला.

‘बागुलांची कथा आजच्या विद्रोही कथांची जननी ठरली आहे.’ बाबुराव बागुल मानवी जीवनातील दुःखाकडे व्यापक दृष्टीने पाहतात. म्हणून त्यांची कथा श्रेष्ठ दर्जाची आहे. वास्तव व जीवंत अनुभवामुळे त्यांच्या कथांना सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे.

कथेमधील येणारे चित्रण जीवंत आणि वास्तववादी आहे. पारंपारिक विषयापेक्षा वेगळेपणा त्यांच्या कथेत जाणवतो. भाषाशैली अत्यंत धारदार, आवेशपूर्ण व वास्तवाचा दाहक चटका देणारी आहे.

रंगडया भाषाशैलीमुळे कथेतील भाव अलगद मनाला स्पर्श करतो. म्हणूनच त्यांची कथा स्वतेजाने व वेगळेपणाने स्वतःचा ठसा उमटवते. ते आपल्या कथेमधून माणसातील माणुसकीला महत्व देतात. त्याचे पदोपदी दर्शन घडवितात. माणसाच्या सुखाची कामना करतात. त्यांच्या कथेतील नायक ही तळागाळातीलच आहे. जो की व्यवस्थेच्या निखाऱ्याची झळ त्याला पोहचली आहे. त्याचे स्वप्न आणि भावविश्व उध्वस्त झालेले आहे. त्यांच्या रोमारोमात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वाभिमान रूपी परिवर्तन पेरलेला व अत्याचाराविरुद्ध आग ओकणारा माणूस बागलांच्या कथेचा नायक आहे.

बागलांच्या कथेचे स्वरूप —

बाबुराव बागुलांनी आपल्या प्रभावी व कलात्मक वाङ्मयांनी साहित्याचे दालन समृद्ध केले. त्यांच्या संपूर्ण वाङ्मयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रभाव पडलेला आहे. त्यांच्याच प्रेरणेतून हे साहित्य जन्मास आलेले आहे. १९६३ साली बागुल यांचा 'जेव्हा मी जात चोरली होती' हा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. समाजव्यवस्थेने नाकारलेले दलित शोषित पिडीतांचे भावविश्व त्यांच्या सर्व जाणिवांसह बागुलांनी या कथासंग्रहातून मांडून नव्या रूपाची जाणिव मराठी वाङ्मयाला करून दिली. दलितांच्या वाटयाला आलेली ,कुरूपता, त्यांची होणारी सर्व पातळीवरील शोषण अशा परिस्थितीने झालेली हतबलता याचे वास्तविक चित्रण बागुलांनी या संग्रहातून घडविले. देशातील विषमता वादी व्यवस्थेमुळे त्यांच्या कथेतील माणुस विकृत, बहिष्कृत अडाणी व खुरशी व गुन्हेगार बनतो हे पटवून सांगण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. त्यांच्या या अवदशेला व्यवस्था कारण आहे. असे त्यांचे स्पष्ट मत बनले आहे. परिवर्तनासाठी बंड करणारी पात्रे त्यांच्या कथेमधून चित्रित होतात.

'जेव्हा मी जात चोरली होती' व मरण स्वस्थ होत आहे या दोन कथा संग्रहातील कथांचे जेव्हा आपण अवलोकन करतो तेव्हा आपणास जाणवते की, त्यांना भोगलेली दुःखे व्यक्त करायची आहेत. समाजाला आव्हान द्यायचे आहे. त्यांची कथा प्रतिष्ठा व बांधिलकी स्विकारलेल्या लेखकाची कथा आहे हे जाणवते. या कथेव्दारे बागुलांनी देशातील भिषण जातीय प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकला. कथेचा नायक सुशिक्षित व सुसंस्कृत आहे. पण व्यवस्थेने त्याला जात चोरून नोकरी जाईल या भीतीने उच्चवर्णियांच्या वस्तीत राहतो. पण जात उघड होवून उच्चवर्णियाकडून अपमान व मार सहन करावा लागतो. अशा प्रकारे जातीय व्यवस्थेचा बळी हा नायक बनतो. त्यावेळी नायक उद्गारतो 'त्यांचा मार मी कुठे खाल्ला? मनूने मला मारले.' व्यवस्था कशी माणसाला माणूस म्हणण्यास व न्याय देण्यास नकार देत आहे याचे वास्तव व भेदक चित्रण ते सादर करतात.

१९६९ साली बाबुराव बागुल यांचा अकरा कथांचा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. या कथा संग्रहातून बागुलांनी मुंबईच्या झोपडपट्टीतील दाहक वास्तविकतेवर प्रकाश टाकला. या मुंबईत माणसाला माणूस खातो अन् येथे मरण स्वस्त होत आहेत या जाणिवेत होते. या विविध दृश्यात जी माणसे आहेत, ती समाजाने फेकून दिलेली माणसे आहेत. कुत्र्या—मांजरासारखे राहायचे आणि कुठेही कसेबसे जगायचे एकच त्यांच्या नशिबी! बागुलांनी मुंबईतील श्रीमंती आणि सुखाबरोबरच मुंबईचे कुरूप व विभत्स रूप बागुलांनी वाचकांसमोर सादर करून मुंबईच्या झोपडपट्टीतील दैन्य, बेकारी, क्रौर्य लाचारी यांचे जीवंत चित्रण या कथेतून केले आहे.

‘भूक’ ही कथा ग्रामीण जीवनावर चित्रित केली आहे. नियतीमुळे भागू कोळीणीवर झालेले आघात तीचे जीवन उध्वस्त करते. दारिद्र्यामुळे ती आपल्या लहान – लहान मुलांना पोटभर अन्न देवू शकत नाही या मधून लाचारी व असहाय्यतेचे दर्शन बघायला मिळते.

सुड या कथेमधून जाणकीच्या शारिरीक शोषणाची तिच्या उध्वस्त मनाची व इथूनच निर्माण झालेला सुडाचा प्रवास बागुलांनी ‘सुड’ या कथेतून रेखाटला आहे. या कथामधून सामाजिक वास्तवाचे चित्रण बागुल करतांना दिसतात.

कथेची नायिका जानकी म्हणजे “ या दुःखातून स्त्री देहातून पापातून आपली कधीच सुटका होणार नाही? मरेपर्यंत आपण अशी भोग्य स्त्रीच राहू? अनेकांची पापीनजर आपल्याला अशीच नागवी करित राहिल. त्यापेक्षा उरात जांबीय खूपसून मेलेले काय वाईट?” तिचे दुःख हे खरे आहे. एकतर स्त्री जातीत जन्म आणि दुसरे म्हणजे जातीने दलित. जानकी या दीर्घ कथेची केंद्रबिंदू आहे. बागुलांच्या कथा विश्वातील स्त्री पात्रेही वास्तव वाटतात. त्या शोषित आहेत. त्यांच्यावर परंपरेने अन्याय केले नाही. तर समाज पुरुषी अहंकार, या कडून त्यांचे शोषण झाले आहे. तिच्यातील निसर्गदत्त स्त्रीच काहिंच्या वाटयाला आलेले सौंदर्य नवऱ्याची व्यसनाधिनता, गरीबी, भूक, सर्वत्र अंधार, अत्यंत लाचारीची माणुककीला लांछनास्पद जीने तीच्या वाटयाला आहे याही परिस्थितीत जगण्यासाठी पायावर उभे राहण्यासाठी मुलाबाळांना सांभाळत नवऱ्याला सुधारण्यासाठी धडपडणाऱ्या या दलित स्त्रियांचे आक्रंदन दृष्टीस पडते. या स्त्रिया उपाशी अर्धनग्न दिसतात. हे वास्तव आहे. यात बेगडीपणा नाही. या व्यक्तीरेखा वाचकाला अंतर्मुख करतात. लुटालुट मधील वंचाळा, पुतळी, सोना या वेशांच्या जीवनाची झालेली दुर्दशा पाहून मन विषण्ण होतो. त्यांच्या बदल पराकोटीची सहानुभूती निर्माण होते.

‘टकरिला निघालेल्या रेड्याप्रमाणे त्यांचे प्रचंड मस्तक पुढे झुकले होते. कुणाच्या विचाराने त्यांचे संबंध शरीर वेगवान झाले होते. त्यामुळे त्यांच्या पाठीवरील व दंडभूजातील लहान मोठे स्नायू सापासारखे सळखू लागले. (काळोखाचे कैदी)

“जीन्याच्या बरगड्यावर आपली पोलादी पावले आदडीत तो तुफान होवून वर चढून गेला गपकन काळा विक्राळ चेहऱ्याचा ढग झेपावत येवून आरशात दाटला. आणि ते चेहरे चपळाईने मुक्त झाले. फक्त दोन लाल बारीक डोळे आणि लोखंडी मुंडके आरशात भरून राहिले. दुकान अस्वस्थ काळ्या रंगाने झाकून गेले. (गुंड)

“ इतक्यात अंगावरून साप जावा तसा सडकन एक शहारा सरकत गेला.” (पेसुक)

बागुलांचे कथालेखन माणूसकीच्या तत्वज्ञानाशी प्रतिबद्ध आहे अस्पृश्यतेच्या उच्चाटनातूनच भारतीय क्रांतीचा खराखुरा लढा विकसीत होणार आहे म्हणूनच तळागाळातील माणूस हाच केंद्रबिंदू असला पाहिजे त्याचेच उत्थान झाले पाहिजे, तोच विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आला पाहिजे हीच विचारधारा त्यांच्या लेखनामागे आहे. त्यांच्या यशस्वी कथालेखनाचे गमकत्व त्यांच्या विद्रोही शैलीत व सामाजिक अस्मिता जागविणाऱ्या खंबीर वृत्तीमध्ये आहे. बागुलांची कथा दलित जीवनातील अंतर्बाह्य सुक्ष्म छटांचे रेखाटन करित जीवनाला अर्थ प्राप्त करून देत आहे. त्यात दुःखाचे पाझर आहे. कारण बागुल हे सामाजिक बांधीलकी जपणारे प्रतिभावंत आहेत. त्यांच्या लेखनात सामाजिक बांधीलकीचे विषय ठिकठिकाणी प्रत्ययास येतात त्यांनी आपल्या कथेतून दुःख, दैन्य, विकृती अनाचाराचे रोचक चित्रण केले नाही उध्वस्त जगण्याला जगण्याचे बळ देवून त्यांच्या जीवनात समाधानाचे क्षण यावेत हा विचार घेवून ते माणसाच्या प्रतिष्ठेसाठी झुंजारू वृत्तीने लेखन करतात. त्यांच्या कथेमधून बिकट समाज वास्तव, व्यवस्था बदलण्याचे आव्हान,

विचारप्रवर्तन या जोडीनेच कलात्मक साहित्यनिर्मिती व जीवनाची नवीन संगती निर्माण करण्याची शक्ती, श्रेष्ठ कलानंद देण्याची शक्ती हे बागुलांच्या कथेतील गुण वैशिष्ट्ये दिसतात.

संदर्भ :-

१. बाबुराव बागुल :- दलित साहित्य : आजचे क्रांतीविज्ञान, स्वगत पृष्ठ क्र. १०९
दिशा प्रकाशन, विहीतगाव नाशिक रोड प्रथम आवृत्ती १९८१
२. डॉ. सुखदेव ढाणके :- बाबुराव बागुल: व्यक्ती आणि वाङ्मय, पृष्ठ क्र. ५५
स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २००२
३. डॉ. इंदुमती शेवडे :- अस्मितादर्श, दिवाळी अंक, ८६ पृष्ठ क्र. १७९
संपादक — डॉ. गंगाधर पानतावणे, औरंगाबाद
४. वामन निंबाळकर :- दलित साहित्य: स्वरूप व भूमिका, पृष्ठ क्र. ९९
प्रबोधन प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९८६